Հրատարակութիւն Ս. Ղազարի Հայկական Կաճառի
Publication de l'Académie Arménienne de Saint-Lazare - Venise

Կը հրատարակուի «Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան» նպաստով
Publié avec le concours de la « Fondation Calouste Gulbenkian »

1821-81
...Арм.С...
Мясник...

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1977, թ. 3-4, էջ 437-481)

Է.

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ 1723-1727

Եւդոկիացի Յովնան Եղիայեան Եպիսկոպոս Սեբաստիոյ[70] *սերտ բարեկամ եղած է Մխիթարի եւ անոր հիմնած Միաբանութեան, իր երիտասարդ օրերէն մինչեւ մահը:* 1702–1704 *տարիներուն՝ կը գըտնուի Մեթոն, սակայն տեսնելով նորածին Միաբանութեան յետին աղքատութիւնը, իր ներկայութեամբ չծանրացնելու համար անոնց մտահոգութիւնները՝ ազնուօրէն կը հեռանայ ու կ'երթայ նախ Պոլիս, ապա կ'անցնի Սպանիա եւ հուսկ կը հաստատուի Հռոմ:* 1717*ին, երբ Մխիթար Մեթոնէն փախչելով ապաստանած էր Վենետիկ ու ծերակոյտէն կը խնդրէր բնակարան մը, նիւթական օժանդակութիւն կը հայցէ նաեւ Յովնան Եպս.էն, որ նոյն տարուան Սպտ.* 4 *թուակիր նամակով Հռոմէն Մխիթարի կը ղրկէ շօշափելի գումար մը:*

Յովնան Եպս.ի յիշեալ նամակը գրուած է «ի սուրբ Օնոփրիոսի թաղն», ուրկէ Մխիթարի ղրկած է նաեւ այլ բազմաթիւ նամակներ, բոլորն ալ դժբախտաբար անթուական, որոնցմէ մաս մը պէտք է զետեղել 1716–1717 *տարիներու ժամանակաշրջանին, մաս մըն ալ* 1719*ի Յունուար–Յուլիս ամիսներուն մէջ.* 1718 *տարին գրեթէ ամ-*

70. *Յովնան Եպս. Եղիայեանի մասին կենսագրական ծանօթութիւններ կու տայ* ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., Կենսագրութիւնք (Ազգային Մատենադարան ՀԸ), *տպ. Վիեննա*, 1915, *էջ* 284–295:

© National Library of Armenia

բողջութեամբ Մխիթար անցուցած է Հռոմ, իսկ 1719ի Յուլիսէն ետք՝ Յովնան Եպս. փոխադրուած է Վենետիկ ու բնակած Ս. Ղազար։

Այս հակիրճ ճշտումները կարեւոր նկատեցինք, որովհետեւ Յովնան Եպս.ի այս անթուական նամակներուն մէջ կը շօշափուին նիւթեր՝ որոնք մեզ մօտէն պիտի հետաքրքրեն, լուսաբանելու համար՝ այս շրջանին Մխիթարի կողմէ կատարուած հրատարակութիւններու վերաբերող հարցեր։

§ 1. ՅՈՎՆԱՆ ԵՊՍ. ԵՂԻԱՅԵԱՆԻ ԱՋԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ

ԳԻՐՔ ԿՈՉԵՑԵԱԼ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ (տպ. 1723)

1723ին Յովնան Եպս. Վենետիկ է։ Նոյն տարին Անտոն Պորթոլիի տպարանէն լոյս կը տեսնէ «Գիրք կոչեցեալ հոգեւորական պատերազմ» 369 էջնոց հատորիկը, որուն անուանաթերթին վրայ թէեւ յիշատակուած չեն ո՛չ Յովնան Եպս.ի եւ ո՛չ ալ Մխիթարի անունները, սակայն այդ գրքոյկը սերտօրէն կապուած է անոնց անունին հետ։

Յովնան Եպս. Հռոմէն Մխիթարի ուղղած իր անթուական նամակներէն մէկուն մէջ կ'ընէ հետեւեալ առաջարկը. «մին գիրք մի տեսի, որ կոչի Քօմպաթիմէնթօ իսփիրիթուալէ. զնա համարեցայ կարի օգտակար մեզ եւ ազգի մերում ի կրթութիւնս հոգեւորականս։ Թօմայ Գմբեցուն չափ է գիրքն. սուրբ Ֆրանչիսկոսի Սալէզին գովեալ է եւ սիրեցեալ, եւ Նորակիրթ ջերմեռանդ անձանց ցուցեալ է զսա միջնորդ կատարելութեան. վասն որոյ խնդրեմ ի քէն՝ եթէ լցէ հնար թարգմանել զնա պարզ բառիւք եւ ածել ի լոյս. ով որ թարգմանէ՝ տասն սկուտ հատուցանեմ նմա. եւ ո՞ գիտէ վասն սիրոյ գրքիս արարից օգնութիւն գործարանաց տպագրութեանն մենաստանիդ. եւ սա լինիցի առջինն որ տպիցի ի նմա»։

Վերոյիշեալ տողերուն մէջ ուշադրութեան առնելի երկու կէտեր կան։ Յովնան Եպս. շատ լաւ գիտէ որ Մեթոնէն նոր փախած փոքրիկ Միաբանութիւնը տնտեսապէս շատ խեղճ վիճակի մէջ է. նիւթական օգնութիւն մը տալու փափաքին մղուած է, հաւանաբար, որ կ'առաջարկէ այս նոր գիրքին թարգմանութիւնը, տասը սկուտ խոստանալով թարգմանողին։ Երկրորդ կէտը նամակին վերջին բառերն են. «եւ սա լիցի առջինն որ տպիցի ի նմա», ինչ որ կ'ենթադրէ թէ տակաւին լոյս չէր տեսած Մխիթարի առաջին գրքոյկը «Կրթութիւն աղօթից», տպուած 1718ին։ Այս կերպով «Հոգեւորական պատերազմ» գրքին թարգմանութեան գաղափարը Յովնան Եպս. պէտք է ունեցած ըլլայ 1716–1717 տարիներու ընթացքին։

Մխիթար Աբբահօր այս շրջանի նամակներուն պատճէնները չունինք պահուած, սակայն Յովնան Եպս.ի այլ եւ այլ անթուական նամակներէն կ'իմանանք թէ Մխիթար յանձն առած է թարգմանել տալ.

եւ որովհետեւ աղքատութիւնը կը ճնշէր Մխիթարի վրայ, կ'ուզէ իմանալ գրքին տպագրութեան համար Յովնան Եպս.ի տրամադրելիք գումարին քանակը։ Յովնան Եպս., որ գիրքին թարգմանութիւնը առաջարկած էր 11 Փետրուար թուակիր նամակով (անթուական), ամիս մը ետք, 11 Մարտին, Մխիթարի կը պատասխանէ ըսելով. «ի կողմանէ գրգին, որ յանձն առեալ է տէրութիւն ձեր տալ զնա թարգմանել եւ կամի իմանալ՝ թէ մեք զօգնութիւնն որ գրեցինք առնել զորչափ է, այժմ ոչ ասեմք. պատճառն է, զի մեք ընթերցաք բովանդակ զգրգուկն այն զովելի, եւ թուեցաւ մեզ քաղցրագոյն իբրեւ զ«Համահետեւումն Քրիստոսի», եւ ի վեր քան զնա օգտակար ի կրթումն կատարելութեան. յորժամ թարգմանիցի բանիւք եւ բառիւք պարզագունիւք եւ շարադրիցի վայելչաբար եւ քաղցրաբար... յայնժամ ոչ միայն ասեմք զորքանն, այլ եւս հատուցանեմք փութով. դու այժմ հոգա՛ զայլոցն եւ ջանա՛ յառաջացուցանել զգործն, եւ զմերն թող զկնի թարգմանութեան գրգին, զի տեսից նախ զթարգմանեցեալն»։

Երրորդ նամակէ մը, գրուած Յուլիս 7ին (անթուական), կ'իմանանք թէ թարգմանութիւնը աւարտելու վրայ է եւ Մխիթար անձամբ ինքը պիտի սրբագրէ։ Յովնան Եպս. կու տայ ուղղութիւններ՝ զգուշութեամբ կատարելու սրբագրութիւնը. «գրեալ էիր վասն գրգին թէ մերձ է ի յեզերիլ եւ պարտի սրբագրիլ ի քէն. եւ երբ սրբագրեսցես զնա զգուշութեամբ պարտ է նկատել, զի գրգուկն այն շարադրեցեալ է վասն զարգացման կուսի ումեմն, եւ սակս այնորիկ ի բազում տեղիս առնու ի կիր զդէմն իգական. եւ այս ի մէջ հայոց երեւի խորթ. վասն որոյ զդէմն արական է յարմարագունեղ ի կիր արկանել հասարակաբար, որ քաջ գիտէ քո տէրութիւնն»։

Այս բոլորին իբր եզրակացութիւն կրնանք ըսել թէ «Հոգեւորական պատերազմ» գիրքին թարգմանութեան մեկենասը եղած է Յովնան Եպիսկոպոս։ Իսկ գիրքին ճակատին վրայ գրուած է. «Թարգմանեցեալ ի յումեմնէ ջերմեռանդէ, ի լեզուէ իտալականէ ի հայկական բարբառ»։ Հոս կը ծագի հարց մը. վերեւ յիշուած նամակներէն այն կը հասկցուի՝ թէ Մխիթար ուրիշին թարգմանել տուած է գիրքը եւ ինքը անձամբ սրբագրած. տպագրուած գիրքին մէջ երեք տեղ կը յիշատակուի իբր թարգմանիչ՝ ջերմեռանդ մը, որուն անունը կը մնայ ծածուկ։ Անուանաթերթին վրայ կայ նաեւ հետեւեալը. «Ի լոյս ածեցեալ հոգաբարձութեամբ եւ սրբագրութեամբ նոյնոյ թարգմանչի». թարգմանիչը կը նոյնանայ, ուրեմն, հրատարակիչին եւ սրբագրիչին հետ։

Չունինք անդրադոյն վկայութիւններ յստակելու համար թէ հատորիս մէջ ի՞նչ չափով մաս ունի Մխիթար։ Անուանաթերթին վրայ նշանակուած «1723 Հոկտեմբերի 20»ը հաւանաբար տպագրութիւնը

© National Library of Armenia

սկսելու թուականն է, որմէ քանի մը ամիս առաջ՝ Մխիթար կը գրէ. «Թէ Տէր կամեսցի, յուսամք զի ի գարնանս այն գիրքն որ «Գօմպաթիմէնթօ սփիրիթուալէ» կոչի, այսինքն «Պատերազմ հոգեւոր», տպեսցի աստ ի Վէնէտիկ, զի թարգմանեցեալ եւ պատրաստեցեալ է, եւ կարի մեծագոյն ջերմեռանդաշարժ գիրք է եւ համբաւաւոր, որպէս զԹօմա Գեմբեցին, եւ մեծութեամբ եւս նորա չափ լինի»[71]: Տպագրութենէն քանի մը ամիս առաջ գրուած այս ընտանի ոճով տողերը ցոյց կու տան՝ թէ Մխիթար մօտէն ծանօթ էր գիրքին եւ ձեւով մը կապուած անոր. բայց թէ ի՛նչ ձեւով ու չափով, դժուար է որոշ բան մը ըսել. Մխիթար ինչո՞ւ պիտի վարանէր դնել իր անունը՝ գիրքին ճակատին, ինչպէս ըրած էր նախորդ տարիներուն, իր տպել տուած գիրքերուն մէջ:

Գիրքին տպագրութիւնը կատարուած է «արդեամբ եւ գոյիւք կոստանդնուպոլսեցւոյ Յօհաննիսի որդւոյ Տիրացու Պարոն Գեւորգին»: Յովնան Եպս.ի յաջորդ նամակներուն մէջ (1724–1728) ամենեւին ակնարկ ու կարգադրութիւն չկայ այս գիրքին մասին, նշան՝ թէ տպագրուած օրինակներուն սեփականատէրը չէ եղած ինքը: Նմանապէս, Մխիթար Աբբահօր ցանկերուն մէջ ալ չէ անցած այս գիրքը. սակայն Մխիթար ունի իր տրամադրութեան քիչ թիւով օրինակներ, որոնք կը ցրուէ հոս ու հոն. 1738ին՝ ունի տրամադրելի տասը օրինակ:

Գիրքին սեփականատէրը պէտք է եղած ըլլայ տպագրութեան ծախսերը հոգացող Պր. Գէորգը, որ կը խնդրէ Մխիթարէն՝ գրել յանձնարարական մը Պոլիս գտնուող Մխիթարեան վարդապետներուն, որպէսզի խթանեն գրավաճառը եւ ծախեն նորատիպ գիրքն: Պոլիսէն Հ. Միքայէլ կը պատասխանէ թէ «նաեւ սահաթճի Պետրոսի տղին ասացանք ի կողմանէ Պարոն Գեւորգին վասն Հոգեւոր պատերազմ գրեանցն. ասաց առնօղ ոչ գոյ, վասն ոչ հասկանալոյն եւ ոչ առնելոյն զախորժ. առնօղքն յետս տան»[72]:

ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ՀՈԳԻՈՑ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑ ԵՒ ՀՐԱՇԱԼԵԱՑՆ ՍՐԲԱԶՆՈՒԹԵԱՆ (տպ. 1724)

1719–1724 տարիներուն Յովնան Եպս. կը մնայ Ս. Ղազար, միջանկեալ շրջան մը անցնելով Թրանսիլվանիա: «Յամի Տեառն 1724 ի Մարտի Ը» կը սկսի տպագրութիւնը իր մէկ երկին «Պատմագիրք հոգւոց հաւատացեալ ննջեցելոց եւ հրաշալեացն սրբազնութեան» վերնագրով, զոր թարգմանաբար քաղած է իտալական գիրքերէ:

71. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 12 Փետր. 1723ին, առ Հ. Պօղոս Վրդ., Պոլիս:
72. Հ. Միքայէլ՝ Պոլիսէն, 26 Ապրիլ 1727ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

Տպագրութիւնը սկսելէն երկու ամիս ետք, Մայիսի սկիզբը[73], Յովնան Եպս. ընդ միշտ կը թողու Ս. Ղազարը ու կը մեկնի Հռոմ, գիրքին տպագրութեան եւ սրբագրութեան հոգը ձգելով Մխիթարի եւ անոր աշակերտներուն վրայ: Ու այնուհետեւ նամակներով կը հետեւի տպագրուած գիրքին, խնդրելով Մխիթարէ՝ որ պրակ առ պրակ ղրկէ իրեն. «յորժամ գայցէ ոք ի Հռոմ, շնորհ առնիցես եւ քանի տետր որ հանեալ է սթամփաթօռն, դիցես ի մէջ պահարանի եւ յղիցես առ իս»[74]: Մխիթար հետեւելով Եպս.ին տուած ուղղութիւններուն, կը ղրկէ պրակները: Յովնան Եպս. կը կարդայ եւ ահա իւրոյն հարկաւոր դիտողութիւնները. «շնորհակալ եմ վասն առաքման երկու տետրիցն, սակայն ունիմ ինչ ընդդէմ տպողին, մին՝ վասն յամեցուցանելոյն, եւ միւսն՝ վասն ոչ նկատելոյն բարեպէս, զի վրիպեալ է տող մի ամբողջ ի 5 թապաղայն, ի 35 պատմութեանն, ի 171 համարն եւ ի եօթնում տողին, որ է այս. Երակին, կտրեաց պատահաբար ընդ նմին եւ զջիլ. տողս այս եթէ ոչ դիցի գոնեայ ի լուսանցն, լինի արատ մեծ պատմութեանն եւ չարադրութեանն. ինձ այնպէս թուի թէ, ընդ յղել սրբագրելիսն, զօրինակն ընդ նոսին ոչ իցէ յղեալ, եւ թէ իցէ յղեալ՝ զիա՞րդ վրիպեցան սրբագրողքն. զարմանամ: Վասն որոյ խնդրեմ զի Ովանէս վարդապետն ընդ Հայր Մաթէին գնայցեն առ գրաշարն եւ ցուցեալք զվրիպումն նորին եւ զտեղին, եւ ստիպիցեն ուղղել զայն ի ներկայութեան իւրեանց, որ ընթեռնանի այսպէս. բայց ի ծածկելն երակին, կտրեաց պատահաբար ընդ նմին եւ զջիլ բազկին: Խնդրեմ չձանձրանալ վասն այսմ իրի հոգեւորականի, եւ թէ իր ինչ պատահիցի հարկաւոր եւ հոգալի ձեզ ի տեղս այս, գրեցէք ամենայն համարձակութեամբ, եւ ես ծառայեցից յօժարութեամբ եւ սիրով»[75]: Գործնականին մէջ, Յովնան Եպս.ի փափաքած սրբագրութիւնը չի կատարուիր, ու 171րդ էջը կը մնայ այնպէս՝ ինչպէս որ է:

Նոյն տարուան (1724) Սեպտ. 16ին, Յովնան Եպս. Մխիթարի կը գրէ իր քով ունեցած պրակներու վրիպակները, խնդրելով որ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի պատրաստէ մնացած պրակներունը (էջ 219–576), ու բոլորը միասին զետեղուի հատորին վերջաւորութեան, գիրքին ցանկէն առաջ, զոր նախապէս Յովնան Եպս. պատրաստած ու ձգած էր Հ. Թէոդորոսի քով[76]: Սակայն Յովնան Եպս.ի յաջորդ նա-

73. Յովնան Եպս. Հռոմ հասնելուն կը գրէ. «Շնորհիւ Տեառն չեւալ ի Վէնէցիոյ, ըննում աւուրն հասեալ ի Անգօնայ» (առ Մխիթար, 27 Մայիս 1724). ուրեմն, Մայիս 3–4ին պէտք է մեկնած ըլլայ Վենետիկէն:
74. Յովնան Եպս. Հռոմէն, 27 Մայիս 1724ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
75. Յովնան Եպս. Հռոմէն, 23 Յունիս 1724ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
76. «Յայտ առնեմ եւս զի ցանկ պատմութեանցն գրեալ եւ թողեալ եմ Հայր Թէոդորոսին մօտն. ահաւասիկ յայժ դլխաւոր սղալանսն ի միջոյ աստ եղեալ տե-

© National Library of Armenia

մակէն, գրուած Մխիթարի, կը տեսնենք որ սրբագրութիւնները չէ համած ճամբայ, «գոլով յուսահատ հասմանն եւ զտեղւոյն պարունակեցման»[77]:

Հոկտեմբերին՝ գիրքին տպագրութիւնը պէտք է աւարտած ըլլայ· Մխիթար հեղինակին կը հասցնէ աւետաբեր լուրը ու կ'ընդունի անոր հրահանգները· «Ջանայցես որքան կարելի է ընդ պարքայով եկողացն յղել ինձ զճ (100) հատս անկազմ... 30 հատ կազմել տայցես, կամ այլ աւելի, եւ ի կողմանէ իմմէ մէկ մէկ հատ ընծեռեսցես մերայնոցն, բ (2) հատ Խաչատուր Վարդապետին, բ (2) տիրացու Գեւորգին եւ տասն հատ մեր Հայր Թէօդորոսին, որ յղեսցէ եղբօր իւրում»[78]:

Տպագրուած հատորին հրատարակիչը կրնանք նկատել Մխիթար, որ իր աշակերտներուն հետ հսկած էր անոր վրայ, վճարելով տպաբանին[79] «նաեւ չարողին պոնաման»[80], այսինքն՝ բարի-ձեռքը, ի հաշիւ Ցովնան Եպս·ի:

Գիրքին տպաքանակը եղած է հազար, որմէ հարիւր հատ Մխիթար անմիջական կերպով, Ցարութիւն Եպս· Լեւոնեանի հետ, 19 Դեկտ· 1724ին, կը ղրկէ Հռոմ, Ցովնան Եպս·ի, որ տեսնելով գիրքը ամբողջ ու կատարեալ, կը յայտնէ Մխիթարի իր երախտագիտութիւնը· «... որոյ վասն շնորհակալ եմ զքէն եւ այնոցիկ, որք աշխատեցան ի սրբագրելն»[81]:

Գիրքին սեփականատէրը Ցովնան Եպս· ըլլալով, ուղած կերպով կը բաշխէ զանոնք՝ Մխիթարի միջոցով· այսպէս, 23 Դեկտ· 1724 Թուակիր նամակով, յետ ընդ զաղտնօք յայտնելու Մխիթարի՝ թէ

տրիցն հանեալ դրեցի զիւրաքանչիւրսն համարաւ իւրով եւ եդի ներ գրոյս, զի Հայր Մատթէն շնորհ արարեալ զնիցէ զերկոտասաներորդ տետրն եւ զայլսն ի կարգին· եթէ գտցէ զոզալանս իմն մեծ՝ հանցէ այսու օրինակաւ եւ դիցէ ի շարն, որ տպիցի ներ աւարտմանն»· (Ցովնան Եպս· Հռոմէն, 16 Սեպտ· 1724ին, առ Մխիթար, Վենետիկ):

77· Ցովնան Եպս· Հռոմէն, 15 Հոկտ· 1724ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

78· Անդ:

79· Թուղթի մը վրայ, Մխիթար նշանակած է հետեւեալը·

Հաշիւ ընդ Օնանու Եպ·ի 1724

Մայիսի 1 ետու նմա փոխ	660
Ցուլիսին վասն ոթամբային ետու	155
Սեպտ· 1 վասն ոթամբային ետու	294
Հոկտ· 29 ետու վասն ոթամբային	100
Փետր· (1725) քառասուն դրդից կազմին ետու	24
Միէ	1·133

80· Մխիթար Աբբայ Վենետիկէն, 4 Նոյեմբ· 1724ին, առ Ցովնան Եպս· Հռոմ:

81· Ցովնան Եպս· Հռոմէն, 23 Դեկտ· 1724ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

Ս· Ժողովը նպատակ ունի զինքը Վենետիկէն կանչել Հռոմ, սուրբ տարւոյն (1725) առիթով Հռոմ եկող ուխտաւորներով զբաղելու համար, կը յանձնարարէ այդ առթիւ բերել «ընդ քեզ ճ (100) գիրք եւս, եթէ իցէ հնար, կամ գոնեայ ծ (50)»[82]: Տարի մը ետք՝ կը խնդրէ Մխիթարէ «Հրաշալեաց գրքիցն ճ (100) կամ գոնեայ ծ (50) հատս կազմել տալ եւ յղել ի Թօխաթ, առ Պետրոսն մեր, որ է որդեակ լուսաւոր հոգի Տէր Ցարութեանն· կամ գնացօղն անմիջապէս տարցէ, կամ միջոցաւ ի ձեռն ուրուք յիշմիրու կամ ի Կոստանդնուպօլսոյ յղեսցէ առ նա հոգաբարձութեամբ· եթէ գնացօղքն մերայինք կամիցին ունել առ ինքեանս քանի մի հատ իւրաքանչիւրն, տուր եւ նոցա ի կողմանէ իմմէ՝ իբր զպաշար իմն փոքրիկ»[83]:

Գիրքը ամէն տեղ նոյն ընդունելութիւնը չի գտներ· այսպէս՝ Էրզրումէն, Մխիթարի աշակերտներէն մին կը գրէ· «գոյն խնդրող... մանաւանդ այն Քաւարանի գրգէն, որ է Ցօվնան Եպիսկոպոսին, եթէ հնար է առաքել աստ, բարւոք լինի»[84]: Սակայն ինչ որ կը տեսնուի՝ Պոլսոյ մէջ չի տարածուիր այս հատորը· «վասն Քաւարանի գրգին, յեկեղեցիս՝ փատրիքն (Պատրիարքն) ծանուցումն արարեալ է թէ մի' առնուցուք... եւ յայլ ուստեքէ լուայ թէ փաթրիքն ասացեալ է յեկեղեցիս՝ ոչ հասկացօղքդ մի' առնուցուք, զի անդէն բան գոյ՝ որք ոչ լաւ հասկանաք, այլ հասկացօղքն առնուցուն»[85]: Տարիներ ետք դեռ մնացած պէտք է ըլլայ նոյն արգելքը՝ այս գիրքին նկատմամբ, որովհետեւ «գիտելի է զի Քաւարանի գիրգքն արգիլեցեալ է, բնաւ ոչ վաճառին» կը գրէ Պոլիսէն Հ· Պօղոս, 1732ին[86]:

ՎԱՐՔ ԵՐԱՆԵԼՒՈՅՆ ՍՐԲՈՅ ՅՕՀԱՆՆԻՍԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ (տպ· 1726)

1726ին Հռոմէն Ցովնան Եպս· կը մտածէ Վենետիկի մէջ տպագրել տալ նոր գիրք մը եւս, երկու մասով, առաջին մասը Թարգմանութիւն մը՝ կատարուած իրմէ, «Վարք երանելւոյն սրբոյ Յօհաննիսին Աստուծոյ» (էջ 1–178), երկրորդ մասը «Եղանակ մխիթարելոյ զհիւանդս եւ օգնելոյ, զի բարեպէս մեռանիցին» (էջ 179–298), որ ազատ Թարգմանութիւն մըն է, միշտ կատարուած Ցովնան Եպս·է, «արտահանեալ նմանապէս ի լեզուէ իտալիականէ», յայտարարելով գիրքին յառաջաբանին մէջ՝ թէ «շարադրեցի դիւրիմաց ոճիւ ի բարբառն հայկական»:

82· 1725ին, փոխանակ Մխիթարի՝ Խաչատուր Վրդ· կ'երթայ Հռոմ:

83· Ցովնան Եպս· Հռոմէն, 15 Ցունիս 1726ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

84· Հ· Ցակոբ՝ Կարինէն, 7 Օգոստ· 1727ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

85· Հ· Միքայէլ՝ Պոլիսէն, 13 Դեկտ· 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

86· Հ· Պօղոս՝ Պոլիսէն, 29 Ապրիլ 1732ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

Մխիթար Աբբայ 1725–1726 *տարիներուն չափազանց զբաղած ըլլալով, Յովնան Եպս. կը մտածէ տպագրութեան հոգը յանձնել Էրզրումցի Խաչատուր Վրդ. Առաքելեանին, որ նոյն շրջանին հոգաբարձուն էր Վենետիկի Ս. Խաչ եկեղեցիին: Եւ որովհետեւ* 1726*ի Յունիս ամսուն սկիզբը Յարութիւն Արքեպս. Հռոմէն կը դառնար Վենետիկ*[87], *տպագրուելիք գիրքին ձեռագիրը կը յանձնուի իրեն. իսկ տպագրութեան հետամուտ պիտի ըլլար Խաչատուր Վրդ.:*

Յովնան Եպս.ի խնդրանքին վրայ՝ Խաչատուր Վրդ. կը խօսի տպագրիչ Անտոն Պորթոլիի հետ, խոստանալով տալ երեք կամ չորս տուգատ՝ իւրաքանչիւր պրակի համար, 200 *օրինակ տպելու պայմանով: Պորթոլի չընդունելով եղած առաջարկը, Խաչատուր Վրդ. կը ներկայացնէ երկրորդ մը, խոստանալով տալ ութ ու կէս տուգատ՝ իւրաքանչիւր պրակի համար, տպաքանակ ունենալով* 1000: *Պորթոլի այս երկրորդ առաջարկն ալ կը մերժէ, պահանջելով տասը տուգատ, փոխան* 700 *օրինակի: Բայց որովհետեւ Խաչատուր Վրդ. տեղեակ չէր թէ Յովնան Եպս. կրնա՞ր հաւանիլ այս նոր կարգադրութեան, կը կասի գործելէ, նամակով մը իմացնելով կացութիւնը Յովնան Եպս.ի:*

Այս կացութեան մէջ՝ Յովնան Եպս. կը խնդրէ Մխիթարի միջամտութիւնը. «յենլով ի վերայ բարեխիղճ նախանձու քոյին, որով բորբոքեալ աշխատիս վասն ուղղութեան մերազնեայց եւ փրկութեան նոցին հոգեաց, գրեմ առ գերյարգելիդ եւ աղաչեմ, զի հոգ տարեալ առաջացուսցես զտպումն գրգկանս (որ եօթն կամ ութ տետր հազիւ լինու), ըստ հաշուին մերոյ առաջնոյ, որ եղեւ ձեռամբ տիրացու Գեւորգին, ծախուքն իմօք: Նախ ոչ գրեցի զայսմանէ հրամանուցդ, զի էիր ներ զբաղման շինուածոյն. գոհութիւն Տեառն՝ այժմ եղերեցաւ շինուածն. խնդրեմ զի մի՛ համարիցես իբրեւ զօտար իմն եւ զաշխատանն որ վասն այսմ իբրեւ անկարիայ, այլ վարկեաց իբրեւ զքոյն եւ զաշխատանն ի փառս Աստուծոյ, վասն կեցութեան հոգւոց. եթէ տպօղն ըստ ագահութեան իւրոյ աշխատութիւն ինչ հատուսցէ, քո հրամանքն երկայնմտաբար ջանայցէ համոզել եւ հաճեցուցանել զնա, ինքեամբ թէ միջնորդիւ, քանզի չունիմ զայլ ինչ այսպիսի. եթէ կամիցիս՝ կարես ածել զսա ի լոյս: Ձիարդ եւ իցէ՝ յանձն առնեմ զբոլորն հոգաբարձութեան քում»[88]:

Մխիթարի համար կացութիւնը շատ փափուկ էր ու դժուարին, որովհետեւ ինքն ալ իր տպագրելի գործերուն համար լաւ յարաբերութիւններ պէտք էր պահել Պորթոլիի հետ, եւ յարմար չէր որ Յով-

87. *«Յարութիւն Արքեպս.* 15 *օր է որ ի Հռոմայ չուեաց». (Յովնան Եպս. Հռոմէն,* 15 *Յունիս* 1726*ին, առ Մխիթար):*
88. *Յովնան Եպս. Հռոմէն,* 21 *Սեպտ.* 1726*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

նան Եպս.ի գործին համար անհամաձայնութիւն ստեղծուի՝ իր ու Պորթոլիին միջեւ, մանաւանդ որ նոյն խնդրով Խաչատուր Վրդ. երկու անգամ տեսակցած էր տպագրիչին հետ: Արդ՝ այս կացութեան մէջ, Մխիթար չ՚ուզեր գործը ստանձնել, այլ միայն կատարել վճարումները՝ ի հաշիւ Յովնան Եպս.ի, որու դրամները կը մնային իր քով:

Այս բոլորը մանրամասն կերպով պարզելէ ետք, Մխիթար «Յետ Գրութեան» մը կ՚աւելցնէ նամակին, որ ջնջուած է սեւագիր օրինակին վրայ, նշան՝ որ չէ ղրկած Յովնան Եպս.ի, բայց որ մեր նիւթին հետ սերտօրէն աղերս ունենալով՝ մէջ կը բերենք հատուածը. «Եւ այսպէս մնաց իրն, եւ Խաչատուր Վրդ.ն սպասէ հաճութեան քում, եթէ հաճիս՝ տայցէ 10 *տուգատ, եւ եթէ ոչ՝ մնայ այնպէս. եւ մինչ իրն այսպէս յառաջացեալ է, գրգուկն այն ձեռամբ Խաչատուր Վրդ.ին պարտի եղերիլ, եւ ոչ կարեմ ես հանել ի ձեռաց նորա եւ այլով կերպիւ տալ տպել, մինչ այլ ոք տպագրող ոչ գոյ, եւ ընդ նոյնոյ տպագրողի, այսինքն՝ ընդ Պօւթօլօին ոչ կարեմ ես զայսպիսի դաշնադրութիւն առնել, թէ* 10 *տուգատ տայցեմ տապաղային եւ* 1000 *գիրք առնուցում, կամ* 700: *Եւ մանաւանդ զի նա զմեծամեծ յոյս վաստակոց ունի ի Խաչատուր Վրդ.էն, եւ նմա ոչ առնէ զշնորհ՝ արդար գնով տպել. եթէ ես տանիցեմ, քառապատիկ աւելի պահանջէ, նաեւ բարկանայ, քանզի գիտէ նոյն գիրք գոլ, մինչ տեսեալ է բազմիցս: Եւ ահա այսոքիկք են պատճառք ոչ առնելոյս զգիրքն. ուստի լեր անմեղադիր, եւ գիտեա՛ զի թէ զերկրորդ կերպ ոչ իցէր սկսեալ խօսիլ, այլ մինչ առաջնով կերպիւն ոչ եղեւ՝ թոյլ իցէր տուեալ մնալ, ես այժմ առեալ զգիրքն, երկրորդիւ կերպիւն դաշնադրիլ՝ խօսէի ընդ նմա, կամ անմիջապէս կամ միջնորդութեամբ Տիրացու Գէորգին, եւ թերեւս ութ եւ կիսով լինիցիւր. բայց մինչ սկսեալ է նա եւ այս կերպ եւ այնպէս յառաջացեալ է, որպէս ի վերոյ ասացաք, այլ ճանապարհ ոչ է վերամնացեալ մեզ»*[89]:

Յովնան Եպս. տրամադիր է ամէն կերպով տեղիք տալու, եւ իր 26 *Հոկտ.* 1726 *թուակիր նամակէն կը տեսնուի թէ կը զիջանի դրուած պայմանին տալով մինչեւ ինը տուգատ, իւրաքանչիւր պրակի տպագրութեան, հազար օրինակի համար. հակառակ պարագային՝ յանձնել գիրքը Պորթոլիի, որ իր հաշուին տպէ, տպագրատան թողլով նաեւ շահաբաժինը*[90]:

89. *Մխիթար Աբբայ, Վենետիկէն, Հոկտեմբեր* 1726*ին, առ Յովնան Եպս., Հռոմ:*
90. *Մեր գրութեան ամբողջութիւն մը տալու համար, հոս կը ներկայացնենք Յովնան Եպս.ի նամակին այն հատուածը՝ որ կը հայի գիրքին տպագրութեան. «իսկ ի կողմանէ գրքկանն առաջնոյ, տպեցաւ ութն տուգատ, եւ ոչ ութ ու կէս. այժմ որ տուեալ է ինն տուգատ, հաճիմ եւ ես, զի տպեսցէ վասն իմ զ*1000

© National Library of Armenia

Յաջորդ թղթակցութիւնները անկատար ըլլալով, Յովնան Եպս.ի գրած ակնարկներէն կը հասկցուի որ տպագրութեան հոգերը ստանձնած են Խաչատուր Վրդ. եւ Յարութիւն Արքեպիսկոպոս: Մխիթար ալ դեր ունեցած պէտք է ըլլայ գործին մէջ: Տպագրուած պրակները Մխիթար կը ղրկէ Հռոմ, ու Յովնան Եպս. միշտ Մխիթարի միջոցով՝ կը կատարէ դիտողութիւնները. «մերձ ի վերջն գոյր ոչ սակաւ սղալանս, վասն որոյ խնդրեմ ի քէն, զի ողջունիցես նախ ի կողմանէ իմմէ զգերապայծառ Յարութիւն Արքեպիսկոպոսն եւ զՎ. Խաչատուր Վրդ.ն, հանդերձ բազմաւ շնորհակալութեամբ, եւ ապա ծանուսցես զյոլովութիւն սղալանացն, եւ աղաչեսցես զի առաւելուցուն զհոգաբարձութիւն. ահաւասիկ յղեցի զցանկն, դնել ի վերջն գրգկանս»[91]: Գիրքին 299–312 էջերուն վրայ դրուած է Ցօթն սաղմոսք ապաշխարութեան, Մխիթար Աբբահօր կարգադրութեամբ, որու համար Յովնան Եպս. կը յայտնէ յատուկ շնորհակալութիւն:

Նորատիպ գիրքին 321–322 էջերուն վրայ նշանակուած են տըպագրական վրիպակները. հոն պէտք է աւելցնել մեծադոյն վրիպակը, որ վրիպած է սրբագրողներու աչքէն: Վերեւ յիշուած թղթակցութիւններէն երեւան կ՚ելլէ որ գիրքին տպագրութիւնը սկսած է 1726 Հոկտեմբեր ամսուն, ու նոյն տարուան Դեկտեմբերին արդէն իսկ պէտք է աւարտած ըլլայ, մինչ գիրքին անուանաթերթին վրայ կը կարդանք «Յամի Տեառն 1724», փոխանակ 1726ի:

Գիրքին սեփականատէրը Յովնան Եպս.ն է, իսկ մատակարարը՝ Մխիթար: Արդարեւ, 1727ին գրուած նամակներուն մէջ՝ Յովնան Եպս. հրահանգներ կը ղրկէ Մխիթարի. այսպէս, Յունիս 14ին կը յանձնարարէ կազմել տալ 150 օրինակ, մէկական օրինակ բաժնել Ս. Ղազարի բոլոր միաբաններուն, քանի մը օրինակ՝ Խաչատուր Վրդ.ին, մինչ Վենետաբնակ քահանաներուն տալ անկազմ օրինակներէն, իսկ ծախու ուզողներուն տալ երկու լիրայի: 25 Հոկտեմբերին գրած նամակով, դարձեալ կը յանձնարարէ կազմել տալ 200 օրինակ, ղրկել Զմիւռնիա, որպէսզի հաւատարիմ անձերու ձեռքով հասնին Թօխաթ, իր ազգականներուն եւ բարեկամներուն բաժնելու համար:

գրգուկս, որպէս եւ նախ: Եթէ ոչ կամիցի տպել վասն իմ Պօռթօյն, տպեսցէ ծախիւք իւրօք վասն իւր եւ շահեսցի զայն, զոր եսն շահելոյն էի: Զայս առաջադրեալ տեսցես թէ զի՛նչ պատասխանէ: Քանզի այժմ ոչ է ինձ այնքան փոյթ, որովհետեւ էանց ամառն. այլ եւ ոչ եմ ստոյգ ի կողմանէ սրբագրողին, արդեօք իցէ՞ հմուտ, եւ զսրբագրութիւնն առնէ՞ իսկական հոգաբարձութեամբ՝ որպէս եւ պահանջի. եթէ զայս գիտենայի, զաւելի ծախս քանի մի տօղաթիցն ոչ հոգայի». (26 Հոկտ. 1726ին, առ Մխիթար Աբբայ):

91. Յովնան Եպս. Հռոմէն, 14 Դեկտ. 1726ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

ԴԱՇՏԻԿ ԾԱՂԿԱԼԻ (տպ. 1727)

Ս. Յովհաննէսի վարքին տպագրութիւնը հազիւ աւարտած, Յովնան Եպս. նոր առաջարկ մը ունի, միշտ Մխիթարի միջոցով, որպէսզի նոյն ոճով տպագրուի այս նոր հատորն ալ, որու մասին հազիւ երբեք ակնարկներ ունինք:

Յովնան Եպս. 4 Յունուար 1727ին կը գրէ Մխիթար Աբբայի. «յայտ առնեմ քո հրամանուցդ զայս. ունիմ 50–60 պատմութիւնս եւ օրինակս պատուականս, ազնիւս եւ յոյժ շահաւէտս առ ամենայն մարդիկս, զոր հանեալ եմ ի պատմագրգէն, որ կոչի «Փրաթօ փիօրիթօ»: Ծանուսցես ողջունելով ի կողմանէ իմմէ Խաչատուր Վրդ.ին, եթէ հաճի ինքն եւ տպագրողն, յղեցից զայն եւս ի տպել, զկնի եղերման դորին: Իսկ զվարձս սրբագրութեանն, ընդ եղերիլն, տացէ ի դրգիցն տպեցելոց, քանի հատ որ կամի, ըստ արդար դատողութեան իւրում, որովհետեւ միանգամ խարճ մտաք, այս վերջի պատմութեանց դրգուկն եւս լոյս ածելոյ դիցուք ջան»:

«Փրաթօ փիօրիթօ» կոչուածը՝ 1727ին տպագրուած Դաշտիկ ծաղկալին է, որու սեւագիր օրինակը Հռոմէն ղրկուած է նոյն տարուան Փետրուար ամսուն վերջաւորութեան[92], նամակատան միջոցով, Խաչատուր Վրդ.ի անունին: Բայց որովհետեւ նախորդ տպագրուած հատորին մէջ բազմաթիւ վրիպակներ սպրդած էին, Յովնան Եպս. մտահոգուելով թէ մի՛ գուցէ «Դաշտիկ ծաղկալի»ն ալ նոյն ճակատագիրը ունենայ, թախանձագին կը խնդրէ Մխիթարէ, որ հսկէ ինքը անձամբ եւ կամ աշակերտներէն մէկուն միջոցով. «Խնդրեմ հոգ տանիլ ի սրտէ, կը գրէ Մխիթարի՝ 1 Մարտ 1727ին, զի բարեպէս սըրբագրեցեալ տպիցի, եթէ սրբագրողն առաջին՝ գիտես որ տկարանայ առ այն եւ վարի անհոգութեամբ, լեր քո հրամանքդ հոգաբարձ, եւ տուր միաբանից մէկլին սրբագրել, զի մի՛ ծախքն մախիցին ընդ վայր, քանզի եղեւ ինձ ոչ սակաւ վիշտ՝ տեսանելով զայնքան արատս ի մէջ դրգկանն որ տպեցաւ»:

Ինչպէս ըսինք վերեւ, չունինք Մխիթարի այս շրջանին գրած բոլոր նամակներուն պատճէնները, սակայն Մխիթար պէտք է խոստացած ըլլայ իր աջակցութիւնը, որովհետեւ 12 Ապրիլ 1727ին՝ Յովնան Եպս. կը գրէ. «շնորհակալ եմ վասն համայնից այնց ամենից հոգաբարձութեանցն», ու տպագրուելիք գիրքին թուղթին տեսակն որոշելը կը յանձնէ Մխիթարի:

92. «Դաշտիկ»ի ձեռագրին համար Յովնան Եպս. 8 Փետր. 1727ին կը գրէ Մխիթարի. «աստի ելող չկայ որ զդրգուկն ուղարկէի. թերեւս մինչեւ ի պասն լինիցի ոք..., միւս դրգուկն եւս հասուցանեմ նմա (Խաչատուր Վրդ.ին) ի մէջ պասուցն»: Մարտ 1ին գրած նամակով կ՚իմացնէ՝ թէ ճամբայ հանած է ձեռագիրը:

© National Library of Armenia

Սեպտեմբեր ամսուն (1727) կը սկսի գիրքին տպագրութիւնը, որուն սրբագրութիւնը կը կատարէ Պետրոս Վրդ·[93]: Տպագրուած առաջին պրակները Մխիթար կը ղրկէ Յովնան Եպս·ի, Ջուղայեցի Պօղոս Արքեպս·ի ձեռքով, որ 5 Հոկտեմբերին կը մեկնէր Վենետիկէն Հռոմ: Գիրքին տպագրութիւնը պէտք է աւարտած ըլլայ 1728ի Յունուար ամսուն, հազար տպաքանակով, որոնց համար Մխիթար վճարած է 1012 լիրէ, Յովնան Եպս·ի ի հաշիւ:

* * *

Տպագրուած վերջին երեք գիրքերուն սեփականատէրը Յովնան Եպս· ըլլալով հանդերձ, անոնց մատակարարը է ինքն Մխիթար, որ կը կարգադրէ՝ Եպս·ին տուած ուղղութիւններուն համաձայն· այսպէս՝ Յովնան Եպս· զանազան անդամներ կը յանձնարարէ Թօխաթ ղրկել քսուեակեան օրինակ[94], եւ կամ բաժնել զանազան անձերու: Ինչ որ կը տեսնուի, 1728ին Մխիթար ալ խնդրած է Եպս·էն ունենալ նորատիպ երեք գիրքերէն, ու Յովնան Եպս· իր 10 Յունուար 1728 թուակիր նամակով կը պատասխանէ Մխիթարի· «Իւրաքանչիւր տեսակացն երկ–երկուհարիւր հատս, զոր գրեալ ես, յոյժ հաճիմ ընդ չնոր(հ)ումն այն· արա որպէս եւ առաջադրեցերն, վասնզի ոչ այլ ինչ ունիմ ի մտի, եթէ ոչ զայս, այսինքն՝ ժամանել նոքօք ի յօգնութիւն ազգին մերոյ ըստ իմում կարի»:

1724–1727 տարիներուն, Հռոմէն երեք գիրք տպագրել տալէն ետք, անկարելի չէ որ Յովնան Եպս· ծրագրած ըլլայ տպագրութեան յանձնել չորրորդ հատոր մը եւս, «Գիրք պատմութեանց հրաշալեացն Աստուծոյ առ հոգիս քաւարանին»· աս ալ, նախորդներուն նման, թարգմանութիւն մըն է իտալերէնէ, կատարուած 1723ին, Ս· Ղազարի մէջ: Ներկայիս, այս ձեռագիրը կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարանը[95]: Նոր գործի մը տպագրութեան չձեռ-

93· Պետրոս Վրդ· դուցէ ըլլայ Թիֆլիսեցին, զոր 1728ի Յունուարին կը գտնենք Հռոմ: Յովնան Եպս· կը գրէ Մխիթարի· «Տէր Պետրոսն չուեաց աստի եւ գայ այդր· ես իւրեան աստ բան մի չետու, ինքն եւս ոչ կամի առնուլ· զայս գրեցի առ քեզ՝ զի յառաջագոյն խօսեցիս ընդ նմա ի կողմանէ իմմէ, եւ սակայնմամբ տայցես զգրեանս անկազմս յիւրաքանչիւր տեսակացն, որքան եւ համարիս թէ բաւական է ի վարձ սրբագրութեանն»· (10 Յունվար 1728): Մխիթար կու տայ 12 օրինակ «Դաշտիկ ծաղկալի»:

94· Յովնան Եպս·ի փափաքին համաձայն՝ Մխիթար Պոլիս կը ղրկէ գիրքերու ծրարը, որպէսզի անկէ ղրկուին Թօխաթ, ինչ որ «խիստ դժուարին է ուղարկելն, եւ եթէ հնար լինի ուղարկելն, բնաւն ընտուն ղուշի գիրզ է, 7 ղուշ· մաղս անէ»· (Հ· Պօղոս Պոլիսէն, 13 Դեկտ· 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ):

95· 1912ին, Արդուինէն՝ Հ· Ներսէս Ակինեան ձեռագիրը տարած է Վիեննա: Գիրքին մասին անդրադոյն ծանօթութիւններ տե՛ս ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ Հ· Գ·, Անդ, էջ 293–295:

նարկելու պատճառ եղաւ Յովնան Եպս·ի առաքելութեան երթալու փափաքը՝ դէպի Անտիոք, որու շրջակայքը եօթը գիւղեր մնացած էին առանց հովիւի:

Հռոմէն նաւով ճամբայ կ'ելլէ 4 կամ 5 Մայիս 1728ին: Մեկնելէն վեց ամիս առաջ՝ կը գրէ Մխիթարի, որպէսզի պատրաստէ կազմուած գիրքեր, տանելու եւ բաժնելու համար ազգայիններուն: 3 Ապրիլ 1728ին Մխիթար դէպի Հռոմ ճամբայ կը հանէ փափաքուած գիրքերը, նոյն թուականին գրելով նաեւ նամակ մը· «Թիւք գրեանցն որք պարունակին ի յերկուս սնտուկս՝ են սոքին· 100 Դաշտիկ, 100 Հրաշից, 100 Վարք Յօհաննու, 30 Սաղմոս, 2 Առաքինութեանց, 2 Մոլութեանց, 1 Ալպերտ, 6 Կտակարան, 8 Բուրաստան, 8 Քրիստոնէական գրաբառ, 8 Պարտէզ, 4 Կրթութիւն աղօթից, 6 Աղբիւր, 40 Քրիստոնէական աշխարհաբառ եւ մէկ Մաշտոց գրչագիր: Նաեւ 50 Քրիստոնէական աշխարհաբառ, յած կազմով, զորս եդի ես անդ՝ առ լցուցումն պարապութեան սնտկին, այսու դիտմամբ զի զայնս ձրիապէս բաշխիցես՝ ում եւ կամիցիս, զի առ այս վախճան այնպէս կամեցայ տուեալ եմ զոմանս, որպէսզի ձրի բաշխեսցի»:

Յովնան Եպս·ի վերջին նամակը ուղղուած Մխիթարի՝ կը կրէ 24 Ապրիլ 1728 թուականը, գրուած Հռոմէն: Նոյն տարուան Օգոստոս 17ին, Փայասի մէջ, կը հիւանդանայ Յովնան Եպս· կը գրէ կտակը, ու քիչ ժամանակ ետք կը վախճանի[96]: Մխիթարի կը մնան Յովնան Եպս·ի տպել տուած բոլոր գիրքերը, որոնք արդէն թիւով բաւական վերածուած էին: 1738ին, Յովնան Եպս·ի մահէն տասը տարի ետք, Մխիթարի քով մնացած են «Պատմագիրք հոգւոց» 235 օրինակ, «Վարք Յովհաննու» 412 օրինակ եւ «Դաշտիկ» 420 օրինակ: 1748ին ցանկը գրեթէ նոյն մնացած է եւ հազիւ երբեք քանի մը օ-

96· Տէր Յովհան անուն քահանայ մը, 1729ի Յունուար 8ին, կը գրէ Մխիթարի՝ թէ նամակ ստացած է Յովնան Եպս·էն, որ կը նկարագրէ իր ճամբորդութիւնը, թէ Հռոմէն գացած է «Նապօլի, անկից գնաց Մեսինէ, անկից գնաց Կիրիտ, Կիրուտու գնաց Աղէքսանդրիա»: Տէր Յովհան չէ յիշատակած Յովնան Եպս·ի նամակին թուականը, ու մենք կը համարինք որ գոնէ ամիս մը առաջ գրուած ըլլայ· ուրեմն՝ մինչեւ 1728 Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր ամիսները դեռ ողջ էր: Մխիթար պէտք է Ապրիլին (1729) իմացած ըլլայ Յովնան Եպս·ի մահը, բայց թէ ի՛նչ աղբիւրէ իմացած է, կարելի չեղաւ ստուգել: 1729ի Ապրիլ 21ին Մխիթար կը գրէ Պոլիս՝ Հ· Եղիայի· «Մեր Յօնան Եպս·ն որ չուեալ ի Հռոմայ, գնաց ի կողմանս Անտիօքայ, ի հասանելն Ցիսկէնտրին, հիւանդացեալ է, եւ անտի չուեալ ի Լաթաքիա, եւ անդ զկնի ոմանց աւուրց վախճանեալ է»: Այս մանրամասնութիւնները թերեւս կու գան ճշտելու Ս· Դաւիթեանի (DAVIDIAN S., **Biografia di S. B. Abramo Pietro I.** ... Cairo 1861, pp. 68) եւ Գալէմքեարեանի (Ազգ· Մատ· ՀԸ, էջ 294–295) կարծիքները, որոնք Յովնան Եպս·ի մահը կը դնեն ի Փայաս՝ Կիլիկիոյ մէջ, կտակը հոն գրուած ըլլալուն համար:

1821-81

© National Library of Armenia

րինակ ծախուած եւ կամ իբր նուէր բաժնուած են, ու մնացած են «Պատմագիրք» 229, «Վարք Յովհաննու» 400 եւ «Դաշտիկ» 362 օրինակ:

§ 2. ՄԽԻԹԱՐԻ ԻՆՔՆԱԳԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պահ մը ետ վերադառնանք՝ լոկ քանի մը տարիով, մօտէն քըննելու համար Վենետիկի Հայոց կղզիին մէջ եռացող աշխատանքները: Որմնադիրները տակաւին չեն հեռացած Ս. Ղազարէն ու շաղախով կը պատեն վանական յարկերու նորաշէն որմերը կամ կը նորոգեն կղզեակին խարխուլ պարիսպները (1724 Նոյեմբեր – 1725 Մայիս), մինչ անդին՝ Մխիթար հետամուտ է նորանոր հրատարակութիւններով կառուցանել մեր Վերածնունդի լուսաւորութեան շէնքը, եւ առաջին՝ գրաբար լեզուով շարադրուած օգտակար երկով մը:

ԳԻՐՔ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ (տպ. 1725)

Շատ կանուխէն Մխիթար կ'ուզէր տպագրել Քրիստոնէականի գիրք մը. 1718ին, Հռոմ գտնուած շրջանին, Հ. Եղիա Վրդ. կը գրէ Ս. Ղազարէն՝ թէ «Հայր Յովսէփն սկսեալ է գրել զգիրքն զայն որ եւ կոչի Կաթագիզմօ. էանց զկէսն»[97] Այս ակնարկը ինքնին բաւական է մատնանշելու՝ թէ Մխիթարի կողմէ սկսած էր շարժումը, կար մտահոգութիւնը ունենալու տպուած Քրիստոնէական մը: Երկու տարի ետք՝ Յովնան Եպս. եւ Հ. Մանուէլ Վրդ. կը մեկնին Ս. Ղազարէն Թրանսիլվանիա, ուր տեսնելով ժողովուրդին հետաքրքրութիւնը՝ նամակներով կը պնդեն ու կը պահանջեն Մխիթարէն Այբբենարան ու Քրիստոնէականի գիրք: Մխիթար կը խոստանայ կատարել անոնց փափաքը, ու «Գիրք Առաքինութեանց» հատորներու տըպագրութենէն անմիջապէս ետք՝ կը մտածէ տալ Վարդան Վրդ. Յովնանեանի անտիպ Քրիստոնէականը. սակայն դէպքերն այնպէս կը բերեն որ չի կրնար իրագործել փափաքը:

Բարոյական ստիպողութիւններու տակ էր, ուրեմն, Մխիթար, եւ ինքզինքը պարտական կը զգար այս գործին: Անկախ Թրանսիլվանիոյ պահանջէն, Մխիթար իր աշակերտները ղրկելով Արեւելք, գլխաւոր նպատակ ունէր «կրթելոյ զմանկունս ... ի յուսումն գրոց եւ ի յերկիւղ Տեառն, ի վարժումն քրիստոնէականի վարդապետութեան»[98]. միաժամանակ հետամուտ էր, անշուշտ, տալ անոնց ձեռքը նաեւ դասագիրք մը:

97. Հ. Եղիա Վրդ. Վենետիկէն, 26 Հոկտ. 1718ին, առ Մխիթար Աբբայ, Հռոմ:
98. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 12 Մարտ 1720ին, առ հաւատացեալս Կեռլայի:

Գիրքին պատրաստութեան համար Մխիթար ձեռքի տակ ունէր իրմէ առաջ կատարուած հրատարակութիւնները, ըլլայ Ոսկան Վարդապետինը (տպ. 1670), ըլլայ Բարսեղ Հոլովինը (տպ. 1680) եւ ուրիշներ: Բացի հայկական օրինակներէն, Հռոմէն բերել տուած էր իտալերէն եւ լատիներէն նորագոյն հրատարակութիւններ[99], «եթէ ունիցիս ընդ քեզ դրամ, կը գրէ Մխիթար Հռոմ՝ իր աշակերտներէն մէկուն, զչորս գիրք Քրիստոնէականի վարդապետութեան գնեսցես ի Փռօփականտայէն, եւ կազմած լիցին, եւ յորժամ հաւատարիմ բերող լինիցի՝ յղեսցես առ մեզ»[100]: Երբ Ս. Ղազարէն կ'անցնի Պաղտասար անունով մէկը, Մխիթար տեսնելով անոր ձեռքը իտալերէն կամ լատիներէն Քրիստոնէականի նոր գիրք մը, որ կրնար ծառայել իր պատրաստելիք հատորին, կ'առնէ զայն ձեռքէն, խնդրելով որ Հռոմ դարձին՝ ուրիշ մը ճարէ[101]: Եթէ օրը օրին հետեւելու ըլլանք Մխիթարի կեանքին, շուտով պիտի արդարացնենք տարիներու այս յապաղումը. 1721ին կը խոստանայ տպել Քրիստոնէական գիրքը, ու միայն 1725ին կը յաջողի լոյս ընծայել զայն:

Գիրքը կը բաժնուի երկու մասի. սկիզբը ունի Այբբենարան մը (էջ 1–74), որուն կը յաջորդէ Քրիստոնէական վարդապետութիւն: Այսպէս բաժնած է, որպէսզի հայ մանուկը նախ սորվի կարդալ եւ ապա սերտէ քրիստոնէական ճշմարտութիւնները, որոնք գրուած են դիւրին եւ մերձենալի ոճով: Այս նոր հատորը կու գայ անգամ մը եւս երեւան հանելու Մխիթարի ունեցած առաքելական մեծ հոգին. վաճառաշահութեան համար չէ որ՝ հազար զբաղումներու մէջ՝ կը հրատարակէ այս գիրքը, այլ նկատած իր ժողովուրդին հոգեւոր ծարաւը, կը մատուցանէ անոր հոգեւոր բաժակը:

Վանքիս ժամանակագիրը կը գրէ. «յամի յայսմիկ (1725) զՔրիստոնէական վարդապետութեանց գիրսն արար Աբբայ Հայր մեր եւ ի տպագրութիւն ետ, եւ առաքեալ սփռեաց յազգի մերում ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ»[102]: Պէտք է չեշտենք «առաքեալ սփռեաց...

99. Մխիթար մանր գործերու համար կը դիմէր Հռոմ բնակող Յովհաննէս Պատկերահանի. շատ հաւանաբար դիմած է նաեւ այս անգամ Քրիստոնէականի գիրքեր առնելու համար: Չունինք Մխիթարի նամակին պատճէնը. Յովհաննէս կը պատասխանէ անուղղակի կերպով. «նաեւ զայս եւս մտադիր եմ վասն Քրիստոնէական վարդապետութեան գրեանցն..., եթէ լինի այնպիսի ոք որ գայ ի յայն կողմն, յղելոց եմք». (16 Սեպտ. 1724):
100. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 31 Դեկտ. 1723ին, առ Տէր Յակոբ Էրզրումցի, Հռոմ:
101. Այս մանրամասնութիւնները կ'եզրակացնենք Յոհան Եպս.ի 16 Սեպտ. 1724 թուակիր նամակէն, գրուած առ Մխիթար, «Լաւ եւ արարեալ զՔրիստոնէականն առնուլ ի Պաղտասարէն վասն պիտոյից. յորժամ գայցէ տամ նմա զայլ» (Հռոմէն):
102. Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի, Ժամանակագրութիւն վանացս, էջ 328:

© National Library of Armenia

յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ» բառերուն վրայ, որոնք կը համապատասխանեն Մխիթար Աբբահօր գոհունակ խօսքերուն՝ թէ «Աստուծով լաւ տարածեցան գրեանքն աստ եւ անդ», գրուած առ Պր. Մէլիք Խալտարեան, որ կը գտնուէր Սուրաթ (Հնդկաստան)[103]:

Տպագրուած է 2000 օրինակ, 500 աւելի՝ քան միւս գիրքերու տպաքանակը: Առաջին երկու տարիներուն (1725–1727) արդէն կը սպառի շուրջ 500 օրինակ, որոնցմէ մաս մը անձամբ կը բաշխէ ձրի[104], տասական օրինակ կը տրամադրէ առաքելութեան մէջ գտնուող իր աշակերտներուն յարելով՝ «որպէսզի ընծայ տայցէք ոմանց ձերոց ծանօթից եւ բարեկամաց»[105], ու ամէն նամակի միշտ յիշեցնելով անոնց՝ «ջանա՛ զի ուր եւ շրջիցես այդր, միշտ ընտանեաց տան ըզ-Քրիստոնէական վարդապետութիւնն ուսուցանել, եւ լաւ աշխատիլ առ փրկութիւն հոգւոց»[106]:

Յովնան Եպս. որ երկար տարիներ ապրած է Մխիթարի հետ ու հիացող մը եղած է անոր վրայ, շատ լաւ գիտէ թէ ի՛նչ հոգիէ առաջնորդուած՝ Մխիթար կը հրատարակէ այս գիրքը, եւ երբ ձեռքը կ'առնէ գրքոյկը, կը յայտնէ Հռոմէն իր շնորհակալութիւնը՝ գրելով. «ո՛չ միայն վասն ընծային, այլ նաեւ վասն օգտի ազգին, որ ջան եդեալ աշխատիս, Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ զքեզ՝ հանդերձ քոյայնօքդ»[107]:

Շուտով կը ցրուի գիրքը Պոլիս ու գաւառները, Թրանսիլվանիայէն մինչեւ Հնդկաստան, եւ Մխիթարի կը հասնին գնահատանքի բիւր խօսքեր: Ամէնէն առաջ՝ իր իսկ աշակերտները. «զայն տասն գիրս Քրիստոնէական վարդապետութեան եհաս ինձ – կը գրէ Պոլիսէն Հ. Պետրոս, 3 Փետր. 1726ին – մեծապէս շնորհակալ եմ, զի կարի ի ընդունելութիւն եղեն որոյ եւ շնորհեցի. ես եւս ըստ պատ–

103. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, Մայիս 1725ին, առ Պր. Մէլիք Խալտարեան, Սուրաթ:

104. 1725 Ապրիլ ամսուն աւարտած է Քրիստոնէական գիրքին տպագրութիւնը: Նոյն տարին «Սուրբ տարի» հռչակուած ըլլալով, բազմաթիւ հայ ուխտաւորներ արեւելքէն կ'երթային Հռոմ, անցնելով Ս. Ղազարէն: Մխիթար անոնցմէ շատերուն բաժնած է նորատիպ գիրքէն. ուխտաւորներէն Մահտեսի Սահակ կը գնէ տասը օրինակ: Մխիթար ընծայած է նաեւ Սարգիս եւ Յարութիւն Եպս.ներուն՝ մէկական օրինակ, որոնք կը գտնուէին Հռոմ. վերջինս կը գրէ. Մարաշն եւս մի Քրիստոնէական վարդապետութիւն կու խնդրէ հրամանուցէդ, զերէ Սարգիս Եպս.ին օղարկածդ քովս էր, կարդացի, տեսաւ, թողութիւն անեն». (24 Նոյեմբ. 1725): Մխիթար փոխանակ մէկի՝ կը ղրկէ երկու օրինակ, ու կը ստանայ Յարութիւն Եպս.ի շնորհակալութեան գիրը. «բերաւ... երկու Քրիստոնէականն, մինն ես առի, չէն կենաս, եւ միւսն ետու Մարաշին». (5 Յունվ. 1726):

105. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 16 Սեպտ. 1725ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ., Պոլիս:

106. Անդ:

107. Յովնան Եպս. Հռոմէն, 7 Նոյեմբ. 1725ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

ուիրանի վեհանձնութեանդ՝ որքան կարեմ վարդապետեմ զվարդապետութիւն ի գրքանէ յայնմանէ»: Հ. Յակոբ միայնակեաց, Գաղատիոյ երկար տարիներու քարոզիչը, կը վկայէ՝ թէ «գոհութիւն զկրօնէ մերմէ եւ զգերյարգեցելոյդ այնքան է, զի ի թղթի գրել ոչ կարեմ: Մանաւանդ մինչ եհաս առ իս ի Գաղատիա 10 «Քրիստոնէական վարդապետութիւն, զորս գերյարգելիդ շարադրեալ է, զի բերան ներհակաց մերոց ոչ այլով իւիք խցել կարեմք՝ եթէ ոչ գրեամբք ի քէն շարադրեցելոց»[108]:

Գիրքին տպագրութենէն անմիջապէս ետք՝ Հ. Միքայէլ եւ Հ. Ստեփան կը մեկնին Պոլիս, տանելով հետերնին նորատիպ մատեաններէն: Կոլոտ Պատրիարք հրամանագիր հանած էր պետութենէն՝ քննել Վենետիկէն հասնող բոլոր նաւերը. Կոլոտ լսած էր թէ Մխիթար պիտի տպագրէ Ս. Թովմաս Ագուինացիի գործերը, ու ծարաւով կը սպասէր: Նաւահանգիստ կը ղրկէ երկու քննիչ, որոնք գիրքերը քննելով՝ թոյլ կու տան դուրս հանել մաքսատունէն. քննիչներէն մէկը, տիրացու Գրիգոր, երբ նուէր կ'ընդունի նորատիպ հատորէն օրինակ մը, ու այնքան կը խանդավառուի, որ «կամի զբնաւ գրեանն, որք ընդ Հ. Միքայէլ Վրդ.ին եկին՝ գնել»[109]:

Կրնանք ըսել թէ Մխիթար լիուլի կը հասնի իր նպատակին, քարոզել իր ազգի զաւակներուն քրիստոնէական վարդապետութիւնը, առանց աղմուկի, առանց ստեղծելու հակառակութեան հոգի, առանց յետին նպատակներու: Գիրքը տպագրուած է խոշոր տառերով. Նուիրուած է գիրքը հայ մանուկին՝ գիրքին վերջաւորութեան (էջ 302) դնելով տաղաչափեալ վերջաբան մը, հրաւիրելով ամբողջ ժողովուրդը սիրելու եւ սերտելու այդ գիրքը. «Մատի՛ր, մանկիկ, տիով փոքրիկ – Խնդրեա սիրով դու զայս գրքիկ»[110] տաղին սկզբնատա–

108. Հ. Յակոբ՝ Գաղատիայէն, 24 Փետր. 1726ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

109. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 22 Սեպտ. 1725ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ: Հ. Միքայէլ Վրդ.ի 14 Նոյեմբ. 1725 թուակիր նամակին մէջ ալ կը շեշտուի նոյնը. «խօսք գոյ թէ Պատրիարքն (Կոլոտ) միջնորդութեամբ ումեք կամի գնել» Վենետիկէն հասած գիրքերը: Ամիս մը ետք, 23 Դեկտ. 1725ին, նոյն Հ. Միքայէլ կը ծանուցանէ Մխիթարի թէ ծախու գիրքերը «միջնորդութեամբ Հաճի Պալիին տուաք Շապան Օղլի Սառաֆի Տիրացու Գրիգորին, աջ բազկի Պատրիարքին. գրեթէ ի կողմանէ Պատրիարքին առին. տակաւին զգինն չեմք առեալ. այնու թէութեամբ առին՝ զի թարց յամեցման տայցեն, որք են իբրու հարիւր եօթանասուն եւ ութ բոլոր»: Գիրքերը յանձնելէն երեք ամիս ետք՝ կը վճարուի Հ. Պօղոսի հարիւր բոլոր, ու յաջորդաբար (վեց ամիս ետք) մնացածը:

110. Հ. Միքայէլ Վրդ.ի Պոլիս գտնուած շրջանին՝ կը ներկայանայ պատանի մը ու կը յայտնէ փափաք Վենետիկ երթալու, աշակերտելու Մխիթարի: Հ. Միքայէլ կը փորձէ տղուն ուշիմութիւնը, «մի օր զօտանաւորն, որ ի վերջն Քրիստոնէական, Մատիր մանկիկն ի բերան առեալ կարաց (ուսանիլ)». (16 Նոյեմբ. 1726):

© National Library of Armenia

ռերուն մէջ ծածկելով ինքզինքը՝ իբր «Մխիթար Աբբայ որ բնաւից ծառայ»․ ամէնուն ծառայելու տենչէն մղուած՝ Մխիթար մանուկներէն մինչեւ մեծահասակները կը հրաւիրէ քալել առաքինութեան ճամբէն։ Ու կը գրէ․ «վասն այսմ գրքիկն եւս այլոց գրեանց, որք ի ձեռաց քոց ելեալք են, Պատրիարգն (Կոլոտ) կարի յոյժ զուարճութիւնս առեալ եւ ընդունեալ է ընդ մեծամեծ համախոհ իւր պարոնեօք, մինչ զի մինն նոցին… ասացեալ է թէ այն Աբբայն մեր, այն սուրբ Աբբայն ուղղէ զմեզ, զի որպէս գրեանքն, որք ի ձեռաց նորին ելեալք են՝ լուսաւորիչ են Հայոց ազգին․ եւ այնպէս բարի վարիւք եւ խոհեմութեամբ շրջելով որդիքն, այսինքն աշակերտք նորին, լուսաւորեն զմեզ»[111]։

Դեռ տարիներ ետք՝ ստէպ կը խնդրուի Քրիստոնէականի այս գիրքը, ժողովուրդին բուռն պահանջին համապատասխանելուն համար։ 1736ի Մայիս 23ին Հ․ Թոմաս կը գրէ Պոլիսէն․ «Գրաբառ Քրիստոնէական վարդապետութիւնն յոյժ խնդրի, վասն որոյ է յղելի»․ քանի մը ամիս ետք՝ դարձեալ կը յիշեցնէ Մխիթարի թէ «գրաբառ Քրիստոնէական բնաւ ոչ գոյ, եւ յոյժ բազմաց պիտոյանայ վասն տղայոց ուսման, զի ունի զԱյբբենարան յսկիզբն»[112]։ Մխիթար կը լսէ անոնց ձայնին, բայց ահա նոր գանգատ մը՝ թէ Այբբենարանով Քրիստոնէականն յոյժ սակաւ յղեալ էք, որք պարտէին յայսմ տեսակէս 400 հատ մի յղիլ»[113]։

1725ը կրնանք ըսել յաղթանակի ու մխիթարութեան տարի մը կ՚ըլլայ Մխիթարի եւ իր նորակազմ Միաբանութեան համար․ հրատարակած գիրքը, փոքր է ինքն իր մէջ, սակայն անոր բերած հոգեւոր պտուղը եւ գտած յաջողութիւնը կը գոհացնէ անոր հեղինակը։ 2000 օրինակները կը սպառին 25 տարուան ընթացքին[114], ու Մխիթար հազիւ վախճանած, 1750ին կը կատարուի նոյնին երկրորդ տպագրութիւնը։

* * *

1725ի Յուլիս ամսուն վերջնական կերպով կ՚աւարտին միաբաններու բնակարաններու շինութիւնները․ արդարեւ ուրախութիւն կը պատճառէ տեսնել նոր շէնքերու բարձրանալը Ս․ Ղազարի վրայ․

111․ Հ․ Պետրոս Վրդ․ Պոլիսէն, 3 Փետր․ 1726ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
112․ Հ․ Թոմաս Վրդ․ Պոլիսէն, 22 Սեպտ․ 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
113․ Հ․ Թոմաս Վրդ․ Պոլիսէն, 29 Հոկտ․ 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
114․ 1725–1727 տարիներուն, երկու հազար օրինակներէն ցրուած է 424 հատ ու մնացած 1576 հատ։ 1728–1738ի շրջանին ծախուած է 775 հատ։ 1739–1748 տարիներուն ցրուած է 364 օրինակ, ու մնացած է միայն 437 օրինակ։ Նկատի առնելու ենք որ երկու տարի ետք՝ Մխիթար պիտի հրատարակէ աշխարհաբար լեզուով Քրիստոնէական մըն ալ, որ պիտի վերահրատարակուի 1732ին։

տարուէ տարի կ՚ընդարձակուի վանքը, կ՚ընդարձակուի գործունէութիւնը։ Շէնքերը աւարտած՝ կը պատրաստուին կատարելու զուարթ նաւակատիքը, երբ յանկարծ կը հասնի բօթը թէ Էրզրումի մէջ՝ Մխիթարի ամէնէն սիրելի աշակերտներէն Հ․ Գաբրիէլ, ամբաստանութեան տակ չառկալով, կնքած է մահկանացուն։ Մխիթարի ուրախութիւնը կը փոխուի սուգի․ «մխիթարութիւն մեր ի սուգ փոխեցաւ»[115], «լռեցից աստէն երկարել, զի խորին ենք վէրք իմ»[116]։

Կը բազմանան Միաբանութեան անդամները․ կը զգացուի կարիքը նոր շէնքի, սակայն նիւթական միջոցները շատ սահմանափակ ըլլալով՝ Մխիթար կը ստիպուի ամփոփել ձեռքը․ «զբազմունք իմ կարի բազմացան, եւ ի վերայ այսր ամենայնի՝ խարճերնիս ծանրացաւ, եւ հետեւաբար ծանրանայ՝ մինչ միւսքն եւս գան, եւ պատանիքն առաւել ունին ծախս քան զմեծահասակսն»[117]։ Այս բոլորով հանդերձ՝ Մխիթար կը տեսնէ անհրաժեշտութիւնը շինելու նորահաս մանուկներու բնակավայրը (Նորընծայարան), մեծապէս վստահացած Աստուծոյ օգնութեան վրայ, «որ տայ զկերակուր ձագուց ագռաւուց»[118]։ 1726ին կը սկսի շինութիւնը, որ արդարեւ սպառիչ է Մխիթարի համար․ ան բացի քար առ քար հսկելէ շինութեանց վրայ, ունի հոգը նաեւ ամբողջ հաստատութեան, կը կատարէ դասաւանդութիւնները, կը պահէ թղթակցութիւնը իր աշակերտներուն հետ․ ու այս ամէնը կրանիթեայ կամքով, որովհետեւ աջէն ու ձախէն կը հասնին սլաքներ։

Այսքան ծանր եւ դժուարին օրերու մէջ, Մխիթար ձեռքէ չի ձգեր գրական գործերը, որովհետեւ Միաբանութեան ծանր հոգերուն հետ միասին՝ իր ուսերուն վրայ կը զգայ ամբողջ ազգինը․ 1726–1727ի ձմեռուան ընթացքին կ՚աշխատի մեղուաջան, որու պատկերը կը գծէ ինքը նամակի մը մէջ․ «բազումք գործք իմոց աշխատանաց յառաջացան․ քանզի մի հատոր Սրբոյն Թովմայի զԽորհրդոց Եկեղեցւոյ, որ տակաւին սրբագրելի էր՝ սրբագրեցաւ, եւ կարի հարկաւոր իմն էր․ նաեւ մի աշխարհաբառ Քրիստոնէական շինեցաւ, եւ աշխարհաբառի Քերականութեան մնացորդն լրացաւ…, այժմ գրաբառ Քերականութիւն է ի ձեռն մեր, զոր ջանամ եզերել…։ Նաեւ զՔերականութիւն եւ զբառագրքիկն Էնկիւրեցւոց եզերեալ, տուաք եւս տպել, եւ մինչ ի վերջն Մարտի (1727) եզերի տպագրումն։ Եւ բաց յայսմանէ տպագրի եւս այժմ Քրիստոնէականն եւ ընդ նմին բնաւք սաղք յինէն շարադրեցեալք»[119]։

115․ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 8 Յուլիս 1725ին, առ Հ․ Պետրոս Վրդ․, Պոլիս։
116․ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 11 Յուլիս 1725ին, առ Հ․ Յակոբ Վրդ․, Պոլիս։
117․ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 10 Դեկտ․ 1725ին, առ Հ․ Պօղոս Վրդ․, Պոլիս։
118․ Անդ։
119․ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 18 Փետր․ 1727ին, առ Հ․ Եղիա Վրդ․, Պոլիս։

© National Library of Armenia

Այս է ահա՛ ընդհանուր կացութիւնը՝ երբ կը փակէ 1726 տարին, ու յաջորդին արշալոյսին հրապարակ կը հանէ երկու հատոր, երկուքն ալ համեստ, բայց երկուքն ալ գրուած մեծ հոգիով ու մեծ սիրով։

ԴՈՒՌՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌ ԼԵԶՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ (տպ. 1727)

1720 Թուականին, երբ Հ. Փիլիպպոս Վրդ. կը գտնուի Գաղատիա, տեղւոյն հաւատացեալները դրամական գումար մը կը յատկացնեն Ս. Ղազարի եկեղեցիի նորոգութեան, եւ այդ առիթով կը յիշեցնեն Մխիթարի իր տուած խոստումը, պատրաստելու յատուկ քերականութեան գիրք մը, հայատառ տաճկերէն, իրենց մանուկներուն համար[120]։ Մխիթար անձամբ կը պատասխանէ անոնց, ու յետ շնորհակալ ըլլալու եղած օգնութեան, կ'աւելցնէ. «լուայ թէ կարօտիք ուսման հայկական լեզուի, եւ բաղձաք ունել գիրք ինչ, որով կարիցէք ուսանիլ. վասն որոյ ջանամ գտանել ժամանակ, զի շինեցից վասն ձեր գրքուկ մի եւ տալ տպել յղեցից առ ձեզ, զի ուսանիցէք։ Քանզի նաեւ ես յոյժ բաղձամ զի հայ լեզուն տարածեսցի ի միջի ձերում, եւ զի պատրաստ եմ, հանդերձ բնաւիւք աշակերտօք իմովք ծառայել ձեզ ի համայնս պիտոյութիւնս ձեր ի փառս Քրիստոսի, միայն թէ ձերն աստուածսիրութիւն ունիցի ըղձմիութիւն սիրոյ եւ զխաղաղութիւնն Քրիստոսի»[121]։

Զանազան գաղափարներ կը շեշտուին այս նամակին մէջ, որոնցմէ գլխաւորը հետեւեալն է. «նաեւ ես բաղձամ զի հայ լեզուն տարածեսցի ի միջի ձերում», եւ ասոր հասնելու համար՝ Մխիթար ցոյց կու տայ թէ պատրաստ է ծառայելու անձամբ եւ իր միաբաններով, իբր վախճան ունենալով աշխատիլ «ի փառս Քրիստոսի»։

Յաջորդ տարիներու ընթացքին գրուած նամակներէն կ'իմանանք թէ Մխիթար դաշնագրութեան մէջ կը մտնէ գաղատացի Տիրացու Սահակի մը հետ, որ կը խոստանայ մասնակցիլ տպագրական ծախսերուն, յանձն առնելով գնել 300 օրինակ, ու կանխիկ կը վճարէ հարիւր ղուռուշ։ Բայց, Մխիթարի համար, նիւթականէն աւելի դժուարինը՝ ժամանակ գտնելն էր. «դժուարութիւն սորին է այս՝ զի

120. «... գաղատացի առաջակայ ոմն եղբայր աղնուազարմ, որ կոչի Գրիգոր չէլէպի, խնդրէ... զՔերականութիւն, զոր խոստացեալ է ձեր, հայէվար եւ տաճկէվար. որքան եւ փող գնալ պատրաստ եմք, վճարել ում եւ հրամայիցէ տալ եւ յորժամ, այսպէս առեն շինել եւ ստամբան տալ 300ի չափ։ Կարի աղաչէն, նաեւ ես աղաչեմ, եթէ հնար է, զի խիստ բաղձան հայերէն խօսիլ». (Հ. Փիլիպպոս Գաղատիայէն, 5 Դեկտ. 1720ին, առ Մխիթար)։

121. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 1721ին, առ Հաւատացեալս Գաղատիոյ։

գտանիցեմ զժամանակ եւ շինիցեմ, եւ յետ գրելոյս եւ շինելոյս՝ պասմայ լինելն դիւրին է..., միայն թէ ես ունիցիմ զժամանակ եւ շարադրիցեմ. եւ զի յոյժ ջանամ եւ կամիմ, զի գոնեայ մի ամսոյ չափ ժամանակ բացորոշիցեմ, վասն այսր իրի եւ կատարիցեմ զխընդիր ձեր, եւ յուսամ կատարել»[122]։ Նոյն այս նամակին մէջ, Մխիթար կը ներկայացնէ ծրագիրը՝ թէ ինչ կերպով պիտի շարադրէ Քերականութիւնը, թէ պիտի ունենայ Սաղմոսի մը մեծութիւնը, պիտի գնէ յաւելուած մը 300–400 հայ–տաճկերէն բառերու, նմանապէս հայերէն տաճկերէն ասացուածքներու շարք մը, այնպէս որ նոյն գիրքը օգտակար պիտի ըլլայ ո՛չ միայն գաղատացիներուն, այլ նաեւ շրջակայ գաւառներու հայութեան։

Տիրացու Սահակ Պատկերահան խոստացած գումարը կը ղրկէ Պոլիս. ասիկա բարոյական ստիպողութիւն մը պիտի ըլլար Մխիթարի՝ ձեռնարկելու գործին, մինչ զբաղումները թոյլ չեն տար նըւիրուելու անոր. ուստի 1723ի Հոկտ. ամսուն կը գրէ Պոլիս, Հ. Պօղոսին. «զայն հարիւր ղուռուշն ետո՞ւն քեզ՝ թէ ոչ..., եթէ տուեալ են եւ առեալ ես՝ լաւ, եւ թէ ոչ են տուեալ, այն եւս լաւ է, քանզի տակաւին զխնդրեցեալ գրքուկն նոցին ոչ եմ եզերեալ, զի զբաղմունքն իմ բազումք են եւ յուսամ այս ձմեռան եզերել». ու տեսնելով որ անկարելի է օրուան մէջ ժամանակ գտնել, կը մտածէ «գիշերն նստելով, ի յոր զբաղմունք ոչ է, եւ եզերել զայն»[123]։

Գործնականին մէջ ե՞րբ շարադրած է Մխիթար Քերականութեան այս գիրքը, յայտնի չէ Մխիթարի նամակներէն։ 1726ի Յունիս ամսուն Հ. Ստեփան Ս. Ղազարէն ճամբայ կ'ելլէ Արեւելք, իր հետ ունենալով Քերականութեան ձեռագիր օրինակ մը[124]։ Պոլիս հասնելուն՝ Էնկիւրիի հաւատացեալներուն կը հաղորդէ թէ Մխիթար պատրաստած է Քերականութիւնը եւ փութով պիտի տպագրուի[125], եւ որովհետեւ կ'իմանան թէ Հ. Ստեփանի քով կը գտնուի Քերականութեան սեւագիր օրինակը, երկու անգամ նամակով կը խնդրեն

122. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 1723ին, առ Տիրացու Սահակ Պատկերահան, Էնկիւրի։

123. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 8 Հոկտ. 1723ին, առ Տիրացու Սահակ Պատկերահան, Էնկիւրի։

124. «Մերձակայ օրերս կամիմ զմի գիր գրել առ Պատկերահան Սահակն, եւ ծանուցանել զՔերականութեան ընդ իս գոլն». (Հ. Ստեփան Պոլիսէն, 10 Հոկտ. 1726ին, առ Մխիթար)։

125. Այս ծանօթութիւնը քաղած ենք Հ. Ստեփանի նամակէն, գրուած Պոլիսէն՝ 29 Դեկտ. 1726ին, առ Մխիթար. «Ի Ըէնկիւռոյ ընկալայ գիր մի պատասխանի իմոյ գրոյս, նորում գրեալ էին այսպէս. Շնորհակալ եմք զԱբբայէն, որ ի կատար հասուցեալ է զմեր վաղեմի բաղձացեալ Քերականութիւնն. 300 հատ մի խոստացեալ է յղել. երանի թէ շուտով տալիցիւր»։

© National Library of Armenia

Հ. Ստեփանէն՝ ղրկել իրենց: Հ. Ստեփան կը մերժէ, յուսալով Գաղատիա մտնել փութով եւ անձամբ ցոյց տալ սպասուած հատորը[126]:

Մինչ այս՝ Վենետիկի մէջ կը սկսի Քերականութեան տպագրութիւնը: Մխիթար 20 Նոյեմբեր 1726 թուակիր նամակով կ'իմացնէ Հ. Եղիա Վրդ.ի՝ թէ «յաւուրս յայսոսիկ սկսանելոց եմք տպել տալ»· Դեկտեմբեր 9ին դեռ գիրքը չէ սկսուած տպուելու, այլ «մերձ է սկըսումն տպագրեցման»· ու վերջապէս տպագրուած գիրքին անուանաթերթին վրայ կը կարդանք «Յամի Տեառն 1727, Յունվարի 29», ինչ որ տպագրութիւնը աւարտելու թուականը կ'ուզենք նկատել, որովհետեւ 1727ի Փետրուար 8ին, Հռոմէն, Յովնան Եպս. արդէն իսկ ստացած է գիրքը եւ նոյն թուականով կը հասցնէ Մխիթարի շնորհակալութեան ձայնը՝ գրելով· «յոյժ ուրախ եղէ վասն աշխարհօրէն Քերականին եւ այլոց իրացն պիտանաւորաց ի նմին, մանաւանդ վասն ընկուզցոց եւ նմանեաց նոցին ողորմելեացն· վասն որոյ նախ քան զնոսա, որք զնա վայելելոցք են, մատուցանեմ պերյարդելոյդ զշնորհակալութիւնս»:

Բոլոր այս մանրամասնութիւնները գիտնալէ ետք՝ դիւրին է այլեւս ըմբռնել գիրքին Յառաջաբանը, որ կը սկսի հետեւեալ խօսքերով· «Բազմիցս մեծաւ աղաչանօք խնդրեցաւ յոմանց բարեպաշտից, զի շարադրեցեմ զհոլովից անուանց... եւ ես ոչ ունելով զժամանակ արարի զվաղարկութիւն զամս բազումս, եւ վերջապէս ստիպեցեալ ի թախանձանաց, ձեռն արկի ըստ դոյնոյ կարի իմոյ վերագտանել զընաւորեցեալս կանոնաւորմունս...»:

150 էջով գրքոյկ մըն է տպագրուածը· չենք գիտեր տպաքանակը: Դաշնագրութեան համաձայն, Մխիթար փոխան հարիւր ղուռուշին՝ էնկիւրի կը ղրկէ երեք հարիւր օրինակ, աւելցնելով 150 նորատիպ աշխարհաբար Քրիստոնէական վարդապետութիւն· սա վերջիններէն 117 հատը կազմուած են Քերականութեան հետ, իսկ 33ը անկախ: Գիրքերու ծրարները Ս. Ղազարէն ճամբայ հանած ատեն, Մխիթար դարձեալ կը գրէ Գաղատացիներուն, յանձնարարե-

126. Հ. Ստեփան կը խոստանայ անձամբ Գաղատիա տանիլ Քերականութեան ձեռագիրը, սակայն զանազան պատճառներով չի յաջողիր Պոլիսէն փութով մեկնիլ, եւ երբ գաղատացիները կը պնդեն ունենալ ձեռագիրը, Հ. Ստեփան տարակոյսի կը մատնուի, ու խորհուրդ կը հարցնէ Մխիթար Աբբահօր, ընդունելով սա պատասխանը· «Մանուցեալ ես էնկիւրեցւոց թէ ընդ քեզ է Քերականութիւնն· բարւոք է, բայց թէ զքեզ կոչեսցեն՝ զի ուսուսցես· սակայն եթէ միայն զՔերականութիւնն պահանջիցեն՝ առանց քեզ, համարելով թէ ինքեանք կարեն շահիլ զիմն յայնմանէ թարց քեզ, զի՞նչ առնել պարտիս, ի հարկէ ստիպեալ ի խնդրոյ նոցին՝ պարտիս յղել: Եւ թէպէտ լաւն այն է զի ոչ յղիցի, բայց եթէ լինիցի յղել՝ ծանո՛ թէ սոյնս մուսաւէտէն է, եւ այլ առաւել լաւ է այն որ տպեցեալ լինի..., բայց եթէ հարկիցիս եւ յղիցես, համբերութիւն»· (9 Դեկտ. 1726):

լով սորվիլ եւ իրենց զաւակներուն սորվեցնել թէ՛ հայերէն լեզուն եւ թէ՛ Քրիստոնէական վարդապետութիւնը, ըսելով թէ Քերականութեան գիրքին պատրաստութեան համար «կարի յոյժ աշխատեցայ», ինչպէս նաեւ տպագրութիւնը եղաւ դժուարին «զի շարադրութիւնն տաճկերէն գոլով՝ բազմացաւ աշխատանքն շարողին զգիրս տպագրութեան»[127]:

Մեր այս զանազան տեսութիւնները գեղեցիկ կերպով կը համադրէ վանքիս Ժամանակագրութիւնը գրելով· «Յամի յայսմիկ (1727) Աբբայ Հայր մեր, զաշխարհաբար Քերականութիւն ինչ հայկական բարբառոյս մերոյ, զոր արար, ի հագարացւոց բարբառն հեղեալ եւ զդումար բառից բարբառոյս մերոյ, եւ բառիցն հագարացւոց թարգմանաբար հանդէպ միմեանց կարգեալ, ի տպագրութիւն ետ, յաղագս գաղատացւոց, որք ի կանուխ ժամանակաց զխօսիլն ի հայ բարբառ ի բաց թողեալ մոռացեալ էին եւ միայն ի հագարացւոց բարբառն խօսէին, որպէսզի վարժութեամբ մանկանց նոցա ի գիրս յայս, վերստին նորոգեսցի եւ հաստատեսցի առ նոսա ի հայ բարբառ խօսիլն: Ընդ գրոյս այսմիկ արար զ«Քրիստոնէական վարդապետութիւն» ինչ ի ռամկական բարբառ յաղագս աշխարհականաց, եւ զայն եւս ետ տպագրել, որպէսզի յարեւելս ի յԱնկիւրիա եւ յայլ տեղիս առաքեալ սփռեսցի ի յուսումն մանկանց ազգիս մերոյ, ի փառս Քրիստոսի»[128]:

ԳԻՐՔ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐԱԴՐԵՑԵԱԼ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌԻՒ ԼԵԶՈՒԱՒ (տպ. 1727)

1725ին, Մխիթար գրաբար լեզուով հրատարակած էր Քրիստոնէական վարդապետութիւնը, բայց իր «վաղեմի» բաղձանքը մնացած էր անկատար: Տարիներէ ի վեր Մխիթար երազած էր աշխարհաբար լեզուով բացատրել քրիստոնէական վարդապետութիւնը՝ ամենախոնարհ դասակարգին եւ հայ մանուկին: Իր այս մաքուր փափաքը կը յայտարարէ նորատիպ Քրիստոնէական գիրքին Յառաջաբանին («Բան առ ընթերցօղս») առաջին տողով· «Ի բազմաց հետէ ըղձայի զքրիստոնէական վարդապետութենէ զոմանս հարկաւորս ուսանելիս աշխարհաբառիւ լեզուաւ շարադրել», բայց խուլ երկիւղ մը զինք կը կասեցնէր, թէ մի գուցէ յանկարծ աշխարհաբար լեզուով արտայայտուելուն համար «եպերիցի յոմանց»· սակայն մտածելով թէ գրաբար Քրիստոնէականը արդէն հրատարակած է եւ գրագէտ դասակարգը կրնար գոհանալ անով, ժողովուրդին համար անհրա-

127. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 20 Մայիս 1727ին, առ Գաղատացիս:
128. Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի, Ժամանակագրութիւն վանացս, էջ 345:

© National Library of Armenia

ժեշտ կը տեսնէ պատրաստել աւելի մատչելի հատոր մը, ուստի «ի բաց ձգելով զկասկածանս եպերանաց՝ ձեռն արկի շարադրել աշխարհաբառիւ լեզուաւ զայս»:

Համառօտ կարծուած աշխարհաբար Քրիստոնէականը արդիւնք է երկար տարիներու փորձառութեան. Մխիթար եղած էր քարոզիչ, ապրած ժողովուրդին ծոցը, թափանցած անոր պահանջներուն մինչեւ խորը, ըմբռնած էր թէ առանց քրիստոնէական վարդապետութիւնը ուսուցանելու՝ Հայը չէ կարելի պահել իր հոգեկան բարձրութեան վրայ, ու երբ կ'ամփոփէ ձեռքերը քարոզութենէն ու կը կղզիանայ Ս. Ղազարի անապատը, առիթը ներկայանալուն՝ կը յանձնարարէ ո՛չ թէ միայն իր աշակերտներուն, այլ նաեւ հաւատացեալներուն, հոգ եւ փոյթ ունենալ քրիստոնէական ճշմարտութիւնները սորվեցնել իրենց զաւակներուն, որովհետեւ ինչպէս զինուորը երբ կը փափաքի իր զաւակը իրեն նման տեսնել կ'աւանդէ անոր իր փորձառութիւնը, այնպէս հաւատացեալ ծնողքները պէտք է սորվեցնեն իրենց մանուկին քրիստոնէականը, եթէ չեն ուզեր օր մը տեսնել զանոնք հեռու իրենց նախնիքներու հաւատքէն. «յայսմիկ ամի զմի աշխարհաբառ Քրիստոնէական վարդապետութիւն շարադրեցի, նաեւ ետու տպագրել..., եւ դու որքան կարես՝ ուր եւ իցէ, այնց՝ որք ոչ գիտեն, ջանա ուսուցանել զհարկաւոր մասունս հաւատոյ, եւ ըզպատուիրանս Աստուծոյ եւ Եկեղեցւոյ, նաեւ զշահաւէտութենէ առաքինութեանց եւ զգարշութենէ մոլութեանց, զի այսոքիւք առաւել լինին պտուղք ի հոգիս»[129]:

Մխիթար Աբբահօր թողած ձեռագիրներուն մէջ պահուած է տըպագրուած աշխարհաբար Քրիստոնէականի բնագիրը, ո՛չ մէկ, այլ՝ երկու օրինակ, մին նախագիծ է եւ երկրորդը՝ մաքուր օրինակը: Երկուքին համեմատութենէն կարելի է տեսնել թէ որքան մեծ խընամքով աշխատած եւ ընդարձակելով կատարելագործած է:

Նախագիծ օրինակը պատրաստուած է ուսուցիչին համար. «յորժամ եկեսցին մանկունքն ի ուսումն գրոց, նախ պարտի ուսուցիչն այ-

129. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 5 Մայիս 1727ին, առ Հ. Յակոբ Վրդ., Էրզրում: Նիւթիս ամբողջութիւն մը տալու համար՝ մէջ կը բերենք նոյն գաղափարները ունեցող նամակի հատուած մը, գրուած Մխիթարէ, 10 Դեկտ. 1728ին, ուղղուած Տրապիզոնի հաւատացեալներուն. «Դարձեալ աղաչեմ զձեզ, եղբարք, կարի հոգ եւ փոյթ տանիլ առ ի ուսուցանել որդւոց ձերոց զքրիստոնէական վարդապետութիւն, եւ այնպէս դիք ի մտի, զի զոր ինչ եւ առնիցէք որդւոց ձերոց զուսումն բարի, ոչ այնքան կարէք բարերարել՝ որքան կարէք այսու զի քրիստոնէականի վարդապետութիւն ի միտս որդւոց ձերոց տպաւորիցէք: Վասնզի այնպէս անօգուտ է քրիստոնէին սնուցանել զորդի քրիստոնեայ առանց ուսուցման քրիստոնէականի վարդապետութեան, որպէս անօգուտ է զինուորին սնուցանել զզինուոր որդի առանց ուսուցման արհեստի զինուորութեան»:

սու աշխարհաբար լեզուաւ առնել զայսոսիկ հարցումս որք հետեւին». Մխիթար կ'ենթադրէ որ մանուկը անուս է, ու հայերէն լեզուն սորվելէ առաջ՝ նախ պէտք է գիտնայ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, եւ ապա անցնի լեզուի ուսուցումին: Եւ իրապէս համառօտ Նախագիծ օրինակը կ'աւարտի հետեւեալ կերպով. «Յայսմիկ տեղւոջ ապա սկսանիցի ուսուցիչն ասել տալ մանկանն «Խաչ, օգնեա՛ ինձ», եւ առաջադրեսցի նմա զայբ եւ բեն, որ հետեւի, եւ յորդորեսցէ զմանուկն լաւ ուսանիլ զհեգելն եւ զընթեռնուլն, զի յետոյ կարիցէ առաջադրիլ ինքեան ուսումն քրիստոնէականի վարդապետութեան, ուր կատարեալ վերահասու լինի ամենից հարկաւորաց մասանց հաւատոյ եւ քրիստոնէականի կրօնի, որով ժամանիլ կարիցէ վախճանին առ որ ստեղծեալ է, այսինքն՝ յաւիտենականի երանութեան. ամէն»: Այս վերջաբանէն կը տեսնուի որ Մխիթար ծրագիր ունեցած է գիրքին կցել Այբբենարանը, որպէսզի հայերէն լեզուին տիրանալով՝ ինքնաբաւ ըլլայ սերտելու Քրիստոնէականը:

Նախագիծին վրայէն Մխիթար հիւսած է ընդարձակը, եւ որ տըպագրած է չնչին փոփոխակներով. այսպէս սկիզբը զանց ըրած է խորագիրը «Քրիստոնէական վարդապետութիւն համառօտ եւ աշխարհաբար ոճիւ շարադրեցեալ ի օգուտ մանկանց եւ պարզամտաց անձանց». երբեմն տպագրութեան մէջ կը տեսնենք նախադասութիւններ, որոնք կը պակսին ձեռագիրին մէջ:

Գիրքին երկրորդ մասը (էջ 77–130) Տաղարանն է, որ կը պարունակէ 33 տաղեր, յօրինուած Մխիթարէ, պատանեկութեան շըրջանին: Տաղերէն ոմանց սկզբնատառերը կը կազմեն «Մխիթար» եւ կամ «Մխիթար Սարկաւագ»: Տաղերը հոս հրատարակելու երկու շարժառիթ կը դնէ. նախ «Ի զուարճութիւն մանկանց ուսանողաց զքրիստոնէական վարդապետութիւնն», եւ երկրորդ՝ ինչպէս Բան առ ընթերցօղսն մէջ կը պարզէ, «գիտեմ, զի ի միջոցի այսքանեաց բազմաց ամաց, ի ձեռն անհմտից գրչաց զոչ սակաւ սղալանս պարունակեն նոքին. վասն որոյ նաեւ որքան առ այս ետու տպագրել զսոսին, զի այնպիսի սղալանքն բառնիցին»: Վերջին այս տողերը կը փաստեն՝ թէ Մխիթարի տաղերը իր իսկ կենդանութեան ընդհանրացած էին:

Քրիստոնէական – Տաղարանի տպագրութիւնը կատարուած է Դուռն Էբրականութեան գիրքին տպագրութենէն երկու ամիս ետք, «Յամի Տեառն 1727, Մարտի 7», 1500 տպաքանակով, ինչ որ քիչ ատենուան մէջ կը սպառի, ու 1732ին կը կատարուի նոյնին երկրորդ տպագրութիւնը, նոր յաւելումներով:

Իրական յաղթանակ մըն ալ այս հատորիկին տպագրութիւնն էր՝ Մխիթարի համար. ձեռքէ ձեռք խլելով է որ կը սպառեն առաջին տպագրութիւնը. «որպէս զթութեայ (յ)աբշտակեցին, կը գրէ Հ.

© National Library of Armenia

Պետրոս՝ Պոլսէն, եւ եթէ հինգ հարիւր լինիցէր զրնաւն տասական փարայ ծախուէր, թէպէտ ութ ութ փարայ ծախեցինք. որով, ով տէր իմ, որքան կար է՝ փութով յղեսցես զչորս հինգ հարիւր մի, զի կարի ընդունելի եղեւ բնաւից»[130]: Նոյնը տարբեր բառերով կը գրէ Հ. Միքայէլ, 8 Դեկտեմբեր 1727ին. «Նոր եկեալ Քրիստոնէականն խիստ հաճելի եղեւ, եթէ 4–5 հարիւր ուղարկէր էիք, կու ճաղուպուէր. եթէ կարելի է՝ շուտով ուղարկեցէք»: Դիւանական թուղթերէ կարելի չեղաւ ստուգել թէ տպագրութենէն ետք իսկոյն Պոլիս քանի՛ օրինակ ղրկուած է, որ 21 Ապրիլ 1728ին Հ. Միքայէլ կը գրէ Աբբահօր. «Փոքր Քրիստոնէական ոչ երբեք գոյ. խնդրողք բազումք են»: Կարինէն կը հասնի մխիթարական լուրը՝ թէ նոր աշխարհաբար Քրիստոնէականը աւելի ընդունելութիւն գտած է քան գրաբար շարադրուածը. «յղեցին առ իս 20 հատ, որ է աշխարհօրէն. արդ՝ երբ տեսին, առաւել ուրախացան ի վերայ սոցա, այլ եւս իւրաքանչիւր ոք խնդրեն, բայց ոչ գտանեն. ուրեմն հարկաւոր է զի յղիցես հարիւր հատ, զի սովաւ առաւել շահին քան զառաջնովքն»[131]:

Ու դեռ երկրորդական մանրամասնութիւններ կու գան յայտնել գիրքին ունեցած յաջողութիւնը. «լսեցի թէ, կը գրէ Պոլիսէն Հ. Միքայէլ, մերձ միոյ նաւապետի 50 աշխարհաբար Քրիստոնէական գոյ, վաճառել կամի աստ, արդեօք ուստի՞ իցէ»[132]: Տարի մը ետք, 1729ին, Պոլիս Հ. Պօղոսի ականջը կը հասնի թէ Պատրիարքը «ընդ միոյ վանէտկեցւոյ սակ արկեալ է բերել զիւր կամեցեալ դրեանս եւ տալ նմա Ժ–Ժա (10–11) շահել, եւ զնել զնոսա»[133]: Թէ այս շրջող լուրերը ո՛րքան իրականութեան կը համապատասխանեն՝ չենք կրնար դրական բան մը ըսել, միւս կողմէ սակայն, ցոյց կու տան թէ իրապէս լաւ ընդունելութիւն կը գտնէին գիրքերը:

Մխիթար իր հրատարակած այս երկու աշխարհաբար հատորիկներով նոր դարագլուխ մը կը բանար, անշուշտ, մեր լեզուի պատմութեան երկար հոլովոյթին մէջ, զոր կը թողունք մասնագէտներու ուսումնասիրութեան:

130. Հ. Պետրոս Վրդ. Պոլիսէն, 20 Փետր. 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
131. Հ. Յակոբ Վրդ. Կարինէն, 19 Մարտ 1729ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
132. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 13 Դեկտ. 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
133. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 15 Նոյեմբեր 1729ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

Ը.

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ ԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱՒՈՐՈՒՄԸ

Պոլսոյ եւ Մեթոնի սկզբնական ձեռնարկներէն ետք (1700–1715), եթէ 1717–1722 տարիներու շրջանը նկատենք Վենետիկեան առաջին հանգրուանը Մխիթարի գրական առաքելութեան, եւ 1723–1727 տարիներու ժամանակամիջոցը՝ երկրորդը, ինչպէս ցարդ ներկայացուցինք, այնուհետեւ կը նշմարենք որ «Դուռն Քերականութեան» եւ «Քրիստոնէական–Տաղարան»ի տպագրութենէն ետք՝ երկու տարուան դադար մը կ'առնէ այդ ժիր գործունէութիւնը, աւելի եւս կազմակերպուելու եւ հաստատուն քայլերով առաջանալու համար:

Մխիթարեան Միաբանութեան պատմութեան մէջ, 1727 տարին յատկանշական ժամանակաշրջան մըն է. վանական կեանքը կ'առնէ բնականոն ընթացք, միաբանները եւ աշակերտները կը տեղաւորուին իրենց յատուկ ուրոյն շէնքերու մէջ, կը շատնան հաւատացեալներու ողորմութիւնները, վարդապետները՝ որոնք ամէն օր քաղաք կ'երթային, զանազան եկեղեցիներու մէջ պատարագելու եւ ողորմութիւն առած կը դառնային վանք, այս տարիէն սկսեալ կը պատարագեն վանքին մէջ, ինքնաբաւ ըլլալով. մինչեւ այս թուականը՝ ամէն տարեգլուխ, հաշիւները կը փակուէին պարտքով. 1727 տարին առաջինը կ'ըլլայ որ կ'աւարտի առանց պարտքի, մանաւանդ թէ Միաբանութեան արկղիկին մէջ կ'աւելնայ 250 լիրի փոքրիկ գումար մըն ալ, Վենետիկ հասնելէն ահա՛ տասներկու տարի ետք:

Ընդհանուր այս համայնապատկերին մէջ՝ Մխիթարի ստեղծած հրատարակչական գործն ալ ունի անշուշտ իր մասը: Տեսանք վերեւ թէ Պոլսոյ մէջ Մխիթար առաջին գիրքը կը տպագրէ Տիրացու Ղազարի դրամով, որուն եկամուտը կը յատկացնէ յաջորդ գիրքերուն տպագրութեան, ստեղծելով այսպէս եկամուտի աղբիւր մը: Նոյն սկզբունքին հետեւելով՝ Մխիթար կը շարունակէ 1717–1727ի շրջանին. 1715ին, չքաւորութեան պատճառով «Ալպերտ»ի տպագրութեան ծախսին միայն մէկ երրորդը կրնայ հոգալ, բայց այնուհետեւ գիրքէն եկած շահը բաւարար ըլլալով, կը տպագրէ յաջորդ գիրքերը՝ առանց մէկուն օժանդակութեան, եւ այսպէս կը բազմապատկուի ծախու գիրքերէն եկած եկամուտը մինչեւ 1727 թուականը. եւ որովհետեւ մինչեւ այդ տարին տնտեսապէս շատ նեղ կացութեան մէջ

© National Library of Armenia

էր Միաբանութիւնը եւ կարօտ էր մեծ գումարներու՝ ապրելու եւ վանքը շինելու համար, Մխիթար Միաբանութեան կ՚անցընէ գիրքերէն եկած շահը։ Մինչեւ 1727 թուականը, 2500 տուկատ անցած է Միաբանութեան՝ գիրքերու շահէն, ինչ որ չօշափելի գումար մըն էր. ճիշտ այդքան ծախսուած է Ս. Ղազարի Նորընծայարանի ամբողջ շէնքը կառուցանելու համար։

Բնականաբար, Մխիթար նուիրուած է հրատարակչական գործին ո՛չ լոկ եկամուտի աղբիւր ստեղծելու համար իր Միաբանութեան համար, այլ՝ նախ ազգին ծառայելու եւ անոր հոգեւոր կարիքները գոհացնելու համար, ինչպէս կը յայտարարուի տպագրուած գիրքերու խորագիրներուն վրայ։

Մխիթար, սակայն, իբր հաշուագէտ եւ իմաստուն մարդ, հըսկած է իր գործին վրայ, հետեւած է անոր շարժումներուն, մանրակրկիտ կերպով բռնած է հաշիւ ստացածին ու ծախսածին, շահաբաժինը անցուցած է Միաբանութեան, իր այս գործելակերպը առանց յայտնելու միւս միաբաններուն։ Այսպէս գործած է մինչեւ 1727 թուականը։ 1727ին կը կազմակերպէ գործը եւ կը շարադրէ օրինագիրք մը, 20 կանոններով, ուր կը պարզէ թէ ի՛նչպէս այնուհետեւ Միաբանութիւնը պէտք է առաջ վարէ տպագրական առաքելութիւնը։ Իր այս ծրագիրը կը ներկայացնէ միաբանական համագումարի մը ընթացքին, պարզելով անոնց թէ ի՛նչպէս տասը տարիներ Միաբանութիւնը, իր աղքատութեան հետեւանքով, օգտուած է գիրքերու եկամուտէն, ստանալով 2500 տուկատ, ու հիմա՝ որ այլեւս Միաբանութիւնը դարձած է ինքնաբաւ, արդարութեան ըսկըզբունքէն մղուած պէտք է դարձնէ այդ գումարը հրատարակչականին։

Այս ամէնը ցոյց կու տան թէ Մխիթար ունէր հաշուի երկու տետրակ, մին՝ Միաբանութեան, եւ միւսը՝ գիրքերու, երկուքը՝ իրարմէ անկախ, հակառակ որ դրամագլուխը եղած է հասարակաց։ Մխիթար ունի յստակ գաղափարներ, եւ անոնց համաձայն՝ ստեղծած է գործունէութեան ընդարձակ ասպարէզ, գործերու հսկայ աշխարհ մը, որու առաջին դրդապատճառն է ապահովել ազգին բարիքը, կամ լաւ եւս՝ իր իսկ բառերով՝ «լուսաւորութիւն ազգին մերոյ հայկազնոյ». եւ ապա՝ երկրորդաբար՝ ստեղծել եկամուտի աղբիւր մը Միաբանութեան համար։ Նիւթական տպարան մը չունէր, անոր համար գործունէութեան այս տեսակը կը կոչէ «Տեսական տպարան»։

Մխիթարի յղացած գաղափարին համաձայն, տեսական տպարանը տարուէ տարի պէտք է տպէ 200 տուկատի գիրք, որոնք պէտք են ունենալ կրթական ու հոգեւոր կնիք։ 1727ի տարեգլխուն, տասնամեայ գրավաճառութենէն՝ 2500 տուկատ անցուցած է Միաբանութեան, շտեմարանին մէջ ունենալով 6·000 տուկատ արժող գիրք, Արեւելքի մէջ՝ 500 տուկատ, 350 տուկատ ալ հաւաքելիք՝ այլ եւ այլ կողմեր ղրկուած գիրքերէն։ 1727ով կը վերատեսնուին հաշիւները, եւ Մխիթար կ՚որոշէ այնուհետեւ գիրքերէն եկած եկամուտը անցընել դրամատուն, մինչեւ դրամագլուխը հասնի 5000 տուկատի։ Այդ գումարը պիտի ըլլայ անձեռնմխելի, պիտի օգտագործուի միայն անոր շահը, 200 տուկատը, տարուէ տարի անով տպագրելու համար նոր գիրքեր։ Նորատիպ գիրքերը պիտի անցնին Միաբանութեան, այսինքն՝ գործնականին մէջ պիտի ծառայեն իբր ապրուստի միջոց։

Նախորդ տասնամեայ շրջանին՝ Մխիթար դրամատան մէջ կըրցած էր ձեւացնել 2·500 տուկատ, ու տարուէ տարի միայն 100 տուկատ կրնար յատկացնել գիրք տպելու։ Եթէ Միաբանութիւնը տնտեսապէս լաւ վիճակի մէջ ըլլար, 2500 տուկատը փոխանակ Միաբանութեան անցնելու՝ դրամատան մէջ պիտի մնար, եւ որով կանուխէն պիտի կարենար իրագործել իր ծրագիրը։ 1727ին, Միաբանութիւնը հազիւ ինքնաբաւ ըլլալով՝ չէր կրնար ետ դարձնել տեսական տպարանին ունեցած պարտքը. ուստի կ՚որոշուի 1728 տարիէն սկըսեալ, գիրքերէն եկած շահը չանցընել Միաբանութեան, այլ բարդել դրամատան մէջ եղածին վրայ, որպէսզի փութով ձեւանայ ըղձացուած գումարը, ու այնուհետեւ առաջ վարեն գործը։

Անցեալին մէջ, Մխիթար հետեւած էր այս սկզբունքին, տպելով տարին 200 տուկատի գիրք, որ պէտք է պտղաբերէր 800 տուկատ, որովհետեւ կը քառապատկուէր շահը՝ քան եղած ծախսը։ Այս էր ծրագիրը Մխիթարի, շուտով կ՚ուզէր հասնիլ կազմելու 5000 տուկատի դրամագլուխը, եւ անգամ մը որ ձեւանար եւ տանար 200 տուկատի պտուղը, այդ դրամով տպուած գիրքերը պիտի ծախուէին այնպիսի կերպով՝ որ փոխանակ 800ի, բերէր 600 տուկատ, որպէսզի գիրքերը աւելի դիւրագին ըլլալով՝ աւելի մատչելի ըլլային ժողովուրդին, առաւելագոյն բարիք սփռելու համար։ Փոքրադիր եւ մանըր գիրքերու համար բաւական պիտի ըլլար կրկնապատկել շահը։

Այսպէս, օրինակի համար, «Գիրք Մոլութեանց» եւ «Գիրք Առաքինութեանց» միասին, Վենետիկի մէջ կը ծախուէին 20 լիրի, մինչ տպագրութիւնը արժած էր 5 լիր. քառապատկուած էր գինը։ 5000 տուկատի դրամագլուխը հաստատուելուն՝ պիտի եռապատկուէր գինը ու պիտի ծախուէր 15 լիրի, կամ 17ի, եթէ կազմուած ըլլար, 2 լիր յատկացնելով կազմին։ Նոյնը նաեւ փոքրադիր գիրքերուն համար. օրինակի համար, «Աղբիւր բարի»ն որ քառապատկուած գինով կը ծախուէր 36 սօլտիի, պիտի ծախուէր 20 սօլտիի։ Այս ամէնը՝ Վենետիկի համար։ Արեւելքի համար տարբեր էր հարցը, որովհետեւ հոն գիները մինչեւ 1727ը վեցապատիկ աւելի էին, մինչ նոր կարգադրութեամբ՝ պիտի քառապատկուէին. եւ այս ընթացքով շատեր

© National Library of Armenia

պիտի օգտուէին գիրքերէն, եւ աւելի շատ ալ օրինակներ պիտի տարածուէին ազգին մէջ:

Մինչեւ 1727 թուականը, Մխիթար իր գիրքերը տպել տուած է Պորթոլիի տպարանը, եւ դաշնագրուած՝ որ փոքրադիր (Ալպերտի չափով) գիրքերու 1000 տպաքանակ ունեցող հատորի մը իւրաքանչիւր պրակին համար պիտի վճարէր 6½ տուկաթ, 1500 օրինակի համար պիտի վճարէր 8½ տուկաթ: Արդ՝ տրամադրելի 200 տուկաթով կարելի էր տպել գիրք մը, 23 պրակնոց, 1500 տպաքանակով եւ մանր գիրերով: Եղած 200 տուկաթի ծախսը եռապատկելով, 600 տուկաթի վերածելով՝ իւրաքանչիւր գիրքի կ'իյնար 50 սոլտի, ինչ որ ժողովուրդին թէ՛ մատչելի էր եւ թէ՛ օգտակարութիւնը շատ: Այս պայմաններուն տակ՝ կանոնադրութեան 13րդ կանոնը թոյլ կու տայ բոլորովին զեղչեալ գինով տրամադրել գիրքերը անոնց որ տնտեսապէս համեստ վիճակ ունին, եւ կամ ամբողջապէս ձրի տալ աղքատներուն, եթէ բարոյական վստահութիւնը կար թէ առնողը պիտի չծախէր, այլ կարդալով պիտի օգտուէր:

Դրուած այս օրէնքներուն համաձայն սկսած է յաջորդաբար քալել Մխիթար, մանրամասն գրելով՝ տարուէ տարի՝ մուտքն ու ելքը, ամէն տասնամեակի ալ կատարելով համադումարը. այնպէս որ մինչեւ իր մահուան նախօրեակին հաշիւը վճիտ ու յստակ, մաքուր ցանկերով, ծախու եւ ծախուելիք գիրքերու ցուցակներով, որոնց վրայէն հետեւելով կը տեսնենք թէ իւրաքանչիւր գիրք՝ տարուէ տարի ի՛նչ թափով սպառած է, ի՛նչ ընդունելութիւն գտած է եւ ո՛րքան շահ բերած է հասարակութեան: Զափազանց երկար պիտի ըլլար հրատարակել զանոնք մի առ մի. սակայն կը գոհանանք տալ միայն Մխիթարի թողած գրաւոր կանոնադրութիւնը՝ նկատմամբ տեսական տպարանին, քաղելով իր հաշուետետրներէն, որոնք խնամքով կը պահուին Ս. Ղազարու մէջ[134]:

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ ԿԱՏԱՐԱԾ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ՎԱՃԱՌՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հինգերորդ մասն մատենիս, յորում
գրին վասն գրեանց վաճառելեաց
հանդերձ համայնիւ պարագայիւ

1.— Թէուէթիւն սաստիկ գրեանց նախկին եւ նախապետական է այս զի գումարն գրեանց, որք են տեսականի տպարանին՝ ոչ նուազիցի, այլ մանաւանդ աճեսցի, առ այս նախապետական վախճան, զի լուսաւորութիւն ազգին մերոյ լինիցի. եւ առ այս

134. Դիւան Մխիթար Աբբահօր:

երկրորդական վախճան, զի եկամուտ ինչ յայսմանէ հասարակութեան մերոյ հաստատեսցի:

2.— Քանզի Աբբայ Հայրն մեր, որ ի ձեռն բազմազանից աշխատանաց եւ հնարից կառոյց զտեսական տպարան, (զոր կոչեաց տեսական, զի ի ձեռն կազմուածոյ եւ ի ձեռն գումարից տպեցելոց գրեանց տպագրիլ կարեն հետեւաբար տպագրելի գրեանք, եթէ կառավարն կազմուածոյն հաւատարմաբար եւ ի փառս միոյն Աստուծոյ աշխատասիրել կամեսցի), զայս միայն դիտեաց, եւ առ այս վախճան աշխատեցաւ, զի լինիցի կազմուած ինչ, որով միշտ տպիլ կարիցեն այլք գրեանք օգնչահք ի լուսաւորութիւն ազգին մերոյ, եւ հետեւաբար լինիցի եկամուտ ինչ մերոյս հասարակութեան:

3.— Եւ Աստուած աջողեաց նմա այնպէս, զի սկսեալ ի Թուոյ Փրկչին 1719 մինչեւ ցեղերումն 1727 Թուոյն, ի յարդեանց գրրեանցն մուծեալ էր ի պէտս հարկաւոր պիտոյից հասարակութեան մերոյ 2500 տուկաթ: Եւ ի ներկայիս տակաւին տեսական տպարանն մեր ունի զ6000 տուկաթի գիրք ի տան, որպէս ստորեւ երեւեսցի, եւ զ500 տուկաթի գիրք ունի ի յԱրեւելս, որք թերեւս մինչեւ ցարդ վաճառեցեալք են, թող զկարելիական առնելիսն որք են իբրու 350 տուկաթք:

4.— Եւ այս տպարան մեր գրեթէ ի յոչ նախակայացելոց կառուցաւ յսկզբան, զի ի փոխ առեցելով դրամով տպեցան նախապէս ոմանք գրեանք, եւ ի վաճառից նոցին զփոխն վճարելով, եւ զյաւելեալն գլուխ առնելով յառաջացուցաւ տեսական տպարանն մեր: Եւ զամենայն հաշիւ, զի զծախս սորին առնէր Աբբայ Հայրն առանձնաբար եւ որոշակի յայլոց հաշուից եւ ծախից հասարակութեան մերոյ: Եւ մասնաւորաբար ոչ ումեք յայտնէր զորպիսութեանց սորին մինչեւ ցայժմ: Քանզի սպասէր ժամանակի յորում լինիցիւր մերձաւոր յոյս հասանելոյ վախճանի իւրում. վասն որոյ այժմ մինչ հասարակութիւն մեր զերծաւ ի լծոյ մեծի աղքատութեան եւ ի մշտակայ պարտուց, (զի հազիւ եղերիւր տարի, յորում ոչ ունիցէաք զպարտս), բացատրեաց բոլորի հասարակութեան մերում զայսմանէ, եւ եդ ի սմին մատենի, ըստ որում եւ գրեմք:

5.— Կազմուածն տեսականի տպարանի մերոյ, որպէսզի կարիցէ ըստ նախասացելոյ թէութեան միշտ կարել տպել զգրեանս տպագրելիս, ընդնեա ի տարւոջ 200 տուկաթի գիրք, առ ի լուսաւորութիւն ազգին, եւ հետեւաբար կացուցանել զեկամուտ ինչ մերոյս հասարակութեան է այս, զի ի յարդեանց իւրոց ոչ հաղորդիցէ հասարակութեան մերոյ, մինչեւ գումարեսցին նմա 5000 տուկաթք, եւ զայն դնելով ի պտղաբեր տեղւոջ, 200 տուկաթ պտղովն միշտ տպագրիցէ զգրեանս տպագրելիս, եւ ի տպագրեցելոցն որքան եւ վաճառիցին բնաւքն կարդեսցին ի վայելումն հասարակութեան մերոյ, որպէս զանդաստան ինչ եկամուտ ինքեան: Եւ այսպէս 200 տուկաթ եկամուտն լինիցի տպարանին վասն տպագրելեաց գրեանց, եւ բնաւք տպագրեցեալք գրեանքն լինիցին հասարակութեան մերոյ, զորս ազատաբար վաճառէ ի վայելումն ինքեան:

© National Library of Armenia

6.– Յսկզբան մինչ զձեռն ի գործ էած Աբբայ Հայրն մեր ի կառուցումն տպարանիս մինչեւ ցարդ առ ասացեալ կազմուածն եւ կարգն յառաջացուցեալ էր զոնեա ըստ կիսոյն, (զ100 տօղաթ եկամուտ կացուցանելով տպարանին), եթէ զ2500 տօղաթն նորին ոչ էցէր անցուցեալ ի պէտս ծախից հասարակութեան մերոյ, բայց անցոյց վասն մեծի հարկաւորութեան, եւ այժմ ներկայիս հասարակութիւն մեր ոչ ունի զբաւականութիւն վճարելոյ զայն, վասն որոյ այն որ ի ներկայիս կարելի է, պարտի ի գործ ածել, այսինքն յայամհետէ որ ինչ գայ ի ծախուց գրեանցն, եւ այնու տպին այլք գրեանք, զյաւելեալ դրամն ոչ մուծանել ի ծախս հասարակութեան, այլ գումարել ի մի վայր, զի հետեւաբար գնիցի ի պտղաւոր տեղւոջ, որպէսզի գոնեա զկնի ժամանակաց կացուցանիցի 2000 տօղաթ եկամուտն տպարանին ի յարդեանց իւրոց:

7.– Եւ եթէ ի միջոցի սակաւու ժամանակի ոչ լինիցին այնքան արդիւնք ի վաճառից գրեանցն, եւ հասարակութիւն մեր ունիցի զկարողութիւն բաւական առ ի յետս դարձուցանել զ2500 տօղաթն տպարանին, բարւոք լինի զի յետս դարձուցեալ վճարեսցէ, եւ այնու շուտով կացուցանիցի եկամուտն տպարանին առ տպագրելի գրեանս, եւ հետեւաբար կացուցանիցի եկամուտն հասարակութեան ի բնաւից վաճառեցելոց գրեանց, թէ այնց որք նախապէս տպեցեալք են, եւ թէ այնց որք հետեւաբար տպին եւ վաճառին: Եւ այնու գումարն գրեանց աճի ի տան եւ կայ մնայ նոյն. քանզի մինչ ի տարւոջն 200 տօղաթի գիրք տպիցին, այնու ի տարւոջն 600 տօղաթի գիրք աճին ի տան, եւ եթէ 600 տօղաթի գիրք վաճառիցի ի տարւոջն, գումարն գրեանց ըստ գնոյն մնայ նոյն, եւ եթէ նուազ վաճառիցի գումարն գրեանց աճի ի տան:

8.– Ի սկզբանէ սկսման տպարանիս մինչեւ ցայս վայր այնու կարգաւ գնացեալ եղեւ, զի 200 տօղաթի տպեցեալ գիրքն 800 տօղաթի գիրք աճեցուցանէր ըստ գնոյն, որ աստէն վաճառի. եւ արդէն եւս այնպէս պարտի լինիլ մինչեւ հաստատեսցի եկամուտն տպարանին. բայց յետ հաստատման եկամտի տպարանին, 200 տօղաթի տպեցեալ գիրքն 600 տօղաթի պարտի հաշուիլ, եւ ըստ այնմ գնիլ գին գրեանց թէ տպեցելոց եւ թէ տպելեաց, որպէսզի գրեանքն լինելով դիւրագինք, յօժարեսցի ամենայն ոք գնել եւ ընթեռնուլ եւ լուսաւորիլ: Եւ գիրքն եթէ փոքրիկ իցէ բաւական է կրկնապատկելն:

9.– Զոր օրինակ, այժմ Առաքինութեանց եւ Մոլութեանցն ի միասին անկազմ վաճառի աստէն 20 լիրէ, եւ մեզ եղեալ են 5 լիրէ. եւ այսպէս քառապատկի, եւ թէպէտ վաճառի 26 կամ 27 լիրէ, սակայն նոյն վեց եօթն լիրէն վասն կազմիցն է, եւ ոչ է ի հաշուի: Իսկ ի նմին ժամանակի, մինչ եկամուտ տպարանին հաստատիցի, պարտի միայն եռապատկիլ, այսինքն Առաքինութեանց եւ Մոլութեանց ի միասին անկազմ վաճառիլ 15 լիրէ: Ըստ այսմ եւ այլք գրեանք: Եւ եթէ փոքրիկ իցէ գիրքն, զոր օրինակ Աղբիւր բարին, մինչ այժմ քառապատկի, եւ 36 սօլտի վաճառի անկազմն, յայնմիկ ժամանակի միայն կրկնապատկեսցի, եւ 20 սօլտի վաճառեսցի անկազմն, եւ որ ինչ գնայ վասն կազմին այն յաւելցի ի վերայ 20 սօլտւոյն, եւ այնպէս վաճառեսցի:

10.– Այսոքիկ ասացան ըստ գնոյ տեղւոյն, բայց եթէ ի յԱրեւելս տարեալ վաճառիցի, յայնժամ այլ է բանն, վասնզի անդէն ոչ ըստ քառապատկին վաճառեցաւ մինչեւ ցարդ այլ ըստ վեցապատկին եւ այլ աւելի: Վասնզի Առաքինութեանց եւ Մոլութեանցն ի միասին անկազմ կարգեալ ըստ կարգաւորման 5 ղուռուշ վաճառիւր, եւ կազմածն 6, թէպէտ 7 ղուռուշ եւս վաճառեցան ըստ մեծի մասին: Սակայն ի նմին ժամանակի մինչ եկամուտն տպարանին հաստատեսցի, աստ ըստ եռապատկին գնելի է գինն մեծաց գրեանց, եւ ի յԱրեւելս ըստ քառապատկին, որով դիւրագինք լինիցին գրեանքն, որով ոչ միայն լուսաւորին բազումք, այլ նաեւ վաճառին հոլովք գրեանք:

11.– Դաշնադրութիւն մեր ընդ տպագրողին է այս, զի զթուղթն ինքն գնելով մինչ հազար գիրք տպէ փոքր թապաղայով, որպիսի է թապաղայն Ալպերտի, 6 տօղաթ եւ կէս տամք նմա, եւ մինչ 1500 գիրք տպէ, ութ տօղաթ եւ կէս տամք նմա: Արդ 200 տօղաթովն տպի 23 թապաղով 1500 գիրք, եւ այս մանր գրով: Եւ մինչ եռապատկի 600 տօղաթ լինի գինն, եւ գոլով 1500, մի գիրքն 50 սօլտի լինի, վասն որոյ եւ 50 սօլտի գնի գին նորին. եւ վասն կազմին եթէ 20 սօլտի վատնիցի, լինի գինն կազմածին 70 սօլտի: Ըստ այսմ իմանալի է եւ զայլոց:

12.– Եւ վասն կազմից եւ ծախուց նորին այս կարգ պահի. զի ի յարդեանց վաճառեցելոց գրեանց միշտ պարտ է տալ կազմել զգրեանսն, եւ որ ինչ ծախս գնայ վասն կազմին ի վերայ միոյ գրքոյ, զայն ոչ է բազմապատկելի, այլ թէ 20 սօլտի միոյ գրքոյ, 20 սօլտի միայն յաւելուլ ի վերայ գրքոյն, եւ թէ 30 գնայ 30 յաւելուլ: Եւ ի տան զոնեա յիւրաքանչիւրմէ տեսակէ զ100 գիրք կազմեցեալ պարտիմք պահել. եւ մինչ պակասիցին իսկոյն զթիւն լցուցանել: Եւ ի գնելն զգինն այսոքիւք կանոնաւորմամբ, եթէ չորս հինգ սօլտի յաւէտ կամ նուազ լինիցի, չէ փոյթ: Զոր օրինակ. եթէ գրքոյ միոյ ըստ կանոնաւորման 35 սօլտի կամ 34 սօլտի գին գնել պարտի, ոչ է հարկ այնպէս գնել, այլ կամ 30 սօլտի եւ կամ 40, ըստ որում պատկան երեւեսցի:

13.– Ընդ ասացելովքս իմանի եւ այս թէ ջերմեռանդից աղքատաց, որք փափաքին գնել եւ ոչ ունին զկարողութիւն, կամ առաւել դիւրագին եւ կամ ձրի եւս երբեմն տրիլ պարտին, մանաւանդ մինչ ճանաչին թէ ոչ են վաճառելոց զայն, այլ ընթեռնլոց:

14.– Իսկ թիւն եւ տեսակն ներկայապէս ունեցելոց գրեանց տեսականի տպարանի մերոյ, յամի Տեառն 1727, եղերեցեալ են սոքին, որք հետեւեն.

© National Library of Armenia

	տօգարք
Առաքինութեանց 752, *որք արժեն*	1504
որոց 44ըն կազմած են, եւ գին կազմին . . .	20
Մոլութեանց 674, *որք արժեն*	869
որոց 44ըն կազմած են, եւ գին կազմին . . .	20
Ալպերտ 804, *որք արժեն*	132
որոց 44ըն կազմած են եւ գին կազմին . . .	12
Նոր կտակարանք 753, *որք արժեն*	972
որոց 29ըն կազմած են, եւ գին կազմին . . .	8
Կրթութիւն աղօթից 640, *որք արժեն*	200
որոց 39ըն կազմած են, եւ գին կազմին . . .	7
Բուրաստան 460, *որք արժեն*	149
որոց 46ըն կազմած են, եւ գին կազմին . . .	4
Պարտէզ *եւ* խոկումն 646, *որք արժեն*	155
որոց 40ըն կազմած են, եւ գին կազմին . . .	3
Աղբիւր բարի 935, *որք արժեն*	300
որոց 45ըն կազմած են, եւ գին կազմին . . .	5
Քրիստոնէական 1576, *որք արժեն*	508
որոց 58ըն կազմած են, եւ գին կազմին . . .	7
Տաղարան 1122, *որք արժեն*	120
որոց 112ըն կազմած են, եւ գին կազմին . .	3
Եօթն պարգեւաց 100, *որք արժեն*	25
ընաւքն անկազմ են:	
Բարոյականք 15, *որք արժեն*	30
Մեկնիչք 200 *որք արժեն*	100
Քերականիկն աշխարհաբար 640, *որք արժեն* . . .	50

Գումար արժման տօղաթք 6093, որոց 87 տօղաթքն են գինք կազմից, եւ 6006 տօղաթքն են գինք գրեանցն:

15 .— *Եւ բաց ի սոցանէ ունի եւս տեսական տպարանն մեր զ500 տօղաթի գիրք ի Կոստանդնուպօլիս, որք ըստ մասին վաճառեցեալք են, որոց դրամքն մինչ հասանիցին դրին ի ստորեւ: Նաեւ ունի դրամս իբրու 350 տօղաթ ի վերայ ոմանց, յորոց կարելի է թէ բուսանիցի ժամանակաւ: Քանզի էրզրումցի երկուց անձանց վերայ, որք կոչին Գաբրիէլ եւ Ցարութիւն, ունի իբրու զ185 տօղաթ: Եւ վախճանեցելոյ Աբրահամի մերոյ իբրու 85, ի դոյից որոյ պարտի վճարիլ: Եւ Մէրտինցի Տէր Մարգարին վերայ ունի իբրու 80 տօղաթ: Վասնզի սոցունց տարեցան գիրք, զորս տարեալ վաճառեցին, բայց զդրամն ոչ հասուցին ի տէրն: Նա եւս ունի ի վերայ Պօռթօլը տպագրողին իբր 40 տօղաթ:*

16 .— *Ըստ վերոյ եդելոյ հաշուին*

գին Առաքինութեանց, *անկազմն 12 լիրէ եւ կազմովն 15:*
գին Մոլութեանց, *անկազմն 8, եւ կազմովն 11:*
գին Ալպերտի, *անկազմ 8 եւ կազմովն 10 կամ 9:*

գին Կտակարանին, *անկազմ 8 եւ կազմովն 10 կամ 9:*
գին Կրթութեանց, *անկազմ 2 եւ կազմովն 2:10:*
գին Բուրաստանի, *անկազմ 2 եւ կազմովն 2:20:*
գին Պարտիզի *ընդ* խոկման, *անկազմ 1 եւ կէս, եւ կազմովն 2:*
գին Աղբիւր բարիին, *անկազմ 2 եւ կազմովն 2:10:*
գին Քրիստոնէականին, *անկազմ 2 եւ կազմովն 2:10:*
գին Տաղարանին, *անկազմ 15 սօլտի եւ կազմովն 1:*
գին Եօթն պարգեւաց, *անկազմ 1 եւ կէս, եւ կազմովն 4:*
գին Բարոյականին, *անկազմ 12 եւ կազմովն 16:*
գին Մեկնչին, *անկազմ 3 եւ կազմովն 4:*
գին Քերականին, *անկազմ 10 սօլտի, կազմովն 1:*

17 .— *Իսկ վասն թուոց վաճառելոց գրեանց եւ զորպիսութեանց նոցին համառօտապէս է այս. զի մինչեւ ցարդ վաճառեցեալք են սոքին.*

Առաքինութեանց	374
Մոլութեանց	440
Ալպերտ	696
Նոր Կտակարան	500
Կրթութեանց	640
Բուրաստան	540
Պարտէզ խոկմամբ	1354
Աղբիւր բարի	565
Քրիստոնէական	424
Տաղարան	378

	տօգարք
18 .— *Եւ այսոքիկ ըստ գնոյն որ սատէն վաճառին հանեն.*	4000
Բայց սակայն մեծագունեղ վասն սոցին վաճառեցաւ ի յԱրեւելս աւելի գնով, իբրու մինն մի եւ կէս, եւ Առաքինութեանց Մոլութեանցն *այլ աւելի, եւ ի սոցանէ յաւելաւ առ գինն ընաւից իբրու*	2300
Եւ բաց յայսցանէ ի հին գրեանց մերոց որք էին Թօմա Գեմբեցի, *եւ* Մեկնիչ *եւ* Մտածական, *զորս վաճառեցաք. նաեւ ի գրեանց ոմանց, զորս ի տպագրողէն գնեալ ընդ գրեանց մերոց յղեալ աստ եւ անդ վաճառեցաք, եղեն արդիւնք տպարանին իբրու*	500
Եւ բաց ի սոցանէ առ բարին, առ ի օգնութիւն տպարանին եղեւ 300 տօղաթ ողորմութիւն ի Յօհաննու Եպս.էն, եւ 150 ի Պարոն Մելիքէն, եւ սոքին ի միասին եղեալք առնեն	450
սոցունց ընաւից գումարն է	7250

Ահա զայսքան գումար տօղաթի ունի տպարանն եկեալ ի ձեռն իւր, բայց թէ ուր ծախեալ է զայնս, ցուցանի ի հետեւեցելում տան:

© National Library of Armenia

	տօղաթ
19.— *Այնք զորս վատնեաց Աբբայ Հայրն մեր առ տպագրումն գրեանց ի Վէնէտիկ, ի դրամոց եկելոց ի վաճառից, ընդ ամէնն ի միջոցի այնքանեաց ամաց, են*	2400
Այնք զորս ծախեաց Աբբայ Հայրն մեր ի վաճառից գրեանց ի հարկաւոր պէտս մերոյ հասարակութեան, են	2500
Այնք որք անցին ի ձեռս Պարոն Սարգսին, ի վարձ աշխատանաց նորին, զի իբրու 5 ամ ձեռամբ նորին վաճառեցան գրեանքն, ընդ ամէնն եղեն իբրու . . .	1000
Գումարն	5900

20.— *Արդ ի ձեռն տպարանին եկեալն էր 7250 տօղաթք, եւ ելեալն ի ձեռաց միայն 5900: Ուստի պարտի ցուցանիլ աստէն, թէ ուր իցէ մնացեալ 1350 տօղաթն, որով հաւասարիցի կշիռն:*

Այնք գրեանք որք տպեցան ի վաճառիլ եւ կորեան, եւ կամ տրեցան ձրիապէս աստ եւ անդ, արժէին . .	500
Այնք որք տրեցան ի վաճառիլ, եւ ըստ ամենայնի ոչ կորեան, այլ դոյ յոյս, թէ վաճառօղքն վճարիցեն, զորոց ի վեր անդ յիշեցաւ, արժէին	350
Իսկ այնք գրեանք, որք ի Կոստանդնուպօլիս են եւ վաճառեցեալք ըստ մասին, եւ նոցունց դրամոցն հաստատուն յոյս դոյ հասանելոյ առ մեզ, արժեն . . .	500
	1350

Եւ ահա այսպէս մինչ գումարին՝ բնաւքն առնեն տօղաթք 7250:

Եւ այս բաւ լիցի առ համառօտութիւն անցելոց հաշուից մերոյս տպարանի, եւ յայսմհետէ որ ինչ մտանէ ի ձեռն տպարանին եւ որ ինչ ելանէ, ի մասնաւոր տետրակի գրիլ պարտի ի բոլոր ընթացն տարւոյ, եւ մինչ եզերիցի տարին, համառօտութիւն նորին գրիլ պարտի աստէն առորեւ ամին, յարմարութեամբ եւ ըստ կարգի եւ մեծաւ զգուշութեամբ, զի մի չփոթեսցին հաշիւք, եւ կամ դրամք տպարանին ընդ հաշուից եւ կամ դրամոց մերոյ հասարակութեան:

Մխիթարի կեանքին վերջին քսանամեակը՝ հրատարակչական մարզին մէջ՝ կը կառավարուի այս սկզբունքներով, որոնք կու գան ցոյց տալ միաժամանակ իր գերազանցօրէն կազմակերպիչ ձիրքերը, վերջին ծայր խստակ ու բծախնդիր հաշուեյարդարի ենթարկելով ինքզինքն իսկ, տարուէ տարի եւ նոյնիսկ օրէ օր մանրամասնօրէն գրի առնելով առուծախի ամէն շարժում:

Թ.

ԱՄՍԴԵՐՏԱՄԻ ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԳԻՐԵՐԸ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

Հրատարակչական իր առաքելութեան մատակարարական բարդ մասը կազմակերպելէ ետք՝ Մխիթար կ՚անցնի կատարելագործելու տպագրական արուեստը: Մինչեւ 1727 թուականը ան յանձնուած էր Վենետիկի Անտոն Պորթոլիի տպարանին ու ստիպուած կ՚ենթարկուէր անոր, ընդունելով դրուած պայմանները, համակերպելով անոր ունեցած գիրերու տեսակներուն: Սակայն, ժամանակի ընթացքին, ինքն ալ կը զգայ նոր պահանջներ, եւ զմայլելի խոհեմութեամբ կը յաջողի իրագործել իր բոլոր երազները:

Կը թուի թէ Պորթոլիի տպագրական գիրերը երկու տեսակ էին. մին՝ մանր, եւ միւսը՝ աւելի խոշոր: Առաջին մանր գիրով Մխիթար տպել տուած է գրեթէ մինչեւ 1727ի իր բոլոր հրատարակութիւնները, իսկ խոշոր գիրով տպած է միայն 1725ի գրաբար «Գիրք Քրիստոնէական վարդապետութեան» հատորը, երկուքին մէջ ալ կը պակսին նոտր գիրերը, որոնք ընդհանրապէս կը գործածուէին խորագիրներուն համար:

Կաշկանդում մըն էր այս, որմէ Մխիթար կ՚ուզէր անպայման ձերբազատուիլ:

Վենետաբնակ Աղա Աստուածատուր Շեհրիմանեանի եղբօրորդին, որու անունը չկրցանք ստուգել, 1727ին, գործով Ամստերտամ մեկնած ըլլալով, տեղւոյն հոգեւոր հովիւ Տէր Եղիսէ քահանայէն կ՚իմանայ թէ Ոսկան Վարդապետի գործած գիրերը տարիներէ ի վեր կը գտնուին անհատի մը քով, իբր գրաւ. քահանան կ՚առաջարկէ Շեհրիմանեանի գնել զանոնք: Շեհրիմանեան կը մերժէ, շատ հաւանաբար՝ որովհետեւ տպագրութեան գործը զինք չէր հետաքրքրեր. սակայն Վենետիկ դառնալուն՝ անցուդարձը կը պատմէ Մխիթարի: Կ՚արծարծի Մխիթարի փափաքը, կ՚ուզէ ձեռք ձգել զանոնք. եթէ յաջողէր ստանալ Ոսկանեան գիրերը՝ անոնցմով կրնար տպագրական հրաշքներ գործել:

1728ի Յունիս–Յուլիս ամիսներուն, դարձեալ վենետաբնակ հայ վաճառական մը, Յարութիւն Գէորգեան, կը պատրաստուի երթալ Ամստերտամ: Մխիթար թախանձագին կը խնդրէ իրմէ հետաքրքրուիլ վերոյիշեալ գիրերով, եւ նոյն իսկ գնել, տալով մինչեւ 300 տողաթ:

© National Library of Armenia

1728ի Յուլիս 11ին Յարութիւն կը հասնի Ամստերտամ, ու հետաքրքրուելով՝ կ'իմացնէ Մխիթարի թէ Ղուկասի (Ոսկան Վրդ.ի) գիրերը տարուած են Իզմիր: Յարութիւնի այս նամակը կորսուած է, ունինք միայն Մխիթարի կողմէ տրուած պատասխանը, ուր Մխիթար կ'ապահովցնէ իր գտնալը ստոյգ աղբիւրներէ՝ թէ Իզմիր տարուածները կապարէ գիրերն են, եւ ոչ թէ պղինձէ մայրերը, որոնք դեռ կը մնան Ամստերտամ, եւ «մէկ Փռէնկի քով ռէհին դրած են հարիւր կամ երկու հարիւր ղռուշի, եւ ով որ տայ ղայնքան դրամն՝ կարէ առնուլ»[135]: Այս մանրամասնութիւնները Մխիթար հաւաքած էր Աղա Աստուածատուր Շեհրիմանեանի եղբօրորդիէն. ուստի նոյն նամակով Մխիթար կը յորդորէ Յարութիւնը երթալ տեղւոյն Տէր Եղիսէ քահանային, որ քաջ տեղեակ էր գիրերու խնդրին, ու տանալ գիրերը, առանց յայտնելու թէ ի՛նչ վախճանի եւ որո՛ւ համար կը գնուի, որպէսզի նորանոր արգելքներ երեւան չելլէին:

Մինչ Մխիթար այս նամակը կը գրէր Յարութիւնին, աս արդէն մանրամասն տեղեկացած էր գիրերու հարցին, ու 3 Սեպտեմբեր 1728 թուակիր նամակով Մխիթարի կ'աւետէր ուրախալի լուրը. «չատ չուրջ եկի, հինջուկ մէկկէն խապար առի, որ մէկ օլանտիզի քովն ըռէհէն է Ղուկասին գրերն, երկաթէ հայրերն, պղնձէ մայրերն ու մէկ քանի փայտէ տան գլուխ գրեր, ու քիչ մի արճիճէ գրեր: Գնացի տեսայ, նայ կասէ թէ 800 կուլտի ըռէհին է, ամայ մէկ բան մի պակաս կու տայ (իմանաս քոյ հրամանքդ՝ որ մէկ կուլտին Վէնէտիկու չորս լիրէն է). չորս թուղլու երկաթագիր կայ, երեք թուղլու բոլորգիր, երկու թուղլու Նոտր գիր, չարականին խազերըն, Փռանկի ըռախամ ու ուրիշ մանտր ծաղիկներ, ընդ ամէնըն 500էն եվել երկաթէ գիր կայ եւ այն չափ ալ պղընձէ: Ես չատ մանտրը մանտրը չի նայեցայ, որ մարդն չիֆէլէնմիշ չի լինի. ես իւրն ասացի թէ հոս չատ գիր պակաս է, ասոր չատ ըստակ կ'երթայ մինչեւ որ թամամվի: Զորսէն ըսկըսեցայ մինչեւ 500 կուլտի տվի, չի տվաւ, այնպէս թողուցի. ամայ սիրտ ունիմ մինչեւ 550 կուլտի, որ է 100 ցքին տալ»:

Յարութիւն չատ լաւ հասկցած էր Մխիթարի միտքը, ու ամէն գնով կ'ուզէ կատարել անոր փափաքը. կը չարժի չատ մեծ խոհեմութեամբ: Գիրերը ձեռք ձգելու դժուարութիւնը կրկին էր. նախ տեղւոյն Տէր Եղիսէ քահանան, որու համար կը գրէ «թէ որ իմանայ այլ պազարըս՝ չի չինիլիր, զերայ մէկ Աստուծոյ պէկյան է, մէկ անիրաւ անօրէն մարդ է»: Տէր Եղիսէէն զատ կային երկու միջնորդներ, որոնք անչուշտ չահաբաժին կ'ուզէին: Երկրորդ դժուարութիւնը

135. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 9 Սեպտ. 1728ին, առ Յարութիւն Գէորգեան, Ամստերտամ:

դրամականն էր. Մխիթար թոյլ տուած էր ծախսել մինչեւ 300 տոդաթ, Յարութիւն սակարկած է մինչեւ 550 կուլտի, որ է 355 տոդաթ, եւ դեռ ալ անբաւարար էր գիրերը տանալու: Ուստի կացութիւնը կը պարզէ Մխիթարի, իր 3 Սեպտ. 1728 թուակիր նամակով, ու կը սպասէ Մխիթարի կարգադրութեան, մինչ այս՝ ծրագիր մըշակելով «որ առնեմ երկաթները, քովս կու պահեմ պղինձներն, ու ուրիշ բաներն պէլքի նավլով ուղարկեմ թամ գոնտօթին հետ որ ղարատան կու գայ, քիչ մի խարճն չատ է, մին լիտրէին 20 կամ 24 սօլտի խարճ կու գնայ. տեսնեմ ինչպէս կու լինի. այս գիրըս գրած ժամանակիս միջի տէլալըն եկաւ թէ ի՛նչ կասես. 20 կուլտի այլ տուր. ես մինչեւ 550 առանց օտտինի կու տամ. թէ որ տայ՝ լաւ, թէ որ չի տայ, այս գրխ ջուղապին կու նայիմ»:

Յարութիւն չի սպասեր Մխիթարի պատասխանին, համաձայնութեան կը մտնէ եւ 520 կուլտի տալով՝ ձեռք կը ձգէ գիրերը ամբողջ, ու մեծ ուրախութեամբ Մխիթարի կը գրէ հետեւեալ նամակը.

Գերարգելի եւ գերապատուելի Աբբա Հօրն
Թվին 1728 Սեպտեմբերի 10, Մսրտամ

Արդ լիցի քոյ հրամանուցն որ անցեալ փոստին գրեցի թէ գրեանքըն գտայ որ Ղուկասըն ըռէհեն էր դրեր մին Փիլէմէնկի քովըն. իմանաս քոյ հրամանքն որ գինն կտրեցի, ըստակն տվի, բաներըն առի, բերի, համպարեցի որ 816 տանէ պղընձէ գիր, որ է մայր ղալիպ կար. 656 երկաթէ գիր, որ է հայր ղալիպ կայ. 99 տանէ տանպլուխ գիր ու պատկէր ծաղիկ կայ, երեք ղութի արճիճէ թափած գրեր կայ, 6 կտոր արճիճ թափելու ղալըպ, մին բէրկէլ եւ մին բնակլոտի պէս տախտակ: Գինն չատ ջալիշմիշ եղայ, մինջեւ որ 520 կուլտի չինեցի, հոգիս ելաւ. ամայ կարծեմ երկու հազար կուլտիով չէ էղեր. հոս հարցուցի, ամէն մին երկաթէ գիրըն չինելու 3 կուլտի կուզէն: Երկաթէ գրերենի զատ մնացեալն բարցի մին ենկելիզի նավ, որ Պրն. Խաչատուրի տղին վերայ, որ նա հանէ, քոյ հրամանուցն թէսլիմ անէ, որ Աստուծով սէլամէթ գայ հասնի: Մնացեալ խարճ ինչ որ գնայ եկած վախտիս քոյ հրամանուցն հետ հիսապ կանենք: Տէրտէրըն կարծեմ թէ քիչ մի իմացեր է. պէլքի այս երկաթներս ալ քոյ հրամանուցն ղարայէն ուղարկեմ, որ ղալապալուխ չի լինի տէրտէրին հետ, զերայ կասէ թէ Ղուկասին վրայ առնելիք ունի: Ես երբ որ ուղարկեմ նայ կարող չէ մին բան ասէ. թէ մին նոր աֆալ լինի, քո հրամանուցն արզ կանեմ: Թէ քոյ հրամանքդ մին ուրիշ փամէթ ունիս հրամայես որ ծառայեմ. քո հրամանուցն սուրբ աջն համբուրեմ եւ ամե–

© National Library of Armenia

նայն միաբանից աղօթից գիս անձեմ եւ ամենայն բարեկամաց շատ բարեւ կանեմ. եւ լիցի քոյ հրամանուցդ երկեար կեանք եւս առաւել ուրախութիւն:

Ծառայից ծառայ
ԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԵՒՈՐՔԵԱՆ

Մխիթարի չափ Յարութիւն ալ կը ջանայ ծածուկ կերպով գործել Ամստերտամի մէջ, ու տեղեկանալով ընդհանուր կացութեան եւ Տէր Եղիսէի բռնած դիրքին, ձեռք կ'առնէ մեծագոյն զգուշութիւն. «այս Տէր Եղիսէն – կը գրէ Յարութիւն, 24 Սեպտ. 1728ին – հոս քանի մարդ որ քայ՝ կասէ թէ Եկ, քեզի առնել տամ. որ տեսնէ թէ այն մարդն սիրտ ունի առնելու նէ, անոր կորէ այն մարդէն սախընմիշ լինի: ... հոս կուզէ ըստակ ժողովել, հայերըն կու որդորէ թէ այս գրերս գերութենէ ազատեցէք ու քեարխանայ բանանք, ըստամբայ տանք...: Քո հրամանքդ մարդու չի ասես թէ այս գրերըս ձեռ բերինք, կամ թէ ջէ տահայ Տէր Եղիսէն չէ իմացեր»:

Բոլոր այս անցուդարձերուն անտեղեակ է Մխիթար, որու ձեռքը կը հասնի Յարութիւնի 3 Սեպտ. 1728 թուակիր նամակը, ուր կը խնդրէ 300 տողաթէ աւելի ծախսելու հրաման, որ կ'ընէ շուրջ 500–550 կուլտի: Շատ յատկանշական է նաեւ Մխիթարի պատասխանը. ահա պատճէնը.

Ազնուամեծարի եղբօրդ մերոյ Պարոն Յարութենի

Բազմաւ ողջունիւ եւ սիրով յայտ լիցի եղբայրութեան քում, զի գիրն քո ընկալայ, զոր ի երեք Սեպտեմբերի գրեալ էիր. եւ յոյժ ուրախացայ վասն գրոցն զորս գտեալ ես: Արասցէ Տէր, որ մինչեւ այս գրիս հասանիլն, գնեալ իցես: Թէեւ վեց հարիւր կուլտի տուեալ իցես՝ տակաւին ուրախ եմ եւ շնորհակալ յոյժ զքէն, եւ թէ եօթն հարիւր կուլտի եւս իցես տուեալ՝ տակաւին շնորհակալ եմ: Ուրեմն, ո՛վ սիրելի, մինչ որպէս գրեալ ես թէ այսքան կերպ գրի հայր եւ մայր են. եւ հինգ հարիւր կտոր չէլիկ, եւ այնքան պղինձ՝ մայր, եւ ութ հարիւր կուլտի տաս՝ մեզ հաճոյ է. եւ քո հրամանքն որքան պակասովն որ առնուս՝ այն քո հրամանուցդ բարերարութիւն է: Ահա իմ կողմանէ ես ետու օտտինէ. եւ թէ մինչեւ ցայժմ ոչ ես առեալ հինգ հարիւր յիսուն կուլտիով, տո՛ւր այլ աւելի այնքան մինչեւ հաճեցուցես զվօլանտէզն եւ առցես: Եւ ջանա՛ որ բանն չերկարի, եւ երբոր առնուս շուտով գոնտօթին հետ ղրկէ եւ նաւն մի դներ, եւ խարճն մի՛ հայիր: Լիրէի թէ քան սօլտի գնայ թէ քանեւչորս, չէ փոյթ, միայն թէ շուտով հասանի առ մեզ: Եւ չէլիկներն

որք են հայր, եւ պղինձներն որք են մայր՝ գօնտօթին հետ ղըրկես. նոյնպէս եւ ծաղկներն, եւ փայտէ գրերն: Եւ միայն զուռչունէ [= կապար] գրերն է թէ տասն քան հօխա իցեն նաւն դիր. եւ թէ չորս հինգ հօխա իցեն՝ զայն եւս գօնտօթին հետ ղրկէ ցամաքով: Եւ թէ ո գիտէ, կամ նոյն էրէցն, եւ կամ Հայերն իմացած լինին, եւ հակառակութիւն առնեն. եւ զգինն աւելացնեն. քո հրամանքն մինչեւ ութ հարիւր կուտլին տուր, եւ մի՛ խնայեր. եւ թէ այնու եւս ոչ լինի. եւ Հայերն հակառակին՝ շուտով ծանո՛ ինձ թէ որպիսի ոք է հակառակօղ, որ ես ասել ի Շէհրիմանցոցմէ ուէզուամանտացիօ [= յանձնարարագիր] առնում եւ յղեմ, զի մի հակառակիցին:

Դարձեալ ես անցեալ շաբաթուն գիր հրամանուցդ, եւ ղըրքերու վասն յանձնեցի. զայն եւս հոգաս: Եւ հրամանքդ երբոր գօնտօթին հետ յղես՝ զգրերն, վասն դրամոյդ ինչ որ խարճեր ես՝ գրես ինձ. եւ ում որ կամիս՝ նմա վճարեմ շուտով. եւ հրամանուցդ այսպիսի մեծագունեղ բարերարութիւն մշտնջենաւորաբար յիշեցեալ մնայ ի Միաբանութեան մերում ի փառս Տեառն:

Բնաւք մերայինք մեծաւ սիրով ողջոյն տան քեզ. բաւ է ողջ լեր:

[Մխիթար Աբբայ]

1728 Սեպտ. 17

Երբ այս նամակը կը հասնի Յարութիւնին, արդէն ամէն բան կարգադրուած էր, պղինձէ մայրերն ու կապարէ գիրերը յանձնուած էին փութով նաւու մը, որ կը մեկնէր Վենետիկ. «երկու պատճառաւ բառցի նաւին մէջն, կը գրէ Յարութիւն 1 Հոկտեմբ. 1728ին, առաջին որ թէ մին ղալապալըխ որ հանէ տէրտէրն, մինն քովէս զացած լինի, զերայ անկից ի վեր գոնտոթ չէ ելեր. երկրորդ՝ Աստուծով սէլամէթ որ գայ հասնի, քոյ հրամանքդ տեսնես որչափ բեռ է, ըննտուկն տեղայն չի ելանէր. մին ալ Աստուած չանէ թէ որ նաւին մէկ հալ գայ, երկաթներն քովս է, որ ղարայէն կուղարկեմ երբ որ գոնտոթ գայ: Իմանաս քոյ հրամանքդ որ ըննտուկըն տավլու զուռնայով բառցի նավըն. թէ որ իմանան գրեանքիս առնելն, ասեն թէ նաւըն բառցաւ գնաց. ամայ քոյ հրամանուցդ կաղաչեմ որ մարդու բան մի չասես մինչեւ ես հոս եմ»: Քանի մը օր ետք, Հոկտեմբեր 9ին, Յարութիւն նամակատան ճամբով կը ղրկէ գիրերու երկրորդ խումբը, այսինքն՝ «երկաթէ գրերն դրի մին պզտիկ սանտուղի մէջն ու մուշամպայով զանէվլացայով կապել տվի. 5 պզտիկ զուլթի՝ մէջն էր դրած գրեանքն, ինչպէս որ առի՝ այնպէս եղած զուլթիներով դրի սանտուղին մէջն, ումմին մէնկէնէով երկաթ ալ

© National Library of Armenia

կար, ան ալ դրի մէջն. կարծեմ թէ երկու ամիս ու կէս անճաղ կու հասնի Վէնէտիկ»[136]:

Քանի մը ամիս ետք, 13 Մարտ 1729ին, պղինձէ գիրերը կը հասնին Ս. Ղազար[137], անսահման ուրախութիւն պատճառելով միաբաններուն, մանաւանդ անոր՝ որ դրած էր Յարութիւնին. «Հրամանուցդ այսպիսի մեծագունեղ բարերարութիւն մշտնջենաւորաբար յիշեցեալ մնայ ի Միաբանութեան մերում, ի փառս Տեառն[138]»: Միաբանական եւ աղգային յաղթանակը արձանագրուած է նաեւ Միաբանութեանս պաշտօնական ժամանակագրութեան մէջ, մանրամասն նկարագրութեամբ. «Յամի յայմիկ (1729) հասին առ մեզ պղնձի գաղափարք տպագրական տառից, եւ ընդ իւրաքանչիւր նոցա պողովատիկ նշանագիծք, յորոց դրոշմելոյ լինին գաղափարքս այսոքիկ: Եւ էին սոքա երից կարգաց: Զի էր ի նոսա խոշորագիր, մանրագիր եւ միջասահման: Եւ յիւրաքանչիւրում կարգի եղեալն ունէր զիւր գլխագիրն ըստ իւրում պայմանի: Այլ եւ նշանագիծս կետից, չեշտանշանաց եւ այլոց նշանախեցից, որք առ կատարեալ տպագրութիւն դրոց կարեւորք են, ամբողջ, աննխազ եւ անվթար: Մանրագիրն եւ միջասահմանն ունէին եւ զնօտր գիր ըստ իւրեանց պայմանի, այլ խոշորագրին ոչ գոյր: Էին եւս նշանագիծք խաղից չարականաց: Ամենեքեան սոքա պողովատիկք, ամբողջք, անվթարք, վայելչատիպք եւ անարատք»[139]: Ժամանակագրութեան ակնարկած «այլոց նշանա-

136. Յարութիւն Գէորգեան՝ Ամստերտամէն, 22 Հոկտ. 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

137. Ամստերտամէն գիրերը հասնելուն թուականի մասին հետեւեալը նշանակուած է Մանր ժամանակագրութեան մը մէջ. «1729 Մարտ 13. հասին առ մեզ ի Մստատմայ պողոպատեայ հարք եւ մարք»: Ցիշատակութիւն չենք գտներ թէ ե՛րբ հասած են երկաթէ գիրերը:

138. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 17 Սեպտ. 1728ին, առ Պր. Յարութիւն, Ամստերտամ:

139. Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի, ժամանակագրութիւն վանացս, էջ 353: Ժամանակագրութիւնը դեռ կը շարունակէ, ու համառօտ մը կը դնէ թէ ինչպէս ծագած է գիրերու հարցը. «Այլ թէ ուստի՞ եւ զիա՞րդ մարթ եղեւ մեզ ի ձեռս բերել, պատմեսցուք: Ոմն ի վաճառականաց Յարութիւն անուն, բարեկամ էր Աբբայ Հօր մերում: Սա յորժամ հանդերձիւր յԱմստէլօդամ երթալ, յանձն արար նմա հարցս փորձ առնել անդ եւ գիտել թէ յո՞յր ձեռս անցեալ իցեն եւ առ որո՞ւմ կայցեն տպագրից գաղափարքն, եւ նոցա պողովատիկ դրոշմիչքն, յետ անցանելոյ նոցա, որք զկնի Ոսկանայ Եպիսկոպոսին փոխանորդեալք զտպագրատուն կալան յԱմստէլօդամ, եւ զայլ գաղափարս յաւելեալ ի նոսա ճոխացուցին: Եւ եղեւ ի հասանել նորա անդր, հարց փորձ առնէր զայսմ իրէ, եւ գտանէր առ միում ի վճար պարտուց տուեալ այն ամենայն: Ծանեաւ զգին նոցա եւ ազդ արար Աբբայ Հօր մերում: Ցայնժամ գրեաց առ նա Աբբայ Հայրն գնոյ առնուլ զնոսա վասն մեր: Եւ այնպէս արարեալ եբեր առ մեզ: Եւ Աբբայ Հայրն մեր տուեալ նմա զգին ամենեցուն, էառ զամենայն». էջ 353):

խեցից» բացատրութիւնը կարելի է յստակել Մխիթարի ձգած մէկ ծանօթագրութենէն, ուր Մստատմայ փայտէ մանր գրերն են սոքա վերնագրին տակ կու տայ ցանկը Այն Քէ գիրերու իւրաքանչիւրին քանի հատ ըլլալը[140], ինչպէս յաջորդ էջին վրայ՝ խոշոր ձագագիրք վերնագրին տակ՝ կու տայ նոյն գիրերու ցանկը[141]:

Յարութիւն երբ կը դառնայ Ամստերտամէն, Մխիթար իր խոստումին համաձայն կը հաշուակցի, տալով 2295 լիրէ, որու 2080 լիրէն գիրերու գինն էր, իսկ 215 լիրէ ալ ճանապարհի ծախսը[142]:

Գիրերը հասնելուն՝ Մխիթար առանց ժամանակ կորսնցնելու կ՚անցնի գործի: Նախ հասած գիրերու մայրերով Ս. Ղազարու մէջ ձուլել կու տայ 270.000 գիր, անմիջական գործածութեան համար. ասիկա կը կատարուի 1729ի Յունիս–Յուլիս ամիսներուն, գիրերը Ամստերտամէն հասնելէն երեք ամիս ետք: Ձուլելու աշխատանքներուն համար կը ծախսէ 1214 լիրէ:

Նոյն տարուան Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր ամիսներուն՝ Մխիթար շինել կու տայ գիրերու նոր մայրեր, որոնց վրայէն թափել կու տայ շուրջ 25.000 գիր[143]: Շատ հաւանաբար, նոր շինել տուածները ըլլան Ամստերտամէն հասած խոշոր գիրերու համապատասխան նօտր գիրերը, որոնք կը պակսէին[144]:

Գիրերէն զատ՝ Մխիթար առատօրէն շինել կու տայ տպագրութեան համար անհրաժեշտ գործածելի մանր առարկաներ, այսպէս «գուաթռաթին՝ 1400, սփուիզի՝ 1050, սփացիօ՝ 4800 եւն.»:

140. Այդ ցանկը հետեւեալն է. «ա-1, բ-1, գ-1, դ-1, ե-3, զ-1, ը-1, ի-2, խ-1, կ-1, մ-1, յ-1, ն-1, ո-1, պ-2, ս-1, փ-1, օ-2, տր-4: Ընդ սոցին գոյ եւս 5 մեծ ծաղկագիր, Ա, Ո, Ց, Ջ, ԱԾ»: Վերջին 5 ծաղկագիրներուն քով Մխիթար կը դրէ. «Պակաս երեւի մի Ք եւ մի Ա: Քէն գտանեցաւ»:

141. Այդ ցանկը հետեւեալն է. «ա-2, բ-1, գ-1, դ-1, զ-1, ը-1, ի-2, խ-2, ծ-1, կ-1, հ-1, մ-1, յ-1, ն-1, ո-1, պ-1, ս-1, ց-1, փ-1, ք-1, օ-2, ած-2, տր-2: Ընդ սոցին դոն եւ երկու փոքր ձագագիր ծ, ց»:

142. Մխիթար Աբբահօր առձեռն փոքր հաշուի տետրակի մը մէջ նշանակուած է. «տրեցաւ վասն հարց եւ մարց գրոց ընծից տեսակաց այբուբենից, որք եկին ի Մստատմայ լիրէ 2295»: Յարութիւնի նամակին մէջ յիշուած էր թէ 520 կուլտի տուած է՝ գիրերը ստանալու համար, եւ մէկ կուլտին կ՚արժէ 4 լիրէ. համագումարը կ՚ընէ 2080 լիրէ. ուրեմն 215 լիրէ ալ ճանապարհի ծախս նշանակելու է, որոնց ընդհանուր գումարը կ՚ընէ 2295 լիրէ:

143. Մխիթար փոքրիկ տետրակի մը մէջ նշանակած է. «Դարձեալ շուրջ զնոյեմբերիւ (1729) ետու տալ զնոր մարս, որք հետեւին, ի յորս ձուլեաց ըգտառս...», «Շուրջ զԴեկտեմբերիւ (1729) եւ Յունուարիւ (1730) վերստին տպեաց մեզ զայսոսիկ տառս եւ ձուլեաց ի նոսին եւ առաքեաց...»:

144. Մխիթար իր հաշուի փոքր տետրակին մէջ այս ուղղութեամբ ունի. «Վասն տալելոյ եւ շինելոյ զերկրորդական մարս միջակ գրոյն, նօտր եւ բոլոր եւ տան գլուխ, որք թուով եղեն 250, տրեցաւ լիրէ 250»:

© National Library of Armenia

Վերջապէս, երկուքուկէս տարիէ աւելի կը տեւէ գործին կազմակերպութիւնը, որուն նկարագրութիւնը եւ կատարած ծախսերը Մխիթար կը համառօտէ առձեռն փոքրիկ տետրակի մէջ, որմէ հատուած մը կու տանք հոս, ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար. «Եւ գիտելի է, զի որպէս ի վեր ասացաւ, թիւք ձուլելոց գրոցն են ընդ ամէնն իբր 270·000, եւ գտոցին հազարն դ լիրէ համարեալ, առնեն 1080 լիրէ, եւ մեք տուաք 1214· սոցին աւելորդքն, որք են 134 լիրէ, են արդար գինք երից դաշէօից՝ զորս չինեաց, եւ ոմանց գրոց՝ զորս տպեաց, եւ վասն ստէլլայից եւ լինէայից եւ նախշից, եւ վասն տուէ ռիկայ եւ թռէ ռիկայ գլխագրաց եւ այլոց նմանեաց: Սակայն եղեւ նաեւ այս, զի նախապէս ընդ Թափողին պէլրս դաշնադրեցաք վեց հազարն՝ երեք լիրէ: Եւ մինչ ձուլեաց ի մենաստանի իբր 200·000 գիր, ընդ որոց էին եւ վերոյիչեցեալ դաշէօն եւ այլքն, որք հետեւին, նա առ ի ժամանեցուցանել պէլրս՝ զորս ձուլեաց, վեց հազարն ի չորս լիրէ, իբրու 200 լիրէ դրամ աւելի գին եդ ի վերայ վերոյ ասացելոց չինուածոց, այսինքն՝ դաշէօից եւ գլխագրաց եւ այլոց հետեւողաց, (զի նախապէս զայնց ոչ էաք դաշնադրեալ, վարկելով թէ չեն ինչ տարբեր), եւ էառ՝ զի ոչ ընդդիմացաք, վասն ոչ անկանելոյ ի վէճ. Նաեւ առ այս՝ զի գրգռեցեալ էր յայլոց թէ խաբեցեալ է, զի վեց հազարն՝ երեք լիրէով հաճեալ է ձուլել: Եւ մինչ այսպէս եղեւ 200·000 գիրն, որ առնէր 600 լիրէ, եղեւ 8000 լիրէ. եւ զկնի այնր զորքան գիրս ձուլեաց, վեց հազարն՝ չորս լիրէով ձուլեաց. եւ այսպէս վերամնացեալ 70·000ն որ յետոյ ձուլեցաւ՝ 280 լիրէով եղեւ. եւ այս հաճութեամբ մերով, զի պակաս քան զայս գին՝ ոչ կամէր ձուլել: Եւ այսու ի վեր անդր եդաւ թէ 270·000 գիրն, հազարն չորս լիրէ համարեալ՝ առնեն 1080 լիրէ: Եւ այս գրեցաւ 1731 թուին, Դեկտեմբերին»:

Մխիթար իր կենդանութեան դեռ ուրիշ երեք անգամ ալ պատրաստել կու տայ գիրերու մայրեր, եւ թափել կու տայ կապարեայ գիրեր. մին՝ 1737ին, Մատթէի աւետարանի մեկնութեան համար, երկրորդը՝ 1744–1747 տարիներու ընթացքին, Հայկազեան բառարանին համար, եւ երրորդը՝ 1748ին, Վարք Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին համար: Ցաւօրդաբար պիտի անդրադառնանք այս նիւթին մասին, իւրաքանչիւր գիրքի նկարագրութիւնը ըրած ատեննիս:

Գիրերու մասին մեր անդրադարձութիւնը փակելէ առաջ, մէջ կը բերենք եզական վկայութիւն մը, որ ցոյց կու տայ թէ Մխիթարի տպագրական պատրաստութեան լուրը հասած էր մինչեւ Հռոմ, ուր Սահաթճի Սարգիս Եպս. կը յայտնէ իր խնդակցութիւնը, եւ Մխիթարի կը նուիրէ զանազան գիրեր՝ զոր ինքը անձամբ պատրաստած էր, անշուշտ տպագրական նպատակներով. «Ահա լուաք վասն պասմայի գրոյն եւ քերականային, զոր առեալ ես, յոյժ ուրախացաք. եւ ունէի առ իս ձեռամբ իմով չինեալ կաղապար մի ի չափ եւ ի ձեւ նման դորա՝ որ վասն փոքր Աստուածաշնչէն զպակաս գրերն թափելոյ համար. այժմ քեզ փէշկէշ, զի յետ անցման իմոյ՝ ոչ ոք ճանաչէ զայդ: ... իբրեւ զլումայս այրոյն ընդունիք»[145]:

Ժ.

ԱՆՏՈՆ ՊՈՐԹՈԼԻԻ ՏՊԱՐԱՆԸ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

Մեծ է արդարեւ 1729–1731 տարիներու ընթացքին Մխիթարի տեսած պատրաստութիւնը: Մինչեւ 1727 թուականը, որեւէ գիրք տպելու համար՝ Մխիթար համաձայնութեան մէջ կը մտնէր Պորթոլիի հետ, ու ենթարկուելով անոր դրած պայմաններուն՝ գիրքը կը տպագրուէր: Մխիթար կ՚ուզէր անշուշտ աւելի խնայողական միջոցներով տպագրել, եւ եթէ ինքը անձամբ հոգալու ըլլար գիրը, գրաշարը, թուղթն ու մելանը, նուազ ծախսով կրնար գլուխ հանել գործը: 1729ին, Ամսդերտամէն գիրերը հասնելուն չէ որ Մխիթար ունեցաւ այս գաղափարը. հաւանաբար, շատ կանուխէն ծրագիրը յղացած էր, սակայն կային արգելքներ, որոնց յաղթելն անհնարին էր մինչեւ 1729 թուականը: Ճիշտ այս թուականներուն է որ Մխիթար նաեւ գրած պէտք է ըլլայ իր աշակերտներուն՝ տպարան մը կազմակերպելու իր ծրագիրը, եւ դիւրութեամբ բազմաթիւ գիրքեր լոյս ընծայելու փափաքը: Դժբախտաբար, չեն պահուած այդ նամակները. բայց իր աշակերտները կարդալով այդ խանդավառ տողերը՝ իրենք ալ կը խանդավառուին ու կ՚արձագանգեն փոխն ի փոխ նամակներով, գրելով Մխիթարի. «ես լուամ թէ այժմ տպարան մերոց գրեանց սկըսեալ էք, բայց ոչ գիտեմք թէ յսկզբան զի՞նչ սկսանելոց էք չուտով»[146]. «վասն գրեանց տպագրութեան, զոր գրեալ էր, թէպէտ կարի ուրախացայ, սակայն վասն ոչ գրելոյդ թէ ընդէ՞ր արարեալ

145. Սահակ Եպս. Սահաթճի, Հռոմէն, 20 Մայիս 1730ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

146. Հ. Մանուէլ Վրդ. Պաշպալովէն, 25 Հոկտ. 1729ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

ես եւ վասն ո՞յր պատճառի... որպէսզի այնու առաւել ուրախանայցէի. եւ ինքն Տէր Յիսուս արասցէ՝ զի ականատես լինիցիմ»[147]:

Մինչեւ 1695 թուականը, Վենետիկ տպագրուած հայկական գիրքերը լոյս տեսած են զանազան տպարաններէ. 1695 թուականին՝ առաջին անգամ կը յայտնուի «Անտոն Բորտոլի»ի տպարանը, ու այնուհետեւ հոն կը տպուին բոլոր հայկական գիրքերը, մոռացութեան մատնելով միւս տպարաններու անունն անգամ: Մխիթար Մեթոնէն Վենետիկ անցնելով՝ ինքն ալ, 1718ին, նոյն տպարանին մէջ տպել կու տայ իր առաջին ինքնագիր «Կրթութիւն աղօթից»*ը. սակայն յաջորդ տարին, 1719ին,* «Խոկումն Քրիստոնէական» *եւ անոր տպակից* «Պարտէզ հոգեւոր» *գիրքերուն համար կը փոխէ տպարանը, ու զանոնք կը հրատարակէ* «Ի տպարանի Ճուանի Պաշօի, որ է կառուցեալ ծախիւք Ճօռնի Ռիցի»: *Ս. Ղազարի դիւանին մէջ ոչ մէկ հետք կը գտնենք թէ ինչո՛ւ Մխիթար թողլով Պորթոլիի տպարանը՝ կ՚անցնի Պաշոյի. շատ հաւանաբար՝ տնտեսապէս նպաստաւոր ըլլալուն համար առած է այս քայլը:*

Պորթոլի, որ 1695էն սկսեալ մինչեւ 1718 թուականը՝ Վենետիկի մէջ մենաշնորհն ունէր հայկական բոլոր գիրքերու տպագրութեան, տեսնելով Պաշոյի տպարանին յաջողութիւնը, ու միաժամանակ իր վնասը, կը դիմէ քաղաքական ատեանի, եւ կը յաջողի 1719ի Նոյեմբեր 4ին պետութենէն յատուկ հրամանագիր մը ստանալ, իրեն մենաշնորհ դարձնելով Վենետիկի հայկական գիրքերը: Ահա հրամանագրին[148] *իմաստը եւ անոր ազատ թարգմանութիւնը.*

«Ներկայ գրութեամբ՝ Փատովայի խորհուրդը, իր հեղինակութեամբ, Անտոն Պորթոլիի կու տայ, տասը տարուան համար, ամբողջ իշխանութեանս մէջ հայերէն գիրքեր տպագրելու մենաշնորհը, նոյն ազգին գործածութեան համար. եւ ով որ փափաքի տպագրել որեւէ գիրք, համաձայնի նոյն տպարանին հետ»:

147. *Հ. Պետրոս Վրդ. Պոլիսէն,* 20 *Յուլիս* 1729*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

148. *Դիւանին մէջ ունինք Պորթոլիի առացած հրամանագիրին օրինակութիւնը որ հետեւեալն է.* «1719 4 Novembre In Pregadi, che in ordine a quanto rapresentano nella scrittura hora letta li reformatori dello studio di Padova. Sia per autorità di questo conseglio concesso ad Antonio Bortoli, stampatore in questa città, privileggio di poter lui solo, per anni dieci prossimi venturi stampare, così in questa città come nel Dogado libri con carattere Armeno ad uso di quella Natione, et di chiunque ne desiderasse con tutte le condizioni solite di simili privileggi, et che dalla prudenza del Mag.to crederassi di prescriversi.

Bortolamio Giacomazzi

Nod.o Ducale».

Այս հրամանագիրով գոնէ տասը տարի (4 *Նոյեմբեր* 1719 – 4 *Նոյեմբեր* 1729) *կը հաստատուի Պորթոլիի մենաշնորհը. եւ իրապէս, տասը տարիներու ընթացքին՝ Վենետիկ տպագրուած հայերէն բոլոր գիրքերը լոյս տեսած են Անտոն Պորթոլիի տպարանէն:*

Բաւական մեծ կաշկանդում էր ասիկա Մխիթարի համար, որ գոհ չէր կրնար ըլլալ ատկէ, մանաւանդ գիներու սղութեան համար. մտքի բնական պատճառաբանութեամբ կը տեսնէր լաւագոյն լուծումներ, առանց կարենալու՝ սակայն՝ գործնական քայլ մը առնել, իշխանութեան հակառակ:

Տասը տարի կը համակերպի Մխիթար, հուսկ ինքն ալ խնդրագիր մը կը ներկայացնէ պատկան իշխանութեան. ահա խնդրագրին բովանդակութիւնը[149].

149. *Հոս կու տանք խուալերէն բնագիրը, որ պաշտօնական օրինակը չէ, այլ օրինակութիւն մը.* «Ill.mi et Ecc.mi Sig.ri Riff.ri dello Stud. di Padoa. La Nazione Armena, unita alli Religiosi della Nazione stessa compariscono a piedi dell' E. E. V. V. per implorare quanto osseqviosam.te espongono. Nell'anno 1719 4 Novembre, Antonio Bortoli stampatore ottenne decreto di poter, durante il corso d'anni dieci, stampare, sì in questa Dominante, che nelle città tutte del Ser.mo Dominio, libri con caratteri Armeni, così che ogn'uno della Nazione nostra, che vuol far stampare, non puol valersi d'altro, che della stamparia stessa, ciò che ci fà sentire un grave peso, per l'essorbitante prezzo, à cui col far stampare, dobbiamo soggiacere, col riflesso allo stesso, del non poter servirsi che della propria sua stamparia, benchè non abbi ogni necessario sortimento di caratteri, non essendovi nella Dominante, Madre, cioè Polzoni per tutte sorti de' caratteri. Hora per la brama nutriamo d'allegerirci da tale gravoso dispendio, non potiamo, che con tutta efficazia gettarci sotto l'ali della munifica carità dell' E. E. V. V., affinche degnino concedere alla povera Nazione e Religiosi sudetti di spirare del decreto stesso, benigna permissione di poter valersi di qualsisia stamparia, per far stampare in Armeno, tenendo già li Polzoni di caratteri, quali alcuni di noi per la necessità de libri, che può darsi di sei sorti di caratteri, non avendone la destinata stamparia, che due sole, hà fatto venire da lontanissimi paesi tutti gl'interi, e perfetti Polzoni di caratteri, per il valore di mille e più ducati, affinche la Nazione stessa avesse tutto il bisognevole, et ogni sorte di libri per la Religione Cattolica Romana. E la nostra libertà, che desideriamo, nessun pregiudicio apporta al Bortoli, perciocchè al tempo del decreto avuto, non avea esso altro che caratteri gittati di valuta 300 ducati in circa, quali nel spazio di dieci anni furono fruati di più della metà stampando molti libri. In oltre, non intendiamo con ciò levare alla stamparia Bortoli, la libertà del stampare in Armeno ò per conto suo, ò per alcun altro, che volontariamente volessi di quella servirsi, ma solo per poter esser noi in arbitrio di valersi, con nostri Polzoni di caratteri, di stamparia à

© National Library of Armenia

«Հայ ազգը, միացած նոյն իր ազգին կրօնաւորներուն, կը ներկայանայ Ձերդ բարձրութեան պատուանդանին, խոնարհաբար խընդրելու հետեւեալը․

1719ի Նոյեմբեր 4ին, տպագրիչ Անտոն Պորթոլի հանել տուած է վճիռ մը, տասը տարուան ընթացքին տպագրելու հայերէն տառերով բոլոր գիրքերը թէ՛ այս իշխանութեան եւ թէ՛ Սերենիսսիմայի բոլոր քաղաքներուն մէջ, այնպէս որ մեր ազգէն ոեւէ մէկը գիրք տպել ուզելու պարագային՝ չի կրնար դիմել ուրիշի, եթէ ոչ այս տպագրատան:

Ասիկա ծանր լուծ է մեզի համար, իր սպառիչ գիներով, որու ստիպուած կ'ենթարկուինք, չկարենալով դիմել բայց միայն այս տըպարանին, հակառակ որ իրեն կը պակսին գիրի զանազան տեսակներ:

Արդ՝ կը փափաքինք ազատիլ այս ծանր լուծէն, եւ այս պատճառով իսկ բոլոր վստահութեամբ կ'ուզենք ապաստանիլ ձեր հովանիին ներքեւ, որպէսզի մեր խեղճ ազգին եւ անոր կրօնաւորներուն հանիք շնորհել թոյլտուութիւն, կարենալ դիմելու որեւէ տպարանի, տպագրելու համար հայերէն լեզուով գիրքեր, գործածելով գիրի սեփական տեսակներ:

Տեսնելով որ Պորթոլիի տպարանը ունի միայն երկու տեսակ գիր, մեզմէ ոմանք՝ մղուած գիր ունենալու պահանջէն, հեռաւոր երկիրներէ բերել տուին հազար տոգաթէ աւելի գիրերու կատարեալ տեսակներ, որպէսզի ազգը ունենայ ինչ որ անհրաժեշտ է, եւ տպագրէ Հռոմէական կաթողիկէ հաւատքին համար:

Ազատութիւնը՝ որ կը փափաքինք, ոչ մէկ վնաս կը բերէ Պորթոլիի, որովհետեւ իր հրամանագիրը ստացած ատեն՝ ան ունէր շուրջ 300 տոգաթ արժող գիր, որոնցմէ կէսէն աւելին փճացաւ՝ տասը տարուան ընթացքին, շատ մը գիրքեր տպագրելով: Նմանապէս, մեր դիտաւորութիւնը չէ՛ Պորթոլիի տպարանէն խլել հայերէն գիրքեր տպագրելու իշխանութիւնը, ըլլայ ի՛ր հաշուին եւ կամ որեւէ մէկուն՝ որ կամաւոր կերպով կը դիմէ իրեն, այլ մենք ալ կարենանք ազատօրէն գործածել մեր գիրերը, մեզի նպաստաւոր որեւէ տպարանի մէջ: Այս կերպով մեծապէս խնայած պիտի ըլլանք, եւ նպաստած նաեւ մեր ազգին․ եւ այս ամէնը պիտի աճեցնէ մեր մէջ պարտականութիւնը բարձրացնելու մեր ուխտը երկինք, ընդարձակելու Տէրութիւնդ, պահպանելով իւրաքանչիւրդ ձեզմէ․․․»:

Մխիթարի ներկայացուցած այս խնդրագիրին պատասխանը չունինք, որուն է որ դրական եղած ըլլալու է, ու Անտոն Պորթոլի չէ

nostro beneplacito e senza soggezione. Ciò servirà d'un grande risparmio, e sollievo alla Nazione nostra, e ci accrescerà sempre più l'obligo d'innalzare voti al cielo per l'ingrandimento di questo Augusto Dominio, e per la conservazione di cadauno di V. V. E. E.».

կրցած նորոգել ունեցած առանձնաշնորհութիւնը, որովհետեւ Պորթոլիի հրամանագրին տասը տարիներուն ճիշտ վերջին օրը, Մխիթար կը տպագրէ «Դրախտ հոգւոյ», *4 Նոյեմբեր 1729ին,* «Ի տպարանի Պաթիսթա Ալպրիցի Ճէռօլիմօի», *ու քանի մը ամիս ետք, 21 Յունուար 1731ին, նոյն տպարանէն լոյս կը տեսնէ* «Քերականութիւն գրաբառի» *հսկայ հատորը:*

Այս երկու գիրքերու տպագրութենէն ետք՝ Մխիթար դարձեալ կը դառնայ Անտոն Պորթոլիի, ու 1731էն սկսեալ մինչեւ 1749 եւ յաջորդ տարիներուն ալ նոյն տպարանը կը տպագրուին իր բոլոր գիրքերը, բնականաբար՝ նոր համաձայնութիւններով, պետութենէն ըստացած թոյլտուութիւններուն հիման վրայ:

Մեր տրամադրութեան ունինք Մխիթարի եւ Պորթոլիի միջեւ կնքուած համաձայնութեան գրաւոր իտալերէն լեզուով պատճէնը[150], *որու թարգմանութիւնը հետեւեալն է․*

150․ Io sottoscritto, dò parola, e mi contento, di stampare quei libri armeni, che ogni qualvolta mi portaranno Li RR. PP. Armeni di S. Lazaro, con queste condizioni infrascritte:

PRIMO. Giacchè li caratteri di stampare sono di delli medesimi RR. PP., prometto d'haver cura d'essi bene, come di miei caratteri, facendoli lavar bene subito dopo l'haver stampato, et haver cura che non si disperdano.

SECONDO. Prometto, di stampar con le loro carte, tanti fogli quanti ne determinaranno di far stampare, e non più, ò sia per me, ò per i altri.

TERZO. Poichè hò da dare dal conto delli detti PP., la paga al componitore et al torcogliero, prometto, di non haver niente d'utile da questo servizio, ma giusta la paga da farsi da me alli detti lavoranti, ricever il danaro dalli sopradetti PP.

QUARTO. Havendo fatto patto con li sudetti PP. di pigliar un ducato corrente per un foglio, s'intende che, ò sia grande il foglio, ò piccolo, secondo il loro piacimento, hò d'havere un ducato corrente, e non più, per il foglio, quando si stampa mille copie; ma se volessero mille ducento cinquanta copie, hò d'havere sette lire e quatro soldi; e se volessero mille cinquecento, hò d'havere nove lire; e se volessero due milla copie, hò d'havere due ducati correnti; giacchè mie sono il torcolo, l'inchiostro soprafino, le mazze buone, il far cernire e bagnar e sciugare le carte, l'oglio per il lume, sì al componitore come al torcogliero, et altre spese, eccettuando il pagamento del componitore e del torcogliero.

QUINTO. Dando il caso che li sudetti PP. non volessero far stampare più in mia stamparia, mi dichiaro esser obligato di restituirli intieramente tutti li loro caratteri, con le casse et altre robbe, che sono di loro.

© National Library of Armenia

«Ես ստորագրեալս խօսք կու տամ եւ կը գոհանամ տպելով հայկական այն գիրքերը, որ Ս. Ղազարի մեծարգոյ հայ վարդապետները ինծի պիտի բերեն, հետեւեալ պայմաններով.

Ա.– որովհետեւ տպագրական գիրերը կը պատկանին յիշեալ մեծարգոյ Հայրերուն, կը խոստանամ գործածել մեծագոյն խնամքով, իբր թէ իմս ըլլային, տպագրութենէն անմիջապէս ետք՝ լուալով, հոգ տանելով որ չկորսուին:

Բ.– կը խոստանամ տպել իրենց թուղթով, այնքան՝ որքան սահմանեն իրենք, եւ ոչ աւելի, իմ կամ ուրիշին համար:

Գ.– որովհետեւ ի հաշիւ յիշեալ Հայրերուն պիտի կատարեմ վըճարումը էջաւորողին եւ տպագրողին, կը խոստանամ չօգտուիլ այս ծառայութենէն, այլ այնքան ստանալ դրամ Մեծ. Հայրերէն՝ որքան պիտի վճարեմ յիշուած գործաւորներուն:

Դ.– դաշնադրուած ըլլալով վերոյիշեալ Հայրերուն հետ, առնել իւրաքանչիւր թերթի տպագրութեան համար՝ մէկ տոգաթ, կը հասկըցուի՝ որ թուղթը մեծ կամ փոքր, իրենց փափաքին համաձայն, պիտի առնեմ մէկ տոգաթ եւ ոչ աւելի, եթէ հազար օրինակ տպագրուի: Բայց եթէ ուզելու ըլլան 1250 օրինակ, պիտի առնեմ եօթը լիրէ եւ չորս սոլտի. իսկ եթէ ուզեն 1500, պիտի առնեմ 9 լիրէ. եթէ ուզեն 2000 օրինակ, պիտի առնեմ երկու տոգաթ: Իմս են եւ իմ ծախսովս են տպագրիչ մամուլը, նուրբ մելանը, փուռնջերը, թուղթը թըրջելը, չորցնելը, կանթեղին իւղը, էջաւորողն ու տպագրիչը, բացի այս վերջին երկուքին վճարումէն:

Ե.– եթէ պատահի որ վերոյիշեալ Հայրերը այլեւս չուզեն իմ մօտ տպագրել, կը յայտարարեմ թէ ստիպուած եմ ամբողջապէս իրենց վերադարձնել գիրերու տեսակները՝ իրենց սնտուկներով, նաեւ միւս բոլոր առարկաները՝ որ իրենցն են:

Զ.– կը խոստանամ ո՛չ ինծի համար եւ ո՛չ ուրիշի համար տըպագրել գիրք՝ իրենց տառերով, (ո՛չ իրենց գիրք տպել տուած ատեն, ո՛չ ալ իրենց գիրք տպել չտուած ատեն. գիրերը պիտի պահեմ

SESTO. Prometto di non stampare con li loro caratteri, verun libro per i altri ò per me, (nè quando, loro fanno stampare, e nè quando, non facendo stampare, tenerò i caratteri in cassa mia, sotto la chiave); se non, con il loro assenso; et all'ora, dovrò soddisfare alli stessi PP. per li loro caratteri, secondo la lor discrezione.

SETTIMO. Se volessero li detti PP. lasciare presso di me libri stampati da vendere, prometto di venderli per quel prezzo che me gli lasciaranno, e non per più, à fine di guadagnar in quelli; et essi dovranno lasciarmi un ducato da dieci ducati, che si cavaranno, da i libri, che si venderanno nella mia bottega».

բանալիի տակ), բայց եթէ՝ իրենց հաւանութեամբ, ու այդ պարագային ալ պիտի ենթարկուիմ նոյն Հայրերու դատողութեան:

Է.– յիշեալ Հայրերը, եթէ ուզեն իմ մօտս թողուլ տպագրուած գիրքեր, ծախելու համար, կը խոստանամ ծախել՝ իրենց որոշած գինով, եւ ո՛չ աւելիով՝ շահելու համար, եւ իրենք իմ խանութս ծախուած գիրքերու դրամէն՝ տասը տոգաթին մէկը պիտի ձգեն ինծի»:

Դրուած դաշնագրութիւնը շատ ընդհանուր է, անոր համար Մխիթար պատրաստած է երկրորդ մը, դնելով պայմանները ի դիմաց Պորթոլիի եւ ստորագրել տուած է իրեն: Նախ շարադրած պէտք է ըլլայ հայերէն լեզուով եւ նոյնը թարգմանած իտալերէնի. հայերէն շարադրուածէն դիւանին մէջ պահուած է հատուած մը, որ հոս մէջ կը բերենք, յարգած ըլլալու համար այդ թղթիկը.

«Եւ եթէ Պատրիքն կամիցին տալ տպել զգիրք ինչ տապաղայով ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻն, որ տպեցաւ ի տպարանի մերում 1720ին, եւ այն իցէ վերոասացելով միջակ գրովն, եւ թիւն 1000, տպեմ 19 լիրէ եւ կիսով. թուղթն եւ գիրն ի նոցանէ: Իսկ եթէ մանր գիրով իցէ, եւ թիւն 1000, տպեմ 24 լիրէով, մինչ գիրն ի՛մ իցէ եւ թուղթն՝ նոցին. եւ եթէ նաեւ գիրն նոցին իցէ՝ տպեմ 22 լիրէ եւ կիսով: Եւ սէստոն որպէս կամին նոքին՝ այնպէս առնեմ, այսինքն թէ՛ ին փօլիօ թէ՛ ին քուառթօ, թէ՛ ին օքտաւօ եւ թէ՛ ի յայլ. եւ գիրք ինչ թէ ի փօստիլն ունիցի դնելի ինչ՝ դնեմ եւ զոչ ինն աւելի պահանջեմ. եւ թէ ոչ ունիցի դնելի ինչ՝ դնեմ եւ զոչ ինն պակաս ցուցանեմ ի վերոեդելոց գնոցն: Սակայն եթէ նիցի՝ զոչ ինն պակաս ցուցանեմ ի վերոեդելոց գնոցն: Սակայն եթէ Պատրիքն մեծագոյն կամ փոքրագոյն տապաղայով քան զվերոասացեալ տապաղայս կամիցին տպել տալ զգիրք ինչ ի փանինայս, որոց աւելի կամ նուազ տող եւ գիր մտանիցէ, յայնժամ աւելին եւ կամ պակասն որքաներորդ մասն իցէ, այնքաներորդ մասն միայն՝ որքան առ գին շարողչէքին աւելի պահանջեմ եւ կամ պակաս առնում, քան զվերոեդեալ գինս տապաղայից»:

Այժմ կու տանք Պորթոլիի յայտարարութիւնը նկատմամբ Մխիթարի ի հաշիւ տպագրելիք գիրքերուն, որուն իտալերէն պատճէնը կը պահուի մեր դիւանը[151].

151. «Io sottoscritto mi contento di stampare libri Armeni, ogni volta che vorranno portarmeli i RR. PP. Armeni di S. Lazzaro, per questi prezzi, e con condizione quì sotto notata, cioè,

Quando sia per stamparsi qualche libro con li caratteri minuti del libro d'*Alberto Magno*, (che in nostra stamparia fù stampato l'anno 1715), e la grandezza del foglio sia uguale ad esso, essendomi la carta data da essi, e tutte le altre spese sopra di me, se vorranno stampare 1000, per 28 lire lo stamparò; se 1500, per 31 lire; e se so-

© National Library of Armenia

«Ես ստորագրեալս, կը գոհանամ տպել հայկական գիրքեր, ամէն անգամ որ Ս. Ղազարի Մեծարգոյ Հայ վարդապետները հանին բերել, այն գինով և պայմաններով՝ որ հոս նշանակուած են, այսինքն՝

Երբ ներկայանայ առիթը որեւէ գիրք տպելու ՄԵԾՆ ԱԼՊԵՐՏ գիրքին գիրերով, (տպուած մեր տպարանը՝ 1715ին), ու թուղթին մեծութիւնը ըլլայ նոյնչափ, այնու որ թուղթը պիտի հոգան իրենք եւ միւս բոլոր ծախսերը են իմ վրաս, եթէ ուզեն տպել 1000 օրինակ՝ պիտի առնեմ 28 լիրէ, եթէ 1500՝ 31 լիրէ, եւ եթէ միայն 500՝ 25 լիրէ:

Եթէ թուղթը մեծ ըլլայ, հաւասար այն գիրքին որ կը կոչուի ԳԻՐՔ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆՑ (տպուած մեր տպարանը՝ 1720ին), միշտ

lamente 500, per 25 lire. Se poi il foglio sarà grande et uguale al foglio del libro, detto *De Virtutibus,* (che in nostra stamparia fù stampato l'anno 1720), e con li medesimi caratteri minuti; all'ora se vorranno stampar 1000, lo stamparò per 38 lire; se vorranno 1500, lo stamparò per 40 lire; e se solamente vorranno 500, lo stamparò per 34 lire. E se poi vorranno questo medesimo carattere detto quì sopra, ò quello minuto carattere, (con il quale in Amsterdamo è stato stampato *Tomaso di Kempis* l'anno 1696), essi stessi con le spese loro far gittare, e con quelli stampare; all'ora, il foglio piccolo, con manco d'una lira e mezza; e 'l grande, di 2 lire e 5 soldi manco, del sopradetto prezzo, stamparò. Item, quando mi portaranno li suddetti RR. PP. altro carattere mezzano, ch'è più grande delli sopradetti, cioè, quel carattere, con il quale è stato stampato *Tomaso di Kempis* in Costantinopoli, l'anno 1700. Se vorranno stampare 1000, per 22 lire e mezza lo stamparò; se 1500, per 25 lire e mezza; e se solamente 500, per 19 lire e mezza lo stamparò. La grandezza del foglio, s'intende quì, come la grandezza del sopradetto foglio del libro d'Alberto Magno, e la carta pure, s'intende di loro, come è loro il carattere: e se poi la grandezza del foglio sarà come la grandezza del foglio del libro De Virtutibus, sopramemorato, se 1000 vorranno stampare, per 30 lire lo stamparò; se 1500, per 34 lire; e se solamente 500, per 26 lire lo stamparò. E se li medesimi Padri vorranno far stampare qualche libro, secondo la grandezza del foglio del Nuovo Testamento, (che fù stampato in nostra stamparia l'anno 1720) e che quello sia con il sopradetto carattere mezzano e di numero 1000, lo stamparò per 19 lire e mezza, essendo la carta e 'l carattere del lor Paternità; e se sarà quello con minuto carattere, e di numero 1000, lo stamparò per 24 lire, essendo mio il carattere, e loro la carta; e se sarà loro anch'il carattere, lo stamparò per 22 lire e mezza. E tutti questi sopradetti, in qual sesto, che vorranno essi, lo farò, cioè ò in foglio, ò in quarto, ò in ottavo, ò pure in altro: di più se in postille di qualche libro, sia di bisogno, metterci cosa alcuna, lo metterò, e niente di più n'esigerò, si come, (se non sia di bisogno, metterci), non calarò dal prezzo sopraposto. Ma se li Padri vorranno far

նոյն մանր գիրերով, եթէ ուզեն տպել 1000 օրինակ՝ պիտի տպեմ 38 լիրէ, եթէ ուզեն 1500՝ պիտի առնեմ 40 լիրէ, եւ եթէ ուզեն միայն 500՝ պիտի տպեմ 34 լիրէի:

Եթէ ուզեն գործածել վերոյիշեալ գիրերը, եւ կամ այն մանր գիրերը (որոնցմով Ամստերտամի մէջ, 1696ին, տպագրուած է ԹՈՄԱՑ ԳԵՄԲԱՑԻՆ) պատրաստուած իրենց ծախսով, այն պարագային՝ փոքր չափով թուղթը պիտի տպեմ վերոյիշեալ գիներէն մէկ ու կէս լիրէ պակասով, իսկ մեծ չափով թուղթը՝ երկու լիրէէն 5 սոլտի պակասով:

Վերոյիշեալ Հայրերը եթէ ինծի բերելու ըլլան տարբեր գիրեր, որոնք աւելի մեծ են ցարդ յիշուածներէն, այսինքն՝ այն տառերը,

stampare con foglio maggiore o minore de' sopradetti foglii, qualche libro nelle pagine de' quali più o meno carattere e riga entri, all'ora, secondo la quantità del più solamente in riguardo al prezzo della composizione, voglio di più del sopradetto prezzo de' foglii, e se sarà di meno, mi pagaranno meno solamente in riguardo al prezzo della composizione. Nelli detti libri poi ovunque farà di bisogno lettera corsiva secondo l'uso pratticato, la debbo mettere e niente di più esigere: ma se ci sarà qualche libro in cui sia di bisogno per la metà entrare lettera corsiva, all'ora se sarà foglio piccolo una lire di più ne voglio per il foglio, e se sarà foglio grande, una lire e mezza.

E questi prezzi ch'io dimando con questa condizione li chieggo acciò debba io stampar bene, e (servando nuove le mazze et adoprando inchiostro buono) far uscir puro e netto gli stampati et anche perchè io restituisca intero il libro, quanto di numero sarà quello, e senza mancanza de' foglii; et essi Padri per aggiunta della risma, 15 foglii di più mi diano. Item non debbo stampare più di quello che mi ordinaranno, nè per me, nè per dar alli altri, e se si trovarà, obbligato sia io di soddisfare pienamente. E giacchè con li loro caratteri ho da stampare, debbo haver buona cura delli caratteri, come delli miei proprii caratteri, facendoli bene e presto lavare, e quando havrò finito di stampare qualche libro, debbo darglieli; acciò ò portino via opure serratigli incassa, lascino in casa mia, secondo il loro piacere.

Ecco feci io queste espressioni de' prezzi à ciò che gli sopramemorati RR. PP. vedendole si regolino per provedere li caratteri e preparargli e con quelli quanto e quando vorranno, salva la loro libertà vengano da me per far stampare; e si come essi, così anch'io con la mia libertà, per questo prezzo detto di sopra al presente son pronto a stampare: e questa scrittura poi faccio io più tosto per memoria, acciò il prezzo di ciascun libro sia determinato fra di noi, et anche per contentare li sopradetti RR. PP. acciò piglino animo di far spese e provedere di qualsivoglia specie delli caratteri, che bisognano per la stampa de' libri loro.

© National Library of Armenia

որոնցմով 1700ին Պոլիս տպագրուած է ԹՈՄԱՑ ԳԵՄԲԱՑԻՆ, եթէ ուզեն 1000 օրինակ տպել՝ 22 ու կէս լիրէի պիտի տպեմ, եթէ 1500՝ 25 ու կէս լիրէի, եւ եթէ միայն 500՝ 19 ու կէս լիրէի: Կը հասկցուի որ թուղթին մեծութիւնը պիտի ըլլայ ՄԵԾՆ ԱԼՊԵՐՏԻ գիրքին մեծութեամբ, ինչպէս թուղթն ու տառերը պիտի տրուի իրենցմէ: Իսկ եթէ թուղթին մեծութիւնը ըլլայ ԳԻՐՔ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆՑ չափ, եթէ 1000 օրինակ ուզեն՝ պիտի տպեմ 30 լիրէի, եթէ 1500՝ 34 լիրէի, եւ եթէ 500՝ 26 լիրէի:

Նոյն Հայրերը եթէ ուզեն տպել տալ գիրք մը ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆի մեծութեամբ (տպագրուած մեր մօտ, 1720ին), վերոյիշեալ միջակ գիրերով, 1000 օրինակը պիտի տպեմ 19 ու կէս լիրէի, այնու որ տառերն ու թուղթը իրենց կողմէ է: Եթէ մանր գիրերով ըլլայ, 1000ը պիտի տպեմ 24 լիրէի, որովհետեւ իմս էին գիրերը եւ իրենց թուղթը· իսկ եթէ իրենց ըլլայ նաեւ գիրը, պիտի տպեմ 22 ու կէս լիրէի: Այս յիշուածները այն կերպով պիտի ընեմ՝ ինչպէս իրենք ուզեն, այսինքն՝ միածալ, քառածալ եւ ութածալ եւ կամ ուրիշ ձեւով: Եթէ գիրքին մէջ հարկ ըլլայ աւելցնել բան մը, պիտի աւելցնեմ եւ ոչ մէկ բան պիտի պահանջեմ, ինչպէս եթէ բան մը զեղչուի տպելիքէն՝ պիտի չզեղչեն համաձայնուած գինէն:

Բայց եթէ Հայրերը ուզեն տպել գիրք մը աւելի մեծ կամ աւելի փոքր թուղթով, եւ այդ էջերուն վրայ աւելի կամ նուազ գիրեր եւ տողեր ըլլան, այն պարագային աւելի պիտի պահանջեմ միայն էջաւորումի գինը, երբ նուազ ըլլայ՝ պակաս պիտի վճարուի միայն էջաւորումի գինը:

Ցիշեալ գիրքերուն մէջ, ուր որ պէտք ըլլայ՝ ըստ սովորութեան՝ դնել նոտր գիր, պիտի դնեմ, առանց աւելի բան մը պահանջելու· բայց եթէ ըլլայ գիրք մը՝ ուր կիսով չափ պէտք ըլլայ նոտր գիր գործածել, այն պարագային, եթէ փոքր թուղթի վրայ՝ մէկ լիրէ աւելի պիտի պահանջեմ իւրաքանչիւր պրակի, եւ եթէ մեծ ըլլայ թուղթը՝ մէկ ու կէս լիրէ աւելի, մէկ պրակին համար:

Դրամը որ պիտի առնեմ այն պայմանով է որ ամէն ջանք պիտի ընեմ լաւ տպագրելու, գործածելով նոր փունջեր եւ մաքուր մելան, յստակ տպագրութեամբ: Նմանապէս գիրքերը պիտի յանձնեմ ամբողջ, քանի օրինակ որ տպագրած ըլլամ, իւրաքանչիւրը անթերի, եւ նոյն Հայրերը յաւելեալ պրակին համար պիտի տան ինծի 15 թուղթ աւելի:

Նմանապէս պիտի չտպագրեմ աւելի օրինակներ՝ քան ինծի տըրուած հրահանգը, ո՛չ ինծի համար եւ ո՛չ ուրիշին տալու համար, եւ եթէ քովս գտնուի՝ պարտական եմ անթերի հատուցանել: Եւ որովհետեւ իրենց տառերով է որ պիտի տպեմ, մեծ խնամք պիտի ունենամ անոնց վրայ, իբր թէ իմ անձնական գիրերս ըլլային, լուա-

լով փութով եւ խնամքով, եւ երբ աւարտի գործին տպագրութիւնը՝ ետ յանձնել իրենց· իրենք կրնան ետ տանիլ եւ կամ պահել սնտուկի մէջ, ձգելով քովս, իրենց կամքին համաձայն:

Ահա պատրաստեցի գիներու պայմանները, որպէսզի վերոյիշեալ Մեծարգոյ Հայրերը տեսնելով զայն՝ կառավարուին, հոգալու գիրերը եւ պատրաստելու, եւ այդ գիրերով՝ որքան եւ երբ ուզեն՝ իրենց ազատութեամբ, զան քովս տպագրելու համար· ես ալ իրենց նման, ազատութեամբս, վերեւ նշուած գիներով, պատրաստ եմ տըպել: Հուսկ այս գրութիւնը աւելի պիտի ծառայէ յիշեցնելու մեզի սահմանուած գինը իւրաքանչիւր գիրքի եւ գոհացնելու յիշեալ Հայրերը· արդ՝ թող ոգի առնեն, պատրաստեն եւ հոգան որեւէ նախագաղափար գիր, որ հարկաւոր է տպագրելու համար իրենց գիրքերը»[152]:

(ԱՆՏՈՆ ՊՈՐԹՈԼԻ)

Մխիթար տպագրական գիրերը պատրաստելով կը պահէր յատուկ սնտուկներու մէջ, որոնք կը մնային կա՛մ Ս. Ղազար եւ կամ Վենետիկ քաղաքը՝ Միաբանութենէս վարձուած տան մը մէջ: Ամէն անգամ որ գիրք մը տպագրուելու ըլլար, գիրերը համրուելով կը յանձնուէին Պորթոլիի, որ ստացագիրով մը կը հաստատէր: Գիրերը յանձնելը կախում ունէր գրաշարէն. եղած են շրջաններ՝ ուր գրաշարը Ս. Ղազարի մէջ շարած է գիրքը, ու պրակ պրակ էջաւորուած կաղապարները փոխադրուած են Պորթոլիի տպարանը, ուսկից կը դառնային Ս. Ղազար՝ տպագրութենէն ետք: Իսկ այն շրջանին՝ երբ Ս. Ղազարու յատուկ գրաշարը ուղած է մնալ Վենետիկ, գրաշարութիւնը ըրած է կամ Պորթոլիի տպարանը եւ կամ Միաբանութեանս վարձու տանը մէջ. այդ պարագային անխուսափելի էր Ս. Ղազարէն Վենետիկ փոխադրել գիրերու սնտուկները:

Այս ուղղութեամբ ունինք հետաքրքրական տեղեկութիւններ, Մանր Ժամանակագրութիւններու *մէջ, որոնցմէ քաղելով կու տանք ստորեւ.*

«1738 Դեկտ. 8. *Եղ. Նիկողայոսն ակսաւ շարել զգիրս վասն վարժելոյ*»:

152. *Այս ուղղութեամբ Մխիթար իր փոքր յուշատետրին մէջ ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ցամի Տեառն* 1731 *Օգոստ.* 20. *արարաք զդաշնադրութիւն ընդ Պօռթօլօի տպագրողին, զի մեր գրովն եւ թղթովն տպեսցէ մեզ զգիրք.* qonsivo *տապաղայն քսան լիրէով, եւ զմեծ տապաղայն՝ որ է ըստ մեծութեան տապաղայի* ԴՐԱԽՏԻ ՀՈԳԻՈՑՆ՝ 26 *լիրէով. եւ այս գին է մեզ մինչ տպի* 1000. *բայց եթէ* 1500 *տպել կամիցիմք, երկու լիրէ աւելի պարտիմք տալ, նաեւ զվարձն* թօռգուլէրին *վասն* 500*ին՝ որ յաւելու»:*

© National Library of Armenia

«1739 Փետր. 28. Գերյարգելի Աբբայ Հայրն գնաց ի Վէնէտիկ, եւ զամենայն քաշայս արճճագրոց մերոց եհան ի տպարանէն եւ եբեր ի վանս. քանզի յետ մեռանելոյ մերոյ գրաշարին, ոչ եւս մնաց յոյս գտանել ուստեք իբրեւ զնա հմուտ»։

«1739 Մարտ 1. Եղ. Նիկողայոսն սկսաւ շարել զՆոր Կտակարանն նորաձոյլ գրով, բայց իբրեւ սպառեաց զամենայն տառսն՝ դադարեցաւ ի շարելոյ»։

«1741 Ապրիլ 24. Եկն ի տունն մեր որ ի Վէնետիկ՝ Պաթիտթա պատանի ոմն շարօղ, եւ սկսաւ ուսանիլ զգրաշարութիւն։ Սա ի 24 Մայիսի գնաց ի տպարանն՝ շարել անդ. եւ ի 15 Մայիսի տպեցաւ ժա.երորդ Թապաղայն (Նորոյ Կտակարանի)»։

«1744. Ապրիլ 27. Սանթօ պատանին սկսաւ ուսանիլ ի մէնջ զայբուբենն հայերէն եւ լինիլ մեզ գրաշար տպագրութեան»։

«1744 Յունիս 8. Եկն Սանթօ պատանին գրաշարն ի վանս եւ սկսաւ շարել զԱյբուբենարանն տղայոց՝ միջակ գրով»։

«1744 Սեպտ. 26. Սկսաւ տպագրութիւնն մեծի Բառգրքին լեզուին Հայոց, զոր երեք աւուրբք յառաջ գրաշարն մեր Սանթօ պատանին եկեալ ի վանս սկսաւ շարագրել»։

Գիրերէն զատ՝ թուղթն ալ տրցակներով կը գնէր Մխիթար, ու մաս առ մաս կը յանձնէր Պորթոլիի, տպագրութենէն ետք՝ վանք դարձնելով յաւելեալ թուղթերը։ Այս ուղղութեամբ ալ ունինք բազմաթիւ արձանագրութիւններ, կատարուած Մխիթարէ, որ դիտէր հաւատարիմ կերպով հետեւիլ ամէն բանի. ահա նմոյշ մը.

«Հաշիւ թղթոց. վասն ԴՐԱԽՏԻ ՀՈԳԻՈՅՆ 30 օզմէ թուղթ (արժէ) 442 լիրէ. 14 լիրէ 15 սօլտի ռիզմէին վճարեցի եւ մէկ ռիզմէ պակաս եկն։ Վասն ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ նախ 37 օզմէ եւ կէս, եւ 17 լիրէ էր ռիզմէն. (ընդ ամէնն արժէ) 637.10 լիրէ։ Իսկ երկրորդ անգամ Ռէալթօէն առի 40 ռիզմէ, 17 եւ կէս ռիզմէին» եւն.։

1731 Թուականէն սկսեալ Մխիթար դադրեցաւ կը սկսի գիրքերը տպել Պորթոլիի տպարանը, դրուած նոր դաշնագրութիւններուն համաձայն։ Նախապէս կը յանձնուէր Պորթոլիի՝ միայն տպագրելի գիրքին ձեռագիրը. նոր դաշնագրութեամբ՝ Մխիթար կը տրամադրէ իր չինել տուած անձնական գիրերը, ունի սեփական գրաշար, ինք կը հայթայթէ թուղթը, Պորթոլի կ՚ըլլայ միայն նիւթապէս մամուլով փորձերը հանողը եւ սրբագրութիւններէն ետք տպագրողը։

Այս բոլոր մանրամասնութիւնները, անտարակոյս, կու գան լուսաբանել դէմքը Մխիթարի՝ որպէս հրատարակչական հարազատ ու մեծ առաքեալի, որ հետզհետէ աւելի կը հսկայանայ իր վաստակով,

իր մտահոգութիւններով եւ առօրեայ դժուարութիւններով, իր բազմաթիւ հնարամտութիւններով, հայ ազգի հոգեւոր ու մշակութային լուսաւորութեան համար թափած անխոնջ ճիգերով։

Երբ կը նկատենք այս բոլորը, խորապէս կը համոզուինք թէ Մխիթար իսկապէս փոքրիկ Հայաստան մը կը կերտէր՝ օտարութեան ափերուն, օգտագործելով արեւմտեան գիտարուեստի հզօր ու յառաջադէմ ազդակները՝ ի Նպաստ Կրօնքին ու Հայրենիքին։

ԺԱ.

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ
1729–1733

Տեսանք թէ ինչո՛ւ 1727ին տպագրուած աշխարհաբար Քրիստոնէական–Տաղարան եւ Դուռն Քերականութեան գիրքերու տպագրութենէն ետք՝ Մխիթար անցաւ կազմակերպելու իր հրատարակչական գործը, աւելի կատարեալ կերպով զայն առաջ վարելու համար։

Տպարանի վերաբերեալ գործերուն առընթեր՝ Մխիթար առաջ կը տանէր նաեւ բազմատեսակ գործեր. զինք չէ կարելի անջատել Ս. Ղազարէն, որու կեդրոնն էր ու հոգին։ 1726ին՝ դեռ նոր աւարտած է Նորընծայարանի շինութիւնը, ու հետամուտ է հաւաքելու պատանիներ, ապագայ սերունդ հասցնելու համար. կը զբաղի անոնց դաստիարակութեամբ եւ դասաւանդութեամբ. «կարի ծանր զբաղանաց միջի կամ, կը գրէ 19 Ապրիլ 1730ին, մանաւանդ ի ուսուցանել զպատանիս մեր, ուստի հազիւ գտանեմ ժամանակ գրելոյ զգիր ումեք»[1]։ Երկու տարի ետք՝ կ՚ընդարձակէ Նորընծայարանը, կցելով անոր հինգ սենեակ եւս. այս գործը տեղի կ՚ունենայ 1728ի Յուլիս–Սեպտեմբեր ամիսներուն։

Նիւթական գործերուն կ՚ընդելուզէ գրականը. այս շրջանին է որ կը գրէ. «զբովանդակ Քերականութիւնն շարադրեալ եղերեցի, ութցուն տասպաղայէն աւելի է, եւ մինչ տպիցի՝ լինի ըստ մեծութեան Ալպերտի մանր գրով, եւ եթէ մեծ գրով տպիցի՝ երկու այն–

1. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 19 Ապրիլ 1730ին, առ Հ. Յակոբ Վրդ., Պոլիս։

չափ: Այժմ սկսայ զԲառգիրքն, եւ սա հարիւր տապաղայով հազիւ վերջանայ»[2]:

1728–1729ի շրջանին Մխիթար պատրաստ ունէր տպագրելի երկու հատոր:

ԴՐԱԽՏ ՀՈԳՒՈՅ (տպ· 1729)

Դրախտ հոգւոյ գիրքին հեղինակն է Մեծն Ալպերտ· Մխիթար եւ իր աշակերտը Հ· Յովհաննէս Վրդ· Սեբաստացի թարգմանած են զայն լատիներէնէ: Հոգեւոր ու բարոյական նիւթեր շօշափող 300 էջնոց գիրք մըն է, որուն տպագրութիւնը կատարուած է 1729ի Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր ամիսներուն, եւ տպարանէն Ս· Ղազար մտած են 1730ի Յունուար 7ին: Անուանաթերթին վրայ կը փայլին, առաջին անգամ ըլլալով, գիրերու զանազան տեսակներ, բոլորն ալ հասած Ամստերտամէն· իւրաքանչիւր էջ առնուած է աստղազարդ եզերագիծերու մէջ, որոնք նոյնպէս պէտք է հասած ըլլան նոյն քաղաքէն: Գիրքը տպագրուած է ոչ թէ Պորթոլիի տպարանը, այլ «Պաթիսթա Ալպրիցի Ճէռօլիմօի» տպարանը: Չունի յառաջաբան եւ ոչ յիշատակարան· 300րդ էջին վրայ կայ վեց տուն տաղաչափեալ քերթուած մը, «Գիրքս այս Դրախտ հոգւոյ կոչի» սկզբնաւորութեամբ, որ յորդոր մըն է սիրելու առաքինութիւնը:

Գիրքին տպաքանակը եղած է 1500, եւ տպագրութեան համար ծախսուած է 723 լիրէ, ըստ Մխիթարի թողած հետեւեալ հաշուեթուղթին·

30 օգմէ թուղթ, 14 լիրէ 15 սօլտի· ռիզմէին վճարեցի	442 լիրէ
Մարակնօնին տուեալ էր վասն մեր	86
Գոմբօնիտօն շաբաթն 13 լիրէ, եօթն շաբաթ ի կըրպակն բանեցաւ	86
Երեք շաբաթ եւս ի վանքն, 8 լիրէ շաբաթն . . .	24
Թօռքօլէրին տապաղային 9 լիրէ 12 սօլտի· ինն տապաղայ եւ կիսոյն տուեալ է	85
խարճն բոլորի ԴՐԱԽՏԻ ՀՈԳՒՈՅՆ	723 լիրէ»:

Ինչ որ կը տեսնուի՝ սա այն հազուագիւտ գիրքերէն է, որ շատ դանդաղ կերպով ծախուած է, որովհետեւ 1738ին, տպագրութենէն շուրջ ինը տարի ետք, ծախուած էր միայն 500 օրինակ, եւ շտեմարանին մէջ տակաւին կը մնար 1000 օրինակ· յաջորդ տարիներուն ալ այդ 1000 օրինակները կը մնան գրեթէ անփոփոխ:

2· Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 12 Սեպտ· 1728ին, առ Հ· Եղիա Վրդ·, Պոլիս:

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐԱԲԱՌԻ ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՅԿԱԶԱՆ ՍԵՌԻ (տպ· 1730)

Դրախտ հոգւոյ հատորէն անմիջապէս ետք կը սկսի տպագրութիւնը Քերականութիւն գրաբառի լեզուի Հայկազան սեռի: Ինչպէս վերեւ նշեցինք, 1727ի Փետր·ին գրուած նամակի մը մէջ Մխիթար կ'իմացնէ իր աշակերտներուն՝ թէ «այժմ գրաբառ Քերականութիւնն է ի ձեռն մեր, զոր ջանամ եզերել· եթէ յաջողութիւն լիցի՝ ի Սեպտեմբերի (1727) եզերի»[3]: 1728ի Սեպտեմբեր ամսուն միայն կ'իմացնէ թէ գործը աւարտած է:

Յառաջաբանին համաձայն՝ գիրքին շարադրութեան ձեռնամուխ եղած է յատկապէս «առ ի դիւրացուցանել զուսումն քերականութեան նորավարժից աշակերտաց մերոյս դասատան», այսինքն՝ վանքի նորահաս պատանիներուն համար: 1727ին տպագրած Քերականութիւնը անուանած էր Դուռն Քերականութեան, ներկայ հատորը կը կոչէ «Գաւիթ»· ու այս բոլոր գաղափարները համադրելով անուանաթերթին վրայ կը յայտարարէ· «Ի վարժումն նորամուտ աշակերտաց դասատան իւրոյ, եւ ի յօգուտ այլոց ամենից, որք ունին զփափաք, ի գաւիթս իմաստից Դրամբ Քերականութեան մտանելոյ ... ի փառս մանկացելոյն Յիսուսի»:

Տպագրական եւ գեղարուեստական տեսակէտով՝ Մխիթարի ցարդ հրատարակածներէն ամենակատարեալն է այս հատորը· անուանաթերթը հիւսուած է ութը տեսակ գիրերու գեղեցիկ համադրութեամբ· երկրորդ էջը զարդարուած է խաչերով, աստղերով եւ գեղեցիկ գիծերով· կեդրոնական խաչի չորս թեւերուն մէջ դնելով Միաբանութեան Ո· Կ· Վ· Ս·, իսկ խաչին ստորոտը՝ չորս տողի մէջ խտացուցած է քրիստոնէական նուրբ գաղափար մը·

«Նախ քան ըզգոլ քո քերական,
Ըզխաչն արա քեզ յենարան·
Զի մի՛ ուսումըն գիտնական,
Առիթ լիցի քեզ փքացման»:

Յառաջաբանէն ետք՝ կայ պղնձատիպ նկար մը, Ս· Սահակի եւ Մեսրոպի, որոնք կը խորհրդակցին՝ Աթէնք ղրկելու համար իրենց առջեւ գտնուող առաջին աշակերտները: Առաջին նկարն է որ Մխիթար փորագրել տուած է՝ յատկապէս այս գիրքին համար: Պատկերին տպագրութիւնը եղած է անկախ գիրքին տպագրութենէն, որովհետեւ հաշուական տետրակի մը մէջ՝ Մխիթար նշանակած է հետեւեալը· «1731 Փետր· 15· յղեցաք առ պատկերատիպն առաջին տապաղայէն Քերականութեան, առ ի տպել ի վերայ նոցա զպատ–

3· Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 18 Փետր· 1727ին, առ Հայրս մեր, Պոլիս:

© National Library of Armenia

կերս· 30 տապաղայ։ 16 Փետր· եկին բնաւքն։ Փետր· 19· յղեցաք զմնացեալ տապաղայսն, որք էին թուով 1035, առ ի տպել որպէս զվերագրեալսն, եւ ի Փետր· 27 եկին բնաւքն»։

Գեղեցիկ է նաեւ բնագրին առաջին էջը, վեց զանազանեալ գիրերով խառն, ուր յատկապէս գործածուած է Ամստերտամէն հասած փայտէ մեծկակ գիրերը։ Այնուհետեւ գիրքին համար գործածած է երկու տեսակ գիր, բոլորգիր ու նոտրգիր, բաժնելով բնագիրը խորագիրներէն։ Իւրաքանչիւր մաս վերջանալուն՝ կայ զարդ մը կամ զարդարուն գիծ մը։

Տպագրութիւնը կը բռնէ գրեթէ ամբողջ 1730 տարին· կը սկսի Յունուարին ու կ'աւարտի Նոյեմբերին։ 1730ի Յուլիս 4ին, Մխիթար կը գրէ Երզրումի Հ· Յակոբին· «այժմ զմեծ Քերականութիւն, զոր շարադրեալ էի, տպեցաք նոր գրովն, եւ ի Սեպտեմբերի ամսոջ եղերի»։ Ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ Մխիթարի փափաքը չի կատարուիր, որովհետեւ նոյն տարուան Սեպտ· 9ին, Թրանսիլվանիա՝ Հ· Մանուէլ Վրդ·ին գիրքեր ղրկած ատեն, միասին կը դնէ կիսատ Քերականութիւնը, «երրորդ մասն ոչ է տակաւին եղերեալ» գրելով։ Բայց Նոյեմբեր 12ին կը գրէ· «Քերականութիւն մեր այժմ եղերեցաւ, եւ ի ժամանակի իւրում յղելոց եմ զոմանս (ի Պոլիս)»[4]։ Տպագրութեան դանդաղ ընթանալուն պատճառը տպարանին հեռու ըլլալն է· դրաշարը կ'աշխատի Ս· Ղազար, պրակ պրակ գիրերը կը տարուին Վենետիկ· տպագրութենէն ետք՝ կը վերադառնան վանք։ Այս ամէնուն մանրամասն օրագրութիւնը բռնած է Մխիթար իր յուշատետրին մէջ[5]։

Առաջին դասագիրքն է այս որ կը տպագրուի, եւ արժանացած է Մխիթարի յատուկ գուրգուրանքին։ Նոյն շրջանին գլխաւոր դասագիրքն էր, որու ուսուցումը կը տեւէր ամբողջ տարի մը, ինչ որ

4· Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 12 Նոյեմբ· 1730ին, առ Հարս մեր, Պոլիս։

5· Մխիթար որպէսզի յիշէ, փոքր տետրակի մը մէջ նշանակած է՝ թէ Ս· Ղազարէն ի՛նչ ծանրութեամբ գիր ղրկած է տպարան, քանի էջ լի է կապարէ գիրերով, քանի էջ՝ կիսատ գրութեամբ, ու անոնցմէ քանին ետ դարձած է։ Այս ամէնը կ'ընէ հետեւելու համար գործին, որպէսզի չկորսուին գիրերը։ Նմոյշի համար հոս կու տանք հատուած մը իր յուշատետրէն· «Եւ մնացին ի տպարանն Ալպուիցէ բ ֆօռման առաջնոյ տապաղայէ քերականութեան, բաց ի խաչէն, նաեւ մէկ թաւլօն գիր՝ լիք ի վերայ միոյ տախտակի, որ կարէ գոլ ա ֆօռմայ եւ կէս։ Իսկ ի քաշան բոլոր գրով մնացեալ գրերն, այբէն մինչ իճին, իբրու լիք են, բացի ծէ–էն, որ է տասն կամ քսան· լ՝ կէս, խ՝ լիք··· Դեկտ· 19 (1729) մինչ զգրերն եւ զքաշաքն բերաք, մնաց անդ ի տպարանն եօթն ֆօռմայէն 1 փաճինայ պակաս, այսինքն՝ 111 փաճինա, եւ մինն փաճինայից փոքր ինչ կիսատ է։ Յունուար 6 (1730) վեց ֆօռման բերաք եւ մինն մնաց անդ· ֆռիզով է։ Փետր· տարեալ եղեւ անդ 2 տապաղան քերականութեան, այսինքն՝ 30 փաճինա լիք»։

Մխիթար անձամբ կը կատարէր։ Գիրքին միայն առաջին մասը տըպագրուած ատեն, երեք օրինակ կը ղրկէ Պոլիս, որպէսզի Հ· Միքայէլ՝ երեք պատանիներով Վենետիկ ուղղուած ատեն՝ ճամբուն ընթացքին սկսի սորվեցնել Քերականութիւնը։ Յովհաննէս Թովմաճանեան պատանին Պոլիսէն գալուն, Վենետիկի արգելարանը (Նազարէթ) գտնուած շրջանին, Մխիթար անոր կը ղրկէ Քերականութիւնը, որպէսզի սկսի մինակը սորտել, ու վանք մտնելուն՝ միանայ իր ընկերներուն։ Տէր Մինաս Դանիէլեան կը փափաքի Ս· Ղազար գալ սորվելու համար Գրաբար լեզուն· Մխիթար կը խոստանայ օգնել «ըստ կարեաց զի ուսանիցիս զգրաբառ լեզուն ըստ կանոնի քերականութեան, մանաւանդ զի այժմ մերս Լիակատար Քերականութիւն տպագրեցաւ, ուր ամենայն ինչ որ պիտոյանայ առ ուսումն հայկաբանութեան՝ պարունակի· եւ զայն առաջադրեմք քեզ»[6]։

Գիրքին տպաքանակը կարելի չեղաւ ստուգել, հաւանաբար տըպագրուած է 1000 օրինակէ աւելի (1070), որոնցմէ մեծ մաս մը ծախուելով՝ 1738ին մնացած է միայն 620 օրինակ։ Տպագրութենէն անմիջապէս ետք՝ Պոլիս ղրկած է 50 օրինակ, եւ յաջորդաբար՝ աւելի մեծ քանակութեամբ, որոնց համար կը լսենք Հ· Պօղոսի ձայնը՝ թէ «նորք Քերականութիւնքն մինչեւ ի տասն օրն ոչ մնան՝ վաճառին»[7], ու ամիս մը ետք՝ Հոկտ· 10ին կը գրէ· «մեծ Քերականութիւն ոչ մնաց եւ ամենեքեան վաճառեցան»։ Մաղաքիա Դպիր, Պոլիսէն, կը հաստատէ իր խնդակցութիւնը Մխիթարի, տեղեկացնելով թէ «ամենապատուելի վեհն Պօլսոյ (Կոլոտ Պատրիարք)··· Քերականութիւնն ի տէրութենէդ արտադրեցեալն վեց հատն իսկոյն էառ»[8]։

Ատեն մը ետք, 1736–1738 տարիներուն ընթացքին, Պոլսոյ մէջ լոյս կը տեսնէ Պաղտասար Դպիրի Պարզաբանութիւն Քերականութեան կարճառօտ եւ դիւրիմաց, երկու հատորով, որ տեսակէտով մը կու գար փակելու Մխիթարի Քերականութեան ընթացքը, թէեւ լաւ ընդունելութիւն գտած էր ժողովուրդէն։ Ահա այս մտահոգութեան մէջ է նաեւ Մխիթարի աշակերտներէն՝ Հ· Թոմաս, որ 29 Հոկտ· 1736ին կը գրէ Մխիթարի· «··· զարդարեալ զՔերականութիւնս կազմեալ յղեցէք զի վաճառիցի· քանզի աստ տպագրօղք գողութեամբ աստի եւ անտի հաւաքեալ տեօմէ տեօղուրմէ զՔերականութիւն խմն շարադրեալ տպագրեն այժմ, եւ սակաւագին վաճառմամբ արգելուն զվաճառումն Քերականութեան մերոյ, եւ ոչ մտածեն թէ մինչ մերն լցէ գեղեցկագոյն զարդուք, տակաւին աւելի գնով զմերն առնուն եւ ոչ զիւրեանցն, թէեւ ոչ ճանաչիցեն զներքին գեղեցկութիւն կարգի

6· Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 12 Օգոստ· 1730ին, առ Տէր Մինաս Դանիէլեան։

7· Հ· Պօղոս Վրդ· Պոլիսէն, 7 Սեպտ· 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

8· Մաղաքիա Դպիր՝ Պոլիսէն, 3 Հոկտ· 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

© National Library of Armenia

եւ բանի մերոյս Քերականութեան, եւ զտպագրութիւն եւ զանկարգ շարադրութիւն Քերականութեան նորին»: Թէ Հ. Թոմասի ժխտական դատաստանը որքան առարկայական է՝ առանձին ուսումնասիրութեան կը կարօտի. դժբախտաբար կորսուած է Մխիթարի տուած պատասխանը, սակայն շատ դիւրաւ կարելի է կռահել իր լայնախոհութիւնը. Երբ յաջորդ տարիներուն ալ, աշակերտները պիտի մտահոգուէին նոյնպէս՝ լսելով թէ կը տպագրուի Եօթնլեզուեան Բառարան մը ու Հայկական նոր Աստուածաշունչ մը, Մխիթար կը խնդակցի եւ կ'ուրախանայ, տեսնելով ազգին զարթումը եւ զարգացումը, ու ամենեւին չի մտահոգուիր:

1748ին՝ գրաբարի այս Քերականութենէն Մխիթարի դրապահեստին մէջ մնացած են 400 օրինակներ: 1770ին՝ կատարուած է երկրորդ տպագրութիւնը:

ՀԱՐՑՈՒՄՆ ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԶՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵՆԷ ԵՒ ԶՄԱՍԱՆՑ ՆՈՐԻՆ (տպ. 1730)

Մեծ Քերականութեան տպագրութեան ընթացքին, 1730ի Մայիս 30ին, Մխիթար միասին առանձնատիպով կը հրատարակէ 193–220 երկսիւն էջերը, որ կը բովանդակէ Հարցումն եւ պատասխանի զՔերականութենէ եւ զմասանց նորին. այս գրքոյկին նպատակն է՝ «զի ախորժելի եւ դիւրին լիցի ուսանողաց պատանեաց կրել միշտ ի ծոցս իւրեանց»: Գիրքին տպաքանակը եւ տպագրութիւնը աւարտելու թուականը նշանակուած է թուղթի կտորակի մը վրայ. «1730 Յունիսի 28. եկն ի տպարանէ 1500 Քերականութիւն»:

Ո՛չ դիւանին մէջ, ո՛չ ալ Մխիթարի նամակներուն մէջ ակնարկ կը գտնենք այս 110 էջնոց գրքոյկին մասին: Մխիթար շատ կանուխ ժամանակներէ պէտք է պատրաստած ըլլայ այս հատորիկին ձեռագիրը, որովհետեւ 1721ի Նոյեմբեր 29ին, Կեռլայէն, Հ. Մանուէլ Վրդ. սա տողերը կը գրէ Մխիթարի. «Տէր Թորոսն՝ որ աստ է, նորընծայ, յիշեցի իւրեան զՔերականութեան հարց եւ պատասխանին, զոր եւ տէրդ իմ գրեալ էր, որ եւ զսահմանքն եւ զայլս դիւրակի մեկնէ, որ է մին փոքրիկ տետրակ: Զմինն առաքիցես նմա, քանզի սակաւ ինչ տեղեակ է քերականութեան, եւ խնդրէ»:

Կ'երեւի թէ, ուրեմն, 1721ին արդէն պատրաստ ունէր Մխիթար գրաբարի քերականութեան այս համառօտութիւնը, զոր յետոյ ներմուծած է ընդարձակ քերականութեան մէջ, 1730ին, եւ առանձնատիպ ալ հանած անկէ 1500 օրինակներ, գործնական նպատակներով:

ԳԻՐՔ ՅՈՐՈՒՄ ԸՆՁԵՌԻ ԶՀԱՆԴԵՐՁԵԼՈՑ ԿԵՆԷ (տպ. 1731)

Մխիթար ընդհանրապէս խուսափած է յանձնառու ըլլալ տպելու օտարներու գիրքերը, ու ինչպէս պիտի տեսնենք՝ եղած առաջարկները միշտ մերժած է, որովհետեւ չէր ներեր ժամանակը, եւ իր բազմատեսակ հոգերուն մէջ՝ իր իսկ տպած գիրքերը արդէն իսկ շատ էին: Այս բոլորով հանդերձ, 1731ին, բացառութիւն մը ընելով, կը տպէ ոչ Մխիթարեանի մը հատորը, որու վերնագիրն է Գիրք յորում ընձեռի զհանդերձելոյ կենէ:

Հազիւ աւարտած գրաբարի քերականութեան տպագրութիւնը, ձեռք կ'առնէ վերոյիշեալ գիրքին սրբագրութիւնը: Զենք գիտեր ըստոյգ թուականը, սակայն անցեալին մէջ, Պոլիսէն, Նիկոմիդացի Յոհան Վրդ. Մխիթարի հասցուցած էր իտալերէնէ թարգմանած այս գիրքը, ու ապա Պոլիս գտնուող Մխիթարեան վարդապետներու միջոցով կը խնդրէր Մխիթարէն փութով հրատարակել իր թարգմանութիւնը, զոր կատարած էր 1721 թուականին: 1731ի Մարտ 23ին Յոհան Վրդ. դարձեալ կը կրկնէ իր խնդիրքը՝ թէ՛ Մխիթարի աշակերտներու ձեռքով[9] եւ թէ անձամբ, գրելով. «Ծանիր, գերյարգելի Աբբայ Հայր իմ, սրտիս իմոյ իղձն եւ փափաքն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ այդ գրքուկն Հանդերձեալ կենի ի լոյս ածելն է, վասն հոգեւոր շահի եւ օգտի ազգին իմոյ...: Որովհետեւ յոժար սրտիւ (յ)անձն առեալ է Աբբայ Հայրն իմ զայնքան աշխատանս, որ ոչ է սակաւ, յոյժ ուրախութիւն եւ ցնծութիւն եղեւ անձին իմում, վասնզի գիտեմ եւ ստուգիւ գիտեմ, զի ոչ է սակաւ աշխատանքն, մանաւանդ այնմ որ միշտ ի միջի սրբազանից կայ...: Եւ արդ այդ գրքուկն թարգմանութիւնն է իմ. նախկին գոլով՝ յոյժ աշխատանս կրեալ եմ ի վերայ դորա...: Արդ ուրեմն յոժար սրտիւ եւ բացարձակ տուեալ եմ զհամահաւանութիւնն իմ գերյարգելութեան քում, որպէս հաճութիւնն եւ կամն քո է, նոյնպէս յոժար կամօք իմն է,

9. Ներկայ գիրքին թարգմանութիւնը 1721ին արդէն իսկ Հ. Պօղոս իմացուցած էր Մխիթարի գրելով. «սա (Յոհան Վրդ.) զմի տաղեանալար գիրք սկսեալ է թարգմանել, եւ մինչեւ ի Զատիկ թերեւս եղերէ, որ խօսի նոյն գիրքն զկենէ ներկայէ եւ զկենէ հանդերձելոյ, թէ զոյ հանդերձեալ կեան, որ յումեմնէ ճէզվիթ կարգաւորէ շարադրեցեալ է: Զթարգմանութիւն առաւել դրուատեաց քան զշարադրութիւն Խ(աչատուր) Վ(արդապետ)ին». (28 Մարտ 1721): Նոյն այս Հ. Պօղոսի 14 Ապրիլ 1731 թուակիր նամակէն այնպէս կը հասկցուի՝ որ Մխիթար ուղղակի Յոհան Վրդ.ի գրած է նամակ մը, իմացնելով գիրքին հրատարակութեան կարելիութիւնը. «Վերպ. Տէր Յօհան Վրդ.ն գրեաց զմի գիր, պատասխանի գրոյդ, զոր ետու նմա, եւ ետ ինձ դնել ի մէջ թղթի իմում. նաեւ վերանձնեաց ինձ վասն գրքկանն իւրոյ գրել գերյարգութեանդ (թէպէտ նա գրեալ է ի թղթոջ իւրում), թէ որպէս հաճոյ է նմա՝ այնպէս տպել տայցէ, զի կամք իմ է կամքն նորա». (Հ. Պօղոս՝ Պոլիսէն, 14 Ապրիլ 1731ին, առ Մխիթար):

© National Library of Armenia

որպէս ըմբռն եւ պատկան է՝ այնպէս արա՛ եւ ինձ հաճելի է. միայն թէ աղաչեմ եւ կրկին աղաչեմ, վասն շահի եւ օգտի ազգի իմոյ՝ շուտով ի լոյս ածցի, որքան հնար է»[10]:

Մխիթար յանձն կ'առնէ գիրքին տպագրութիւնը, անտարակոյս՝ հմայուած գիրքին պարունակութենէն եւ խորհելով անկէ առաջ գալիք հոգեւոր օգուտի մասին: Գիրքին ձեռագիրը, որ կը պահուի վանքիս դիւանը, գրուած է մաքուր գիրով եւ անկարօտ էր արմատական սրբագրութեան: Ասով հանդերձ՝ Մխիթար նախ կը կարդայ, կը համեմատէ իտալերէն բնագիրին հետ[11], կը կատարէ կարեւոր սրբագրութիւնները ու դրեթէ կերպարանափոխ կը դարձնէ: Ճշգրիտ գաղափար մը կազմելու համար՝ մէջ կը բերենք անուանաթերթը, նախ Յոհան Վրդ.ինը եւ երկրորդ սիւնակին մէջ՝ Մխիթարի սրբագրածը.

ՅՈՀԱՆ ՎՐԴ.

ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵՆԻ

Պարզաբանութիւնս այս բաժանի յերկուս մասունս. առաջինն ճառի զկացութենէ հոգւոց բաժանելոց մարմնոց. երկրորդն ճառի զկացութենէ իւրաքանչիւրոյ զկնի միաւորեցելոյ հոգւոց ի մարմինս իւրեանց. եւ զկացութենէ զկնի վերանորոգման այսորիկ ձեւոյ աշխարհին:

Շարադրեցեալ ի Պատրի Ղուկասէ Փինէլլոսէ Մելֆիացւոյ, ի կարգէ Յիսուսեանց. եւ թարգմանեցեալ ի լեզուէ իտալականէ եւ լատինէ ի հայկական բարբառ, ի Յոհանէ վարդապետէ Նիկոմիդացւոյ, ի փառս Ամենամեծին Աստուծոյ:

Յամի կենարարին մերոյ ՌՉԻԱ, եւ Հայոց ՌՃՀ, ի Կոստանդինուպօլիս:

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ

ԳԻՐՔ ՅՈՐՈՒՄ ԸՆԶԵՌԻ ԶՀԱՆԴԵՐՁԵԼՈՑ ԿԵՆԷ

Արարեալ ի Հայր Ղուկաս Փինելոսէ, ի կարգէն Յիսուսեան, յիտալական լեզուոջ: Եւ անտի շարադրութեամբ արտահանեցեալ եւ գեղեալ ի հայկական բարբառ, ի Յոհաննու Վարդապետէ Նիկոմիդացւոյ:

Յամի Տեառն 1721, ի Կոստանդնուպօլիս, ի փառս Ամենամեծին Աստուծոյ:

Եւ տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ յամի Տեառն 1731, Սեպտեմբերի 6: Ի հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու Հայոց Կաթուղիկոսի: Ի Վէնէտիկ: Ի տպարանի Անդօնի Պօռդօլի: Հրամանաւ Մեծաւորաց:

10. Յովհան Վրդ. նոյն այս նամակին մէջ կ'իմացնէ Մխիթարի՝ թէ ունի ուրիշ երկու թարգմանութիւններ եւս, առաջինը Սէր Յիսուսի վերնագրով, որ Հանդերձեալ կրկին ընդարձակութիւնը ունի, եւ երկրորդ մը, աւելի փոքր, Խոստովանութիւն Սրբոյն Օգոստինոսի: Երկու թարգմանութիւններն ալ մնացած են անտիպ:

11. Մխիթար իր աշակերտներէն մէկուն (Պոլիս) գրած նամակին մէջ կ'ըսէ. «Վերապատուեցելոյ Յօհան Վրդ.ին բազմաւ սիրով ողջոյն մատուցանեմ. ծանիցէ զի զգիր իւր ընկալայ, եւ այժմ գիրքն իւր ի ձեռս է եւ սկսեալ եմ հայիլ, եւ յուսամ ի Տէր մինչեւ ի Ծնունդ եղերել տպագրութիւնն» (2 Յուլիս 1731):

Տպագրուելիք բնագիրը պատրաստելէ ետք, 3 Սեպտ. 1731ին Մխիթար դաշինք մը կը ստորագրէ Պորթոլի տպարանին հետ[12], որու համաձայն՝ Պորթոլի կը խոստանայ տպել հազար օրինակ, Մխիթարի թուղթին վրայ, Մխիթարի տուած գիրերով, մնացած բոլոր մանր ծախսերը յանձն առնելով, իւրաքանչիւր պրակ՝ 20 լիրի, խոստանալով չտպագրել հազար օրինակէն աւելի՝ օտարին ծախելու համար, եւ աւելորդ տպագրուած էջերը դարձնել Մխիթարի, ոչ մէկ թուղթ պահելով իր մօտ:

Տպագրութիւնը սկսած է 1732ի Սեպտ. 6ին. օրինակները կազմարարին կը ղրկուին Դեկտեմբեր ամսուն: Գիրքերէն մաս մը տըպագրուած է ընտիր թուղթի վրայ, ինչպէս կը կարդանք Տոմսակ գրեանց մէջ. «1731 Դեկտ. 11. յղեցաք առ Ղազանճի Սան Ճէմինեանի կազմարարն առ ի կազմել 50 զՀանդերձելոյ կենէ լաւ թղթով, եւ 50 զՀանդերձելոյ կենէ միջակ թղթով»: Հաշուի փոքրիկ տետրակի մը մէջ ալ Մխիթար սա ծանօթութիւնը թողուցած է մեզի նկատմամբ գիրքին համար եղած ծախսին.

«Գիրքն Հանդերձելոյ կենի եղեւ մեզ 858 լիրէ. զի

թղթոյն գնաց	349 լիրէ.	
տպագրելոյ	488 լիրէ.	
մանուֆ ծախքն	13 լիէր.	
պօնամաճ	8 լիրէ.	858 լիրէ»:

Գիրքը չունի ոչ յառաջաբան, ոչ ալ յիշատակարան. անուանաթերթին վրայ կը փայլի թարգմանիչին անունը «Ի Յօհաննու Վարդապետէ Նիկոմիդացւոյ». կը բացակայի Մխիթարի անունը իբր սրբագրիչ կամ հրատարակիչ: Գիրքին տպագրութեան ծախսը Մխիթար հոգացած ըլլալով՝ եղած է նաեւ սեփականատէր: Տպագրուած է 1000 օրինակ:

Տպագրուած գիրքէն քանի մը փառակազմ օրինակ Մխիթար իսկոյն կը հասցնէ Պոլիս, Յոհան Վրդ.ին, որ անհունս շնորհակալ կ'ըլլայ, իմացնելով 10 Սեպտ. 1732 թուակիր նամակով՝ թէ մահուան

12. Այս է իտալերէն համաձայնագրութեան պատճէնը.

3 Settembre 1731

Io Girolamo Bortoli, figlio di Antonio, fecci patto con li Rev. Padre Abate de Monaci Armeni di stampar il libro detto **«Dell'altra vita»**, col foglio corsivo in dodici, mille copie, per venti lire il foglio, mettendo tutte le spese del mio, eccettuando la carta e caratteri, che sono suoi; l'quanto al numero delle copie, m'obbligo di non stampare mai più, nè per servare presso di me, nè per dar ad'altri, et occorrendo che alcuni fogli siano stampati di più, m'obligo parimente di restituirli, e non cacciarli presso di me.

Io Girolamo Bortoli, figlio di Antonio. affermo.

© National Library of Armenia

անկողինին մէջ ստացած է գիրքը, որու անձկագին կը սպասէր, աչքերը փակելէ առաջ. «… մինչդեռ օր ըստ օրէ մտածէի վասն գալըստեան գրդկան… յանկարծակի եկն եհաս Վ. Հ. Թօմասն ի տուն, որ էր Սեպտ. 5, ասաց ինձ թէ եհաս գրեանքն քո ի քեզ: Յորժամ լուա(յ) զայս, որքան ուրախութիւն եւ ցնծութիւն եղեւ ինձ, այս միայն Աստուծոյ յայտնի է. իմա՛, Գերյարգելի Հայր իմ, զի մինչեւ ցմահու օրն իմ աղօթօղ եւ օրհնօղ եմ վասն քո. նաեւ ես նուաստիկս ոչ կարեմ հատուցանել փոխարէն, միայն ստեղծօղն հատուցանէ, որպէս զիս ուրախացուցեր յայսմ կենի, Աստուած զքեզ եւ զքոյինս ի յերկինս ուրախացուցանէ փառօք»[13]:

Նորատիպ հատորը շատ աննպաստ շրջանի մէջ կը հասնի Պոլիս՝ վաճառուելու. 1732 թուականը կրօնական հալածանքներու շրջան ըլլալով, հատորը չի գտներ պէտք եղած ընդունելութիւնը, ու Հ. Պօղոս Պոլսէն այն նախազգացումն ունի՝ «թէ Հանդերձեալ կենաց գիրքն արգելուցուն, որպէս արգելեալք են Քաւարանի գիրքն»[14]: Իրապէս ալ գիրքը շատ դանդաղ ծաւալած է. քսան տարուան ընթացքին (1731–1750), տպագրուած հազար օրինակներէն միայն 350ը ցրուած է, ընդ մէջ ծախուած եւ իբր նուէր տրուածներուն:

ՅԱՐԱՑՈՅՑ ՃՇՄԱՐՏԻ ԱՊԱՇԽԱՐՈՂԻ (տպ. 1731)

1718ին Պետրոս Վրդ. Թիֆլիսեցի կը գտնուի Վենետիկ, նուիրուած թարգմանութիւններու. 23 Ապրիլին գրած նամակով կ'իմացնէ Մխիթարի՝ թէ ձեռնարկած է թարգմանել «զԳիրքն Ճէնինիանոսի», եւ այն ալ Միաբանութեանս բարերար Աղայ Մէլիքի խնդրանքին վրայ: Պետրոս Վրդ. հազիւ գլուխ մը թարգմանած՝ դժուարութեան կը հանդիպի, ու կը համոզէ Մէլիք Աղան փոխել գիրքը եւ թարգմանել «Քրիստիանոս»ն: Սակայն այս երկրորդն ալ անյարմար նկատելով՝ կը խորհի դառնալ առաջինին, ու չկարենալով իրագործել Մէլիքի ծրագիրը, միջնորդ կ'ուզէ բռնել Մխիթար Աբբան: Զենք գիտեր թէ ի՛նչ եղած է Մխիթարի պատասխանը. անկարելի չէ որ Մխիթար հարցը լուծելու համար՝ առաջարկած ըլլայ երրորդ գիրքի մը թարգմանութիւնը, եւ այդ ըլլայ Յարացոյցը:

Մխիթար Հռոմ կը մեկնի 1718 Մայիս ամսուն, ու մենք Եղիա Վրդ.ի առ Մխիթար գրած նամակէ մը կ'իմանանք թէ Պետրոս Վրդ.

13. Մխիթար Աբբայ Յովհան Վրդ.ի ղրկած է տասը օրինակ նորատիպ գիրքէն, երկու օրինակ ալ նոյն տարին տպագրուած Յարացոյց ճշմարտի ապաշխարողի գիրքէն. այս մանրամասնութիւնները քաղած ենք Յոհան Վրդ.ի վերոյիշեալ նամակէն:

14. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլսէն, 10 Յուլիս 1732ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

«վճարեալ է զքարոզ գիրքն»[15] թարգմանել, կը մնայ միայն գիրքին սրբագրութիւնը եւ հրատարակութիւնը, ու Մէլիք փափաք կը յայտնէ որ սրբագրութեան գործը կատարուի Ս. Ղազարի միաբանէ մը: Դժուարին ու պատասխանատու գործ մը ըլլալուն, Մխիթար մերժողական պատասխան կը գրէ Հռոմէն:

Արդեօք Պետրոս Վրդ.ի տպագրելի այդ հատորը նո՞յնն է Մխիթարի 1731ին հրատարակած Յարացոյցին հետ, չունինք ոչ մէկ դրական ապացոյց. գուցէ նոյնն ըլլայ՝ եթէ Եղիա Վրդ.ի «քարոզգիրք» բացատրութիւնը յարմարցնենք Յարացոյցին, որ իրապէս հատոր մըն է ապաշխարութեան քարոզներով լեցուն: Մեր այս ենթադրութիւնը ձեւով մը աւելի կը հիմնուի՝ եթէ նկատենք որ անուանաթերթին վրայ, թարգմանութեան իբր թուական դրուած է 1719 թուականը: Անուանաթերթին վրայ, բացի թարգմանիչին անունէն, կայ նաեւ Մխիթարի անունը՝ իբր սրբագրող եւ հրատարակող. կը պակսի յիշատակարան, որու փոխարէն՝ գիրքին վերջաւորութեան կայ 84 տողով Բան յորդորական առ ջերմեռանդ ընթերցօղս, առ ի ունիլ փոյթ զզղման եւ խոստովանութեան», որու սկզբնատառերը կը կազմեն «Մխիթար Վարդապետէ ասացեալ է»:

Յարացոյց Ճշմարտի ապաշխարողի գրքին տպագրութիւնը սկսած է 1731ի Նոյեմբեր 2ին. նոյն օրը ստորագրուած է դաշնագիրը, յոր եւ նման Հանդերձելոյ կենի գիրքին, Անտոն Պորթոլիի ստորագրութեամբ: Տպաքանակը եղած է 1500. տպագրութեան ընթացքին պէտք է անկանոն բան մը պատահած ըլլայ՝ որ Մխիթար իր յուշերուն մէջ կը գրէ հետեւեալ մութ նկատողութիւնը. «Եւ այս գրգոյս թիւն եղեւ այսպէս. 900 նախապէս ընտրեցաւ, որոց թէ՛ կիսատ եւ թէ՛ իքսն (x) եւ թէ ին (I), ոչ էին ի մի կողմն փոքր ինչ նեղ: Եւ վերստին ընտրեցաւ 483, որք էին տանելիք, եւ այսու եղեն սոքին որք ընտրեցան 1383, եւ մնաց մեզ 113, որոց կիսատն եւ իքսն (x) նեղ են առաւել, եւ սոքա ի միասին ոչ եղան ընդ առաջնոյ մասին, այլ ուրոյն կապեցան, եւ այնպէս 1500էն 4 պակաս երեւի. մինն նախ առեալ եմք, եւ է միայն 3 պակաս: Իսկ տպաղայք աւելեալքն ընդամէնն էին 298, եւ ճէն (G) նոցին ոչ գոյ եւ ին (I) մի միայն է»: Հատորիս տպագրութեան համար ծախսուած է 1308 լիրէ, թուղթին՝ 733, տպագրողին՝ 527, մանր ծախսերու՝ 16, սկիզբը դրուած Դաւիթ Մարգարէի նկարին համար՝ 32 լիրէ:

Բաւական լաւ կերպով ծաւալած է հատորս. հինգ տարուան ընթացքին (1732–1737) 700 օրինակ պակսած է 1500էն: Ծաւալումին նպաստած է Մխիթար, նկատած որ «ամենից է յարմար, եւ եթէ մի–

15. Հ. Եղիա Վրդ. Վենետիկէն, 7 Յուլիս 1718ին, առ Մխիթար Աբբայ, Հռոմ:

© National Library of Armenia

ջոց ինչ լիցի՝ կարէ գինն նորա յիսուն փարան հանել, եւ եթէ ոչ՝ համբերութիւն, չէ փոյթ, միայն թէ առատապէս ծախիցի»[16]:

* * *

Տիրացու Մաղաքիա Դպիր, 1732ին, Պոլիսէն պէտք է գրած ըլլայ Մխիթարի, հարցնելով թէ մինչեւ ցարդ քանի՞ հատոր տպագրած է, եւ յառաջիկային դեռ ի՛նչ նոր թարգմանութիւններ ընելու եւ տպագրելու ծրագիր ունի: Դժբախտաբար, կորսուած է այս նամակը, ունինք միայն Մխիթարի պատասխանը, գրուած 28 Յուլիս 1732ին, ուր Մաղաքիայի առջեւ կը դրուի օրուան կացութիւնը, պարզելով թէ հակառակ իր սրտին մեծագոյն փափաքին՝ չունի առ այժմ պատրաստ թարգմանուած հատորներ, որու իբր պատճառ կը բերէ Մխիթար՝ Մոռէայէն փախչիլը, Վենետիկ ապաստանիլը, շինարարութեան նուիրուիլը ու կեանքի զանազան դժուարութիւնները: Այս բոլորը գրելէ ետք՝ կը յայտնէ ապագային իրագործելի ծրագիրը. «ահա այս եօթն ամք են, յորմէ հետէ առաք փոքր ինչ զոգի եւ ըզչունչ, եւ սկսաք դնել զջան առ ի աճեցուցանել զաշակերտս եւ զուսանողս, զարգացուցանելով զնոսին ի յուսումն զպրութեանց կրկին լեզուաւ, այսինքն մերով բնականաւ եւ լաթինականաւ, որպէսզի ի յընթացս այնքաննեաց ամաց, մինչեւ եղերիցին զուսումն փիլիսոփայութեան եւ աստուածաբանութեան պատշաճապէս, ըմբռնք գտանիցին թարգմանութեան պաշտօնի, եւ յայնժամ՝ եթէ Տեառն կամք իցէ, բազմապատկութիւնք տեսակաց գրեանց ի միջի մերում գոլ կարեն, որոց հարկաւորքն վասն ազգին նաեւ տպագրութեամբ ի լոյս ածել յուսամք ի Տէր»:

Յատկանշական նամակ մըն է, ուր կը տեսնուի Մխիթարի սրտին իղձը՝ տպագրուած տեսնելու բազմաթիւ հատորներ, ու անկարելին առջեւ՝ կը մխիթարուի ապագայի յոյսով, աշակերտներուն մէջ տեսնելով իր գործին շարունակութիւնը: Վանքիս մանր ժամանակագրութիւններն ալ աչքէ անցընելով կը տեսնենք թէ ի՛նչպէս նոյն տարիներուն Մխիթար լծուած է վանքի աշակերտներու դաստիարակութեան գործին, ըլլա՛յ անոնց հոգեւոր ներքին կազմութեան, ինչպէս նաեւ ուսումնական ու կրթական: Անձամբ կը կատարէ զանազան դասարաններու ուսուցումը, աւանդելով անոնց փիլիսոփայութիւն եւ աստուածաբանական ուսումները:

Այս կացութեան մէջ չէր կրնար ամէն տարի նորանոր տեսակ գիրքեր հրատարակել, հակառակ որ այս տարիներուն է որ պատրաստած է կոթողային հատորներ, Աստուածաշունչը, Մատթէի մեկնու-

16. Մխիթար Աբբայ, Վենետիկէն, 30 Դեկտ. 1732ին, առ Հ. Թումաս Վրդ., Պոլիս:

թիւնը, Հայկազեան բառարանի մեծղի հատորները: Բայց ասոնց մասին պիտի անդրադառնանք առանձին:

1732 տարին կ'ըլլայ վերահրատարակութիւններու տարի մը, վերստին տպելով երեք կամ չորս հատորներ, որոնք սպառած էին արդէն:

ԳԻՐՔ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ (Բ. տպ. 1732)

Այս հատորին առաջին տպագրութիւնը կատարուած էր 1727ին, 1500 տպաքանակով: Տեսանք արդէն թէ ի՛նչպէս քիչ ժամանակի մէջ ծաւալած ու սպառած էր. Թրանսիլվանիայէն Հ. Մանուէլ Վրդ. կը խնդրէ 1729ին. «Տաղարան գոնեա հարիւրական հատ մէկ սնտուկով առաքէիր»[17]. Էրզրումէն Հ. Յակոբ Ներսէսեան նոյնպէս կը գրէ թէ «այլ եւս հարկաւոր է տեղս ուղարկել այն փոքր աշխարհօրէն Քրիստոնէականէն, որ շարակցեալ ունի ընդ ինքեան զերգս հոգեւորս»[18]:

Անհրաժեշտ էր, ուրեմն, երկրորդ տպագրութիւն մը, ու այս անգամ աւելի կատարեալ կերպով. փոխանակ Պորթոլիի մանր գիրերուն՝ կը գործածուին Ամստերդամի գեղեցիկ ու մեծ Ոսկանեան գիրերը, երկու տեսակ գիրերու գեղեցիկ զանազանութեամբ, խորագիրները՝ նօտրագիր, եօթը պղնձատիպ պատկերներով: Առաջին անգամ ըլլալով կը գործածուին նաեւ Ոսկանի խազերը՝ շարականներուն վրայ, մինչ առաջին տպագրութեան մէջ՝ շարականները առանց խազի էին:

Քրիստոնէականին հետ կից կը վերատպուի նաեւ Տաղարանը, ուր աւելցուցած է նոր տաղ մը, նուիրուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի «Մեծահանդէս է օր տօնի» սկզբնաւորութեամբ[19]. իսկ շարականնե-

17. Հ. Մանուէլ Վրդ. Պաշպալովէն, 25 Հոկտ. 1729ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

18. Հ. Յակոբ Վրդ. Ներսէսեան՝ Կարինէն, 25 Յուլիս 1730ին, առ Հ. Յակոբ Բուզայեան, Պոլիս:

19. Մխիթար, բացի տպագրած Տաղերէն, ունի անտիպ տաղեր ալ: Մխիթարի կենդանութեան, իր իսկ աշակերտներէն օրինակուած ձեռագիր Տաղարանի մը մէջ կը գտնենք հետեւեալ տաղերը.
- ա. Երգ ի վերայ նահատակութեան սրբոյ նոր վկային Քրիստոսի Տէր Կոմիտաս քահանայի Կոստանդնուպօլսեցւոյ. ի Մխիթարայ Աբբայէ ասացեալ: Տաղին սկզբնատառերը կը կազմեն Ի Մխիթարէ Աբբայէ ասացեալ. (էջ 254–257).
- բ. Այլ իմն ոտանաւոր ի նմանէ ասացեալ. Թէ մեղադրօղ իցես դու քեզ. (էջ 258).
- գ. Այլ իմն ոտանաւոր ի նմանէ. Սիրեա զԱստուած բոլոր սրտիւ. (էջ 258–259).
- դ. Երգ յօրինեալ ի Մխիթարայ Աբբայէ Հօրէ մերմէ. Վաղ եղկելի անձն իմ. (էջ 260).
- ե. Նորին Մխիթարայ Աբբայի երգ յօրինեալ. Մունչեալ ես ռահ. (էջ 261).

© National Library of Armenia

րու բաժինը նոր է (էջ 171–203), «Շարականք ոմանք ասացեալք ի նոյնոյ Մխիթարայ Վարդապետէ» վերնագրով. շարականներու այս մասը ունեցած է առանձնատիպ ալ, բայց առանձին համարակալութիւն ունենալով հանդերձ (էջ 1–31), չունի առանձին անուանաթերթ: Առանձնատիպի գոյութիւնը յիշատակուած է Մխիթարի Հաշուագիրքին մէջ, ուր կը գրէ. «վասն պօնամանն եւ վասն շարականի աւելի տպման եւ թղթոյ սրբագրութեան՝ 26 լիրէ»: Շարականներու մասը աւելի օրինակներով կը բազմացնէ, որովհետեւ նոյն շարականները կը գործածուէին Ս. Ղազարի մէջ, յատուկ առիթներով. աւանդութիւն՝ որ դեռ պահուած է Մայրավանքիս մէջ, Յիսուսի անուանակոչութեան տօնին:

Նորատիպ Քրիստոնէական-Տաղարանը կը փակուի նոր երգով մը (էջ 200–202) «Յորդորումն փախչելոյ ոգւով չափ յախտէ պատուասիրութեան, ոտանաւոր տողիւ ասացեալ, առ վերջաբանութիւն գըրգկանս, ի յօգուտ ընթերցողաց»:

Գիրքին տպաքանակը փոխանակ 1500ի, այս անգամ կ'ըլլայ 2000, որոնցմէ 500ը կը տպուի ընտիր թուղթի վրայ[20]: Տպագրութիւնը

տաղը մնացած է անաւարտ, օրինակուած է միայն առաջին տունը Մ սկզբնատառով, իսկ երկրորդ տան միայն Խ տառը գրուած է։

զ· Երգ ի վերայ ինն դասուց հրեշտակաց, յօրինեալ ի գերապայծառ Մխիթարայ Աբբայ Հօրէ մերմէ· Անուն անհասին Հօրն անեղին· (էջ 348–349)·

է· Նորին երգ ի վերայ հանգանակին սրբոց առաքելոց· Սուրբն Պետրոս ասաց զՀօրէ· (էջ 350)·

ը· Նորին տաղ ի վերայ կարգաց սրբոց առաքելոցն Քրիստոսի· Ով սուրբ Պետրոս· (էջ 350)·

թ· Նորին երգ եւ գովեստ ի վերայ սրբոյն Դաւթի մարգարէին եւ Յակովբայ առաքելոյն· Անուն անհասին Որդւոյն· (էջ 351–352)·

ժ· Նորին երգ եւ խրատ ի վերայ ընկերսիրութեան· Ով անձն իմ· (էջ 353–356)·

ժա· Նորին երգ ի վերայ նախնեաց մերոց ազգին· Գովեսցուք զարս փառաւորս· (էջ 356–358):

20· 1732ին տպագրուած Քրիստոնէական-Տաղարանին համար եղած է հետեւեալ ծախսը, զոր թուղթի մը վրայ նշանակած է Մխիթար.

Տպագրողին ետու զվասն բոլորին որ եղեւ 13 տապաղայ եւ կէս, լիրէ	381:10
վասն 41 ռիզմէ թղթոյ ցածի	254
վասն լաւ թղթոյ 13 ռիզմա եւ կիսոյ	137:10
վասն պօնամանի եւ վասն շարականի աւելի տպման եւ թղթոյ սըրբագրութեան	26
լիրէ	799

Փոքրիկ թղթիկի մը վրայ կայ հետեւեալ ծանօթութիւնը.
«1732 Յունիսի 9 եկին ի տպարանէ 2000 Աշխարհաբար Քրիստոնէական վարդապետութիւն· որոց 500 են լաւ թղթով: Բայց գիտելի է, զի ի լաւէն 11 պակասիւր. իսկ ի միւսոյն 24· այսինքն ընդ ամէնն պակասիւր 35»:

պէտք է աւարտած ըլլայ 1732ի Փետրուար ամսուն, որովհետեւ Տոմսակ գրեանցի մէջ նոյն ամսուան 8ին նշանակուած է. «Եկին ի տըպարանէ սպիտակ թուղթք, յաւելեալք ի Տաղարանէ, 2 տէստէ»:

* * *

Տարիներ ետք, 1744ին, Սպահանի Եպիսկոպոսին ձեռքը կ'անցնի Մխիթար Աբբահօր 1732ի այս Քրիստոնէականը, ու կարդալով «Հաւատամք»ի մեկնութիւնը, մանաւանդ այն կէտը՝ ուր կ'ըսուի թէ Քրիստոսի յարութենէն ետք «էջ ի դժոխս», եւ մութ գտնելով տըրուած բացատրութիւնը, գիրքը կը ղրկէ Հռոմ, եկեղեցական պատկան իշխանութեան, ու նամակ մը կը գրէ ըսելով. «Պատահեցաւ ի ձեռն իմ փոքրիկ գիրք մի Քրիստոնէական վարդապետութեան, շարադրեցեալ ի Վէնէտիկ Աբբա Մխիդարէ եւ տպեցեալ ի տպարանի Անդոնիօ Պառթօլօ, թվին 1732, ուր 26 թխդով մեկնէ զՀաւատամքն, ուր ասի՝ թէ Քրիստոս Տէրն մեր իջեալ հոգւով ի Դժոխսն, վասն ազատելոյ զարդարս ի ձեռաց սատանայի, եւ աւելու՝ վասնզի նախքան զՔրիստոս սատանան տանէր ի դժոխս զհոգիքն արդարոց: Ուստի ընդեռնանու ի յԱւետարանն թէ հոգին Ղազարոսի եղեւ տարեալ ի հրեշտակաց ի ծոցն Աբրահամու. խնդրէ այն եպիսկոպոսն եթէ սոյն առաջարկութիւն՝ թէ իցէ՞ ընդդէմ ճշմարիտ վարդապետութեան կամ ոչ»:

Հաւատասփիւռի ժողովը, առանց մանրամասնելու խնդիրը, Քրիստոնէականի գիրքը կը ղրկէ Հռոմի Հայոց եկեղեցւոյն Մեծաւորին՝ Գրիգոր Վրդ. Նիկողոսեանի, կարդալու եւ գրաւոր ներկայացնելու իր կարծիքը՝ այս հարցին նկատմամբ: Գրիգոր Վրդ. հաւատքի հակառակ ոչ մէկ բան կը գտնէ հոն, ու դիմելով Յովհաննէս Պատկերահանի, որ թարգմանի պաշտօնը կը վարէր, կը յայտարարէ իր տեսակէտը: Յովհաննէս անձամբ կը ներկայանայ Ս. Ժողովին, որ կ'իմացնէ՝ թէ հարցը պէտք է անցնի Հաւատաքննութեան ժողովին, որու կը պատկանի քննել եւ դատել այս հարցը: Մինչ այս՝ Յովհաննէս կը պատրաստէ իտալերէն լեզուով յայտարարութիւն մը, հետեւեալ պարունակութեամբ. «Վրդանէս Արքեպս. Կեսարիու, նաեւ ձեռնադրող ի Հռոմ, որ բնակի մերձ եկեղեցւոյն սրբոյ Մարիամու Եգիպտացւոյն, եւ Տէր Գրիգոր Նիկողոսեան, մտադրաբար ընթերցան զգրքոյկն Քրիստոնէականի վարդապետութեան, այլ սղալս ոչ գտին, բաց ի այնմանէ՝ որ գրեալ է Ըսպահանու Եպիսկոպոսն, թէպէտ սոյն առաջարկութիւնս ոչ է երեւելի սըղալ կամ ընդդէմ ճըշմարտի վարդապետութեան, այլ ոչ է բաւուք պարզաբանեցեալ, հետեւապէս ոչ է վնասաբեր, եւայլն: Քանզի շարադրողն սորին է մեծ Վարդապետ եւ ուսուցանող ճշմարտութեան, միջնորդութեամբ բա-

© National Library of Armenia

դում գրեանց՝ որ շարադրեալ է վասն տարածելոյ զուղղափառ հաւատն, նաեւ իւր աշակերտօքն լուսաւորեաց զազգն Հայոց, եւ այլն»: Ցայտարարութեան կը տորադրեն Վրթանէս Արքեպս., Գրիգոր Վրդ. ու կը ղրկեն Սրբազան Ժողովին:

Ցիշեալ յայտարարութեամբ կը փակուի ամէն հարց, որովհետեւ Մխիթար ոչ մէկ նամակ ընդունած է Հռոմէն, ու պաշտօնապէս անտեղեակ կը մնայ հարցին, թէեւ բոլոր այս մանրամասնութիւնները կ՚իմանայ Միաբանութեանս մտերիմ՝ Ցովհաննէս Պատկերահանի մէկ նամակէն[21]:

* * *

Քրիստոնէական վարդապետութեան գիրքին մասին խօսած ատեն, կարեւոր կը համարինք ակնարկ մըն ալ տալ Վարդան Ցովնանեանի՝ Լէոպոլսոյ Արքեպիսկոպոսին ինքնագիր Քրիստոնէական գիրքին, որ հեղինակէն կոչուած է Կաթէկիզմօ: Զենք գիտեր թէ Վարդան այս գիրքը շարադրա՞ծ է՝ թէ թարգմանած, բայց շատ վաղ ժամանակներէ, իր իսկ կենդանութեան, գիրքը հասած է Մխիթար Աբբահօր ձեռքը. անհաւանական չէ որ ղրկած ըլլայ ինք Վարդան Արքեպիսկոպոս՝ Մխիթարի խնդրանքին վրայ: 1718ին, երբ Մխիթար Հռոմ կը գտնուէր, Ս. Ղազարէն Հ. Եղիա կը գրէր իրեն. «Հ. Ցովսէփն սկսեալ է գրել զգիրգն զայն որ եւ կոչի Կաթագիզմօ, էանց զկէսն»[22]: Միաբանութեանս մէջ Վարդանի Կաթէկիզմօն պէտք է ծանօթ եղած ըլլայ ամէնուն, այնքան որ 1720 թուականին, երբ Ցոհան Եպս. եւ Հ. Մանուէլ Վրդ. Ս. Ղազարէն կ՚երթան Թրանսիլվանիա, զգալով պահանջը քրիստոնէական վարդապետութեան դասագիրքի մը, փոխն ի փոխ թախանձագին կը գրեն Մխիթարի «Այրբենարան հանդերձ Քրիստոնէականիւն Վարդան Վրդ.ի... խնդրեմ որ ղրկես»[23]: Զունինք Մխիթարի պատասխանը, սակայն Ցոհան Եպս.ի նամակէն կ՚եզրակացնենք՝ որ Մխիթար 1720ի Դեկտեմբերին մտադիր է տպել տալ զայն[24]. սակայն գործերն այնպէս մը կ՚ընթանան՝ որ Վարդան Ցովնանեանի Քրիստոնէականը չի տպագրուիր, հակառակ որ Հ. Մանուէլ Կեռլայէն շարունակ կը պնդէ:

21. Ցովհաննէս Պատկերահան, Հռոմէն, 30 Մայիս 1744ին, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ:

22. Հ. Եղիա Վրդ. Վենետիկէն, 26 Հոկտ. 1718ին, առ Մխիթար Աբբայ, Հռոմ:

23. Հ. Մանուէլ Վրդ. Կեռլայէն, 27 Փետր. 1721ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

24. Ցովհան Եպս. 17 Մարտ 1721ին, Մխիթար Աբբահօր կը գրէ. «Քո հրամանքն գրեալ էիր թէ Սաղմոսներն հանդերձ միւս գրգերովն պատրաստեալ եմ, բայց զՔրիստոնէական վարդանին զկնի Ծննդեանն, յորժամ աւարտի Մոլութեանց գիրքն, զնա տամ տպել եւ ողարկեմ փութով. արդ մինչեւ ցայժմ սպասեմք դալստեան գրեանցն»:

Տարիները կը սահին, Մխիթար 1725ին կը տպագրէ իր շարադրած գրաբար Քրիստոնէականը, 1727ին աշխարհաբար Քրիստոնէական–Տաղարանը, որու երկրորդ տպագրութիւնը կը կատարէ 1732ին, առանց հրաժարելու ծրագրէն՝ լոյս ընծայելու նաեւ Վարդան Արքեպս. Ցովնանեանի Քրիստոնէականը:

1722ին, Հ. Ցովսէփ Պրուսացի Ս. Ղազարէն կը մեկնի Պոլիս, հետը տանելով Վարդան Ցովնանեանի Քրիստոնէականէն օրինակ մը: Հոն Տիրացու Մաղաքիա Դպիր կ՚իմանայ Հ. Ցովսէփէն՝ թէ ճամբորդութեան մը ընթացքին, Հ. Ցովսէփ կողոպուտի մը ենթարկուած է, յիշեալ Քրիստոնէականն ալ զոհ գացած է: Մաղաքիա ցաւով կը յիշէ այս դէպքը ու կը գրէ Մխիթարի. «Տէր Ցովսէփն այն Պրուսայեան, որ երբեմն ցոյց ետ ինձ զԿալխէթիզմուսն, զթարգմանեցեալն կամ զշարադրեցեալն ի Տեառնէ ամենապատուելի Վարդան Արհիեպիսկոպոսէն Լեհացւոց, զոր լուսաւորեալ հոգին գրեալ էր յետնեաց յղել ինձ, զյորմէ որում յոյժ փափաքէի»[25]: Այժմ Մաղաքիա կը փափաքի ունենալ նոյն գիրքը, ու Պոլիս գտնուող Հ. Թոմաս Վրդ.ը միջնորդ բռնելով, կը խնդրէ Մխիթարէն՝ ունենալ զայն: Զունինք Մխիթարի պատասխանը, սակայն Հ. Թոմասի նամակին գրուած պատասխանէն կ՚իմանանք՝ թէ Մխիթար մտադիր է տպել այդ հատորը. «այն բան զոր գրեալ էիր, թէ նա (Մաղաքիայն) կամի զԳաթագիզմօն, բարւոք է. ես ոչ խնայեմ: Բայց ոչ կարեմք օրինակել, եւ ունիմք զմի օրինակ միայն. ուստի, եթէ Տէր յաջողեսցէ՝ թերեւս տպագրեսցի, եւ յայնժամ ունիլ կարեն ամենեքեան»[26]: Գործնականին մէջ՝ անկարելի կ՚ըլլայ տպել Վարդան Արքեպս. Ցովնանեանի յիշեալ Քրիստոնէականը, որու ինքնագիրը կը պահուի Ս. Ղազարի Ձեռագրատունը:

ԽՈԿՈՒՄՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ (Բ. տպ. 1732)

1719ին Մխիթար տպել տուած էր այս հատորը, բայց վաղուց սպառած էր. մանաւանդ որ 1719ին Պարտէզ հոգեւորի տպակից ըլլալով՝ աւելի եւս պատճառ մըն էր անոր սպառելուն: 1732ին տպագրութիւնը ոչ մէկ ուրիշ գիրքի տպակից է, ու իբր առանձին կը սկսի վաճառուիլ այսուհետեւ. աւելի ընդարձակ է քան նախորդ տպագրութիւնը, էջ 152–175ի վրայ ունենալով յաւելուած մը, ուր կան գործնական հոգեւոր խրատներ ու աղօթքներ: Ունեցած է 2000 տպաքանակ. տպագրութիւնը սկսած է 1732ի Ապրիլ 16ին, ու աւարտած պէտք է ըլլայ շուրջ ամիսէ մը. Ցունիս ամսուն մէջ է որ կը

25. Մաղաքիա Դպիր՝ Պոլիսէն, 3 Հոկտ. 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

26. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 19 Նոյեմբ. 1733ին, առ Թոմաս Վրդ., Պոլիս:

© National Library of Armenia

սկսի գիրքին կազմուիլը. Տոմսակ գրեանց յուշերուն մէջ, Յունիս 11ին կը կարդանք. «յղեցաք առ Ծամարիայն առ ի կազմել 50 խուկումն նորատիպ». ապա «Յունիս 21. յղեցաք առ Ղազանճին առ ի կազմել 50 խոկումն նորատիպ»։ 1732–1738 տարիներու ընթացքին կը սպառին շուրջ 900 օրինակներ, իսկ 1748ին շտեմարանին մէջ կը մնան 892 օրինակներ։

ԳԻՐՔ ՍՐԲՈՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ (Բ. տպ. 1732)

1720ին տպագրուած 1250 Նոր Կտակարանները եւ 250 Աւետարանները, 12 տարուան ընթացքին սպառած էին, ու կը զգացուէր կարօտութիւնը նոր տպագրութեան մը։ 1729ին Պոլիսէն Հ. Պօղոս Վրդ. կը գրէ. «Կտակարանք բազմիցս խնդրեն եւ սաստ ոչ գտանեն»[27], «Խնդրեն Աւետարանք զատք ի Գործոց Առաքելոց կազմեցեալք»[28], ու հակառակ որ 1729ին Պոլսոյ մէջ Աստուածատուրի տպարանէն լոյս կը տեսնէր Աւետարան մը, զարմանալի կերպով ժողովուրդը նախընտրութիւն կու տայ Վենետիկի տպագրութիւններուն, այնքան որ Պոլիս «գոյ անձն որ ասէ թէ ոչ գնեմ զՇարականն, մինչեւ ոչ եկեսցէ Վէնէտիկու ստամբայ»[29]։

Այս պահանջները նկատի առած, Մխիթար կը տպագրէ Աւետարանը 1732ի Օգոստ. 8ին, չորս աւետարանիչներու պղնձափոր նկարներով, Ոսկանեան խոշոր ու յստակ գիրերով, տնատեալ, մաքուր թուղթի վրայ, 1470 տպաքանակով[30]։ Տպագրութիւնը կը տեւէ հազիւ ամիս մը. Տոմսակ գրեանցի համաձայն՝ Սեպտ. 11ին Ս. Ղազարի վրայ ծախուած է առաջին օրինակը։

Յատկանշական է նորատիպ Աւետարանին Բան առ ընթերցօղս, ուր Մխիթար կը ծանուցանէ թէ սա պատրաստութիւն մըն է Աստուածաշունչի տպագրութեան, փոքրիկ ճաշակ մը անկէ, նկատմամբ «թէ՛ ի կողմանէ թղթոց, ծաղկագրաց եւ պատկերաց, եւ թէ՛ ի կողմանէ պայծառութեան տպագրութեան եւ շարից տառից»։

27. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 6 Հոկտ. 1729ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
28. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 7 Սեպտ. 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
29. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 14 Մայիս 1737ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
30. Փոքրիկ թուղթի մը վրայ Մխիթար նշանակած է թէ ո՛րքան ծախս եղած է Աւետարանին համար.

«Վասն թղթոյ որ էր 107 ռիզմա, տուաք	865 լիրէ.
Իսկ տպագրողին	870 լիրէ.
Վասն պատկերաց եւ տպմանց	100 լիրէ.
	1835 լիրէ»։

Նոյն գաղափարը կը կրկնէ նամակներուն մէջ. «զմի գեղեցկատիպ Աւետարան ետու տպել վասն փորձի տպեցման Աստուածաշնչին»[31]։

Գեղեցիկ ու ներկայանալի է արդարեւ նորատիպ Աւետարանը, ու Մխիթար բոլոր սրտով կը փափաքի որ ամէն հայ տուն ունենայ իր Աւետարանը, կարդայ ու դարձնէ զայն՝ որպէս կեանքի անբաժան ընկեր. եւ ասոր համար կ'որոշէ գինը չափազանց մատչելի, պէտք եղածէն շատ աւելի ցած, այնքան որ աշակերտներն անգամ կը ջանան համոզել զինքը՝ որ բարձրացնէ, ապա թէ ոչ՝ մեր վրայէն պիտի շահին, կ'ըսեն, դրամաճառները. «զգին աւետարանացն կարի վայրագոյն եդեալ էք, կը գրէ Պոլիսէն Հ. Պօղոս Վրդ., քանզի դրգածախն մեր զմի հատն վաճառէ 70 փարայ եւ երբեմն 80 փարայ, եւ ի մէնջ առնու զմի հատն 50 փարայ, եւ տակաւին ջանայ զի 45 փարայով առնուցու. վասն որոյ ինձ թուի թէ բարուոք է 60 փարայ գինն լինիլն»[32]։ Դժբախտաբար չէ պահուած Մխիթարի պատասխանը, բայց տարբեր պիտի չըլլայ՝ Տաղարանին համար գրածէն. «վասն գրեանց գրեալ ես թէ քսան փարայով վաճառի Տաղարանն, եւ մէկ ղուռուշով Յարացոյցն եւ Հանդերձեալն. լաւ է եւ չէ փոյթ, թէպէտ Տաղարանն սակաւ է, զի այնքան պատկեր ունի. բայց չէ փոյթ»[33]։

Տարիներ ետք, 1746ի Մայիս 20ին, Պոլիսէն Հ. Միքայէլ Վրդ. կը գրէ այս Աւետարանին մասին. «մեր պարզ Աստուածաշնչի գրով տպեցեալ Աւետարանն, ի Մարկոսի ժմէ (M) նշանով թապաղայն հայելի է այդր, զի սղալ կարգեցեալ է փանճինաներն, որոյ բան միոյ երեսի ոչ կցորդի միւս երեսի. նաեւ Ցինանց աւուրց ցուցակք տառք համարոց որք ի լուսանցս՝ անկարգ. եւս թղտոց համարքն սխալք. եթէ ի նոյն Աւետարանէ գոն բազումք, նոյն թապաղայն վերատին տպելի է, զի մի՛ գուցէ այնպէս մնալով առօղքն եպերիցեն եւ հայհոյիցեն։ Ահա տեսէք զՄարկոսի 3 Գլուխն եւ 18 համարն, ի վերջի տողն. «եւ զԱնդրէաս եւ զՓիլիպպոս», եւ հայեցէք ի միւս երեսն, որ ոչ համաձայնի»[34]։ Չունինք Մխիթարի պատասխանը. մեր մատենադարանի օրինակը (էջ 177–192) չունի նշուած վրիպակը. անկարելի չէ որ Մխիթար նկատի առնելով Հ. Միքայէլ Վրդ.ի դիտողութիւնը՝ վերատպած ըլլայ այդ էջերը, եւ ծախու մնացած օրինակներուն մէջ ներմուծած։

31. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, Դեկտ. 1732ին, առ Խաչիկ Յակոբեան, Իզմիր։
32. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 1 Յունիս 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
33. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 8 Ապրիլ 1733ին, առ Հ. Թոմաս Վրդ., Պոլիս։
34. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 20 Մայիս 1746ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

© National Library of Armenia

ՍԱՂՄՈՍ ԴԱՒԹԻ ՈՐ ԵՒ ԿՈՉԻ ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ (տպ. 1733)

1732ին տպագրուած Աւետարանէն զատ, Աստուածաշունչի տպագրութեան իբր պատրաստութիւն կրնանք նկատել նաեւ Սաղմոսի տպագրութիւնը, որու համար օգտագործուած են Աստուածաշունչի համար պատրաստուած տառերը, զարդերն ու նկարները։ Սա առաջին Սաղմոսարանն է որ կը հրատարակէ Մխիթար. յաջորդաբար, դեռ երկու անգամ ալ տպել պիտի տայ. մին՝ 1742ին, փոքրադիր, միւսը՝ 1747ին, միջակադիր, որ վերատպումն է ներկայ 1733ի տպագրութեան։

Այս հատորին նկատմամբ, փոքրիկ հաշուի տետրակի մը մէջ կը գտնենք սա արձանագրութիւնը, գրուած Մխիթարէ. «1733 Մարտի 10, սկսումն տպագրութեան Սաղմոսի», եւ այլուր, նոյն տետրակին մէջ «զՍաղմոսն պարչեցաք զմեծ տապաղայն 43 լիրէով տպել (թէպէտ ինքն 44 աղաղակէր, բայց ես 43), եւ այս 2000 տպելոյ թէութեամբ»։ Տպագրութիւնը սկսած Մարտ 10ին, կ'աւարտի Յուլիսին, ու մաս առ մաս կը ղրկեն կազմարարին. Օգոստոսի 29ին 270 Սաղմոս կը յանձնուի նաւուն, տանելու Պոլիս, ուր ժողովուրդը կը սպասէր ծարաւով. սակայն բեռնատար նաւը ճամբան վնասուելով՝ բեռները կը թափէ Զմիւռնիա, մինչ Պոլսի ժողովուրդը «հարցանէն երբ գայ նաւուց, զի գնեսցեն զնորատիպ Սաղմոս»[35]։ Քիչ ժամանակի մէջ կը սպառի ղրկուածը, ու յաջորդ տարիներուն ալ միշտ կը պահանջուի նոյնը. «Սաղմոսք նորատիպք, նաեւ փոքր Սաղմոսք ոչ մնացին ամենեւիմբ. ի նոցանէ յղեցէք զորքան կամիք, զի վաճառին»[36]։

ՏՕՄԱՐ ԿԱՐՃԱՌՕՏ (տպ. 1733)

1733ի Սաղմոսին տպակից է 40 էջնոց այս գրքոյկը, շարադրըուած Մխիթարէ։ Մխիթար շատ կանուխ ժամանակէ պէտք է պատրաստած ըլլայ այս գիրքը, որու գոյութիւնը գիտէ Հ. Մանուէլ Վրդ. 1721ին, երբ Թրանսիլվանիայէն (Կեռլա) կը գրէ Մխիթարի Հոկտ. 7ին. «... տպել պարտիք, նոյնքան (100 հատ) եւ Պարզատօմար, լինի թէ բարձրութեանդ չինած վերադրով եւ դիր տարով, այն սակաւ եւ անխախտ Տօմարացուցակն մէջն դիցես, հանդերձ խրատիւն»։ Յոհան Եպս. առանց գիտնալու այս ձեռագրին գոյութիւնը, 1727ի Փետր. 8ին Հռոմէն կը խնդրէ Մխիթարէն նոյնը, գրելով. «արդ մերձեցաւ ծռազատիկն հայոց, խնդրեմ յանձն առնուլ զսակաւ ինչ աշխատանս, առ ի ուղղել զսխալանն զայն մեծ, որպէս եւ ընկալարն ի Տեառնէ զլոյս եւ զկարողութիւն ճանաչելոյ, զառիթ

35. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլսէն, 18 Մարտ 1734ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
36. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլսէն, 16 Յունուար 1737ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

այնորիկ սխալմանն, որով եւ պարտաւորիմ իսկ։ Եւ զայս կարես առնել չինելով զՊարզատօմարիկ մի, եւ ածել ի լոյս՝ տպել տալով։ Եւ թէ կրիցես զերկրայութիւն ինչ, արդեօք վաճառի՞ եւ հանէ՞ ըզխարճն թէ ոչ, տուր տպել եւ ի լոյս հանել, եթէ կամիցիս՝ ծախիւք իմօք, զի զոմանս վաճառելով եւ զոմանս բաշխելով ջանասցուք սըփռել ներ ազգին մերում, թերեւս այսու զգուշացուսցուք զնոսա ի սխալանաց անտի եւ զերծուսցուք ի խայտառակութեանց եւ ի տուգանացն հետեւելոց»։

Քաջալերուած գուցէ այս եւ ասոնց նման բացատրութիւններէ, վերջապէս 1733ին կը տպագրէ Տօմարը, ու այնուհետեւ բազմաթիւ անգամներ նոյնը կը տպագրուի, ընդհանրապէս միշտ Սաղմոսին տպակից[37]։

ԺԲ.

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

1734–1737

ԳԻՐՔ ԱՌԱԿԱՑ ՍԱՂՕՄՕՆԻ (տպ. 1734)

Աստուածաշունչի տպագրութեան ընթացքին, յետ տպելու Գիրք Առակացը, կապարեայ գիրերը ցրուելէ առաջ՝ Մխիթար գաղափարն ունեցած է նոյնը տպագրել նաեւ փոքրադիր չափով, միասին, առձեռն գործածութեան համար։ Այս 94 էջնոց հատորիկին անուանաթերթին խորագիրը կ'ամփոփէ ամէն ծանօթութիւն. «տպագրեցեալ առանձնակի ի փոքրիկ դիրս, ի ժամանակի յորժամ տպագրիւր Աստուածաշունչն, զորոյ զմեծամեծ էջսն՝ զկնի տպագրեցման՝ ի յերկուս անջատեալ, տուաք տպագրել զայս, ի սփոփանս փափաքողաց դիւրիմաց խրատուց եւ ոսկեղէն բանից գրգոյս այսորիկ»։ Տպագրութեան թուական նշանակուած է «1734 Մայիսի 20»։

Գիրքին ճշգրիտ տպաքանակը կարելի չեղաւ ստուգել. Նկատած, սակայն, որ 1734ի Յուլիսի 1ին՝ Մխիթար Պոլիս կը ղրկէ հարիւր օրինակ, 1736ի Ապրիլ 25ին՝ ուրիշ հարիւր օրինակ եւս, իսկ Սեպտ.

37. Տե՛ս Սաղմոսարան 1747ի եւ Սղմս.–Էփէմէրտէ 1748ի։

© National Library of Armenia

11ին՝ 71 օրինակ, ընդամէնը Պոլիս ղրկուած կը գտնենք 271 հատորեակ. 160 օրինակ ալ կը տրուի Հ. Միքայէլ Վրդ.ին՝ որպէսզի ծախէ Վենետիկ քաղաքին մէջ, հուսկ՝ 1735ի Օգոստոսին՝ 10 օրինակներ կը ղրկուին Պելկրատ: Այս բոլորէն ետք՝ 1738ին Ս. Ղազարի գրապահեստին մէջ մնացած են տակաւին 113 օրինակներ. այսպէս 554 օրինակի հետքեր կրցանք գտնել, որով կ'ուզենք կարծել որ տպաքանակը եղած ըլլայ 600, հաւանաբար աւելի ալ, բայց ոչ պակաս:

Թէ ի՛նչ ընդունելութիւն գտած է այս գրքոյկը՝ գրեթէ չունինք ակնարկ, բացի անցողակի խօսքերէ. այսպէս՝ 5 Յունուար 1735ին, Հ. Պօղոս Վրդ. կը գրէ Պոլիսէն՝ թէ «Առակաց գիրքն աստէն ոչ այնքան վաճառեցան, այլ՝ թէ յումեքէ բազումք ի միասին գնեցան եւ տարեալ եղեն ի յԱնատօլու»: Նմանապէս, Պոլիս գտնուած ծախու գիրքերու ցանկի մը համաձայն՝ «յամի Տեառն 1743 եւ ի Յուլիսի 2, մերձ Պետրոսի եղեալ գրեանքն, զորս թուեցաք, սոքա էին բնաւքն ներկայականք... 145 Առակաց Սողոմոնի»:

ՏԵՏՐԱԿ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ՌՕԶԱՐԻ ԱՅՍԻՆՔՆ ՎԱՐԴԱՐԱՆԻ (տպ. 1735)

Աստուածաշունչի տպագրութեան ընթացքին՝ լոյս կը տեսնէ 48 էջնոց տետրակ մը, նուիրուած Աստուածամօր վարդարանին: Գիրքին ծագումին եւ այլ պարագաներուն մասին չունինք տեղեկութիւններ: Տպաքանակը եղած է 2000. երեք տարի ետք, 1738ին, գիրքերու շտեմարանին մէջ մնացած են 645 օրինակներ, ու քանի մը տարիէն անոնք ալ սպառած են ամբողջովին:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐՈՑ ԺՈՂՈՎՈՂԻ (տպ. 1736)

Աստուածաշունչի տպագրութիւնը աւարտելէն անմիջապէս ետք, 16 Ապրիլ 1736ին կը սկսի տպագրութիւնը նոր հատորի մը՝ Մեկնութիւն Գրոց Ժողովողին:

Գիրքին թէ՛ անուանաթերթին եւ թէ մանաւանդ յիշատակարանին մէջ, Մխիթար կը պարզէ ընթերցողին թէ ի՛նչ կերպով պատրաստուած է հատորը: Աստուածաշունչի տպագրութենէն առաջ՝ եօթնըեվուեան թարգմանութիւններու հետ համեմատութիւններու ընթացքին, Մխիթար հաւաքած է բազմաթիւ անդրադարձութիւններ, լուսաբանութիւններ ու ճշտումներ, որոնցմէ միայն անհրաժեշտները անցուցած է տպագրուած Աստուածաշունչի լուսանցքներուն վրայ, յուսալով բարեպատեհ առիթով մը հրատարակել ամբողջութիւնը՝ առանձին հատորով մը: Սակայն այդ գործին ձեռնարկելէ առաջ, «կամեցաք զի զգժուարիմաց բանս միոյ գրոյ մեկնողաբար շարադրելով բացայայտիցեմք, որպէս զառհաւատչեայ, ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ. եւ պատկանաւոր թուեցաւ մեզ նախ ձեռն արկանել զայժմանէ Գրոյ Ժողովողին»[1]:

Շարժառիթը՝ որով Մխիթար ձեռնարկած է նախ Ժողովողի գրքին մեկնութեան՝ զուտ հոգեւոր է, «ի փառս Աստուծոյ եւ ի յօգուտ ազգին իմոյ»[2]. եւ որպէսզի լաւագոյն կերպով հասնի նպատակին, գիտումնաւոր կերպով խուսափած է երկարաբանութենէ, որդեգրելով դիւրըմբռնելի եւ պարզ ոճ մը:

Գիրքին պարունակութիւնը կը մատնանշէ Մխիթարի խոր հըմտութիւնը հոգեւոր կեանքի այլազան հարցերուն, որոնք արձագանգն են սուրբ Հայրերու գրութիւններու իւրացումին: Մեկնութիւն Ժողովողին հատորը Մխիթար կ'անուանէ, Յիշատակարանին մէջ, «առհաւատչեայ». նոյն բառը աւելի եւս կը բացատրէ թէ՛ իր աշակերտներուն գրած նամակներուն մէջ, եւ թէ՛ մանաւանդ 20 Յունիսին (1736) առ Մաղաքիա Դպիր ուղղած նամակով. «զկնի ոմանց ամսոց յուսամ հասանիլ այդր (ի Կ. Պոլիս) Մեկնութիւն Գրոց Ժողովողին, որոյ տպագրութիւնն յայժմիկ ամսոջ վերջացաւ, եւ ի նմին տեսցես զառհաւատչեայն գործոյս, որում պարապեալ կամ, եւ յուսամ թէ այնու բարւոք հաւատասցես թէ օգտակարագունեղ իմն է վասն ազգիս մերոյ՝ նաեւ այն գործ զոր ունիմ ի ձեռին, եւ փութամ ճեպիմ ի կատար հասուցանել»: Գուցէ դիտմամբ Մխիթար կը ծածկէ ձեռքը ունեցած գործին անունը, սրտին այնքան մօտիկ, Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէի, որու մասին յաջորդաբար պիտի անդրադառնանք:

1735–1736 ձմեռուան ընթացքին է որ Մխիթար կը շարադրէ Մեկնութիւն Գրոց Ժողովողին. «լիակատար մեկնութեամբ գրեցի, եւ յայժմիկ գարնան, եթէ Տէր յաջողեսցէ՝ յուսամք տպագրել. քսանեւհինգ կամ երեսուն տպագրեալ լինի»[3]: Իրապէս ալ, ըրած հաշիւներուն համաձայն, գիրքը կը բռնէ 29 պրակ, 453 միջակադիր էջերով: Տպագրութիւնը՝ սկսած 1736ի Ապրիլ 16ին, կ'աւարտի նոյն տարուան Յունիսին, 1500 տպաքանակով: Արդարեւ մեծ եղած պէտք է ըլլայ Մխիթարի հոգեկան գոհունակութիւնը՝ տեսնելով այս հատորին հրատարակութիւնը, որմէ օրինակ մը նուէր կը ղրկէ Հռոմ, Վրթանէս Արքեպս.ին, գրելով. «զՄեկնութիւն Գրոցն Ժողովողի, զոր ի վաղուց հետէ ցանկայի շարադրել, յաջողութեամբ Տեառն եւ ձերովք սուրբ աղօթիւք լրացուցի զնորին շարադրութիւնն, այլ եւ ետու տպագրութեամբ ի լոյս ածել առ օգուտ ազգին մերոյ, ի փառս Տեառն: Զորոյ եւ զմինն... առաքեցի ընծայ Վեհանձնութեանդ.

1. Մեկնութիւն Գրոց Ժողովողի, Վենետիկ 1736, էջ 447:
2. Անդ, էջ 448:
3. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 1 Փետր. 1736ին, առ Հ. Թոմաս Վրդ. Պոլիս:

© National Library of Armenia

ընկա՛լ, ուրեմն, հաճութեամբ՝ ըստ քոյին բարեսիրութեանդ, իբրեւ գնուէր սիրոյ իմոյ առ Գերապատուութիւնդ»[4]:

Գիրքին արտաքին վայելչութիւն մը տալու համար, Մխիթար յատուկէն փորագրել տուած է Սողոմոնի նկարը, ճիշտ գիրքին մեծութեամբ (էջ 8), ու հատորին կողերն ալ ոսկեզօծել տուած է: Այս մանրամասնութիւնները կը քաղենք իր Հաշուեգիրքէն, ուր 1736ի Օգոստոս ամսուն նշանակած է. «Պատկեր փորողին՝ վասն Սողոմոնի պատկերին, տխէնիօի վարձուն, նաեւ վասն ծաղկելոյ զճակատն եւ վասն ոսկւոյն, զոր վատնեաց 55 լիրէ»:

Տարակոյս չկայ որ մեր ժողովուրդը խանդավառօրէն ողջունած է Մխիթարի այս հատորը. երկու տարի ետք, 1738ին, 1500 օրինակներէն տրամադրելի կը մնան միայն 681 օրինակներ: 1737ի Մայիս 14ին, Հ. Պօղոս Պոլիսէն կը գրէ. «Մեկնութիւն ժողովողի ոչ մնաց, եւ անոր յղեցէք մեծաքիւ»: Նմանապէս, ուրիշ նամակի մը մէջ կը կարդանք. «Ժողովօղ գրգի բնաւն վաճառեցաւ եւ բազումք են խընդրօղք»[5]:

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ (Խաղի Տետր) (տպ. 1737)

1737ի Մայիս 11ին՝ Ս. Ղազարէն Թրանսիլվանիա կը մեկնի Հ. Թէոդորոս Ցովնանեան, ու Նոյեմբեր 1ին կը գրէ Մխիթար Աբբահօր. «Խաղի Քրիստոնէական վարդապետութիւնն, որ ի չունելն իմ այստի տպիւր, յուսայի թէ յղելոց էք ինձ»: Ուրեմն, այս գիրքին տպագրութիւնը սկսած է 1737ի Մայիս ամսուն, որ նոյն տարուան Օգոստոսին արդէն իսկ աւարտած պէտք է ըլլայ՝ յաջորդ գրքին տպագրութեան հետ, որովհետեւ Մխիթար կը նշանակէ Հաշուեգիրքին մէջ. «1737 Օգոստ. տպագրողին ետու վերջապէս 240 լիրէ, եւ այսու սալտօ եղեւ Խաղի տետրն եւ Թոմա Գեմբեցին»:

100 էջնոց փոքրիկ գիրք մըն է այս հատորը, հեղինակութիւն Մխիթարի, ինչ որ չէ նշանակուած վրան: 46 բոլորաձեւ նկարներով զարդարուած է հատորը, որոնց մեկնութիւնը գրելով՝ Մխիթար կ'ուզէ հայ մանուկին զուարճալի ձեւով սորվեցնել քրիստոնէական ճշմարտութիւնները. գիրքը կոչած է Քրիստոնէական վարդապետութիւն, որ ի գործ ածի ի մեկնելն զպատկերս՝ ի ժամանակի խաղալոյ:

Գիրքին մէջ գործածուած 46 բոլորաձեւ նկարները տպագրուած են նաեւ առանձին մեծադիր (40×49 հրդմ.) թուղթի վրայ, որ կ'ընկերանայ հատորին. բայց որովհետեւ չէ կցուած գիրքին, ներկայիս ստէպ կը հանդիպինք հատորիկին՝ առանց խաղի պատկերին:

4. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 23 Մարտ 1737ին, առ Վրթանէս Արքեպս. Հռոմ:
5. Հ. Թոմաս Վրդ. Պոլիսէն, 12 Յունիս 1737ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

1753ին (20 Հոկտ.) Հ. Միքայէլ Պոլիսէն կը գրէ Մելքոնեան Աբբահօր. «(ուղարկեցէք) եւս խաղալու պատկերք, զի գիրքն բազում գոն եւ պատկեր ոչ գոյ»:

Գիրքին սկիզբը, փոխան Յառաջաբանի, կայ Խրատ առ կերպն խաղալոյ զխաղս զայս հոգեւոր, ուր կը տեսնուի Մխիթարի մանկավարժական եզական տաղանդը: Գրած է շատ պարզ եւ դիւրահասկանալի բառերով, ու ղրկելով գիրքը Արեւելք, կը յանձնարարէ իր աշակերտներուն՝ «զխաղի պատկերն եւ զխրատ նորա զոր տպեցաք... լաւ մի հայիլ, եւ զխրատն խաղալոյ լաւ ուսուցանել, որպէսզի ջերմեռանդքն այնու խաղիւ զՔրիստոնէական վարդապետութիւնն միշտ քաղիցեն»[6]:

1737ին այս հատորիկին յանկարծ յայտնուիլը՝ յատկանշական երեւոյթ մը պէտք է նկատենք, որովհետեւ Մխիթար՝ թաղուած բազմատեսակ զբաղումներու մէջ, մեծամեծ եւ արժէքաւոր հատորներու միջանկեալ՝ հրապարակ կու գայ իր փոքրիկ Խաղի տետրով, որ անշուշտ կը յայտնէ այն մեծ սէրը՝ զոր ունէր հայ մանուկին հանդէպ:

Տպագրուած 1500 օրինակներուն կէսը կը ցրուի տարուան մը ընթացքին, ու յաջորդաբար գիրքին հետքն իսկ կը ջնջուի ծախու գիրքերու ցանկէն: Զարմանալի է թէ ինչո՛ւ իսկոյն չէ ձեռնարկած երկրորդ տպագրութեան մը, որ կատարուած է աւելի ուշ՝ 1775ին:

ԳԻՐՔ ԹՕՄԱՅԻ ԳԵՄԲԱՑԻՈՅ (տպ. 1737)

Մխիթարի հրատարակած անդրանիկ գիրքը եղած էր Թովմայ Գեմբացիի Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի: 1700էն ասդին, շուրջ 40 տարիներու ընթացքին՝ ամբողջովին սպառած ըլլալով, երկար ատենէ կը զգացուէր նոր տպագրութեան մը պահանջը, ո՛չ միայն իր աշակերտներուն ձեռքը տալու, այլ նաեւ ժողովուրդին հոգեւոր օգուտին համար:

Գիրքին տպագրութիւնը կը սկսի 8 Յունիս 1737ին եւ կ'աւարտի Օգոստոսին: Ինչպէս յաջորդաբար պիտի անդրադառնանք, հոս եւս անցողակի կերպով յիշատակենք՝ թէ Թովմայ Գեմբացիի տպագրութեան համար Մխիթար կը սկսի օգտագործել նոր փորագրուած մանրագիրեր, որոնք պատրաստուած էին Մատթէի Աւետարանի Մեկնութեան տպագրութեան համար: Սակայն տեսնելով անոր անյաջող ելքը, կը փոխէ ու կը դառնայ Ոսկանեան գիրերուն, առանց հրապարակ հանելու մանրատառ սկսուած գործը:

6. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 22 Փետր. 1738ին, առ Հ. Թոմաս Վրդ. Պոլիս:

© National Library of Armenia

Անուանաթերթին վրայ կայ հետեւեալ ծանօթութիւնը· «վերըստին տպագրութեամբ եւ բարւոք սրբագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ, աշխատասիրութեամբ եւ ջանիւ Տեառն Մխիթարայ Սեբաստացւոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ»։ 1700ի եւ 1737ի տպագրութիւնները իրարու հետ համեմատելով՝ կը տեսնենք թէ բնագիրը ընդհանրապէս նոյնն է, բազմաթիւ մանր փոփոխակներով եւ սրբագրութիւններով, որոնց մէջ մէկ քանին նշմարելի սրբագրութիւններ են անտարակոյս, որոնց համար Մխիթար նամակի մը մէջ կ'ըսէ· «կարի լաւագոյն սրբագրութեամբ տպեցաւ»[7]։

440 էջնոց գիրք մըն է, 1500 տպաքանակով։ Ասիկա կ'ըլլայ այն հազուագիւտ տպագրութիւններէն, որ՝ իր հիւթեղ պարունակութեան համար՝ քիչ ժամանակի մէջ կը սպառի։ Տպագրութենէն տարի մը ետք, 1738ին, 1500 օրինակներէն կը մնան միայն 782 հատ, իսկ տասնեակ տարի մը ետք (1748ին) տրամադրելի կը մնայ հազիւ 315 օրինակ։

7· Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 28 փետր· 1738ին, առ Հ· Թոմաս Վրդ· Պոլիս։

ԺԳ.

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

1738–1749

ՊԱՐՏԷԶ ՀՈԳԵՒՈՐ (տպ· 1738)

Մատթէի Մեկնութիւն հատորին տպագրութեան ընթացքին, 1738 տարուան վերջին ամիսներուն, Մխիթար կը վերատպէ Պարտէզ Հոգեւորը,[1] որ 1719ին առաջին անգամ հրատարակած էր, ու սպառած։ Զգալի է երկուքին միջեւ տարբերութիւնը· քսան տարուան ընթացքին՝ կատարելագործուած էր տպագրական արուեստը, այնպէս որ Պարտէզի նոր տպագրութիւնը կը ներկայանայ մեզի աւելի կատար-

1· Նկատած որ 1739ի փետր· ամսուն Մխիթար վճարած է տպարանին Պարտէզի տպագրութեան ծախսերը («տպագրողին վերջապէս ետու 429 լիրէ, եւ այս սալտար եղեւ վասն տպագրութեան Մեկնութեան եւ Պարտէզին»· Հաշուեգիրք), կ'ենթադրենք որ գիրքին տպագրութիւնը կատարուած ըլլայ 1738ի վերջին ամսուն։

եալ, բոլորգիրի ու նոտրգիրի փոփոխակներով, 1736ին ձուլել տըրուած նոր տառերով, որոնք աւելի մեծ ու յստակ էին՝ քան 1719ին գործածուածները· Թուղթը սպիտակ, շատ մը ազատ տողերով, որոնք կը հանգչեցնեն ընթերցողին աչքերը։ Իբր պարունակութիւն՝ նորատիպ Պարտէզը իբր յաւելուած ունի Շնորհալիի Հաւատով խոստովանիմը, 207–216 էջերուն վրայ։

Անաղմուկ կատարուած է Պարտէզ Հոգեւորի այս տպագրութիւնը՝ իր 2000 տպաքանակով· հազիւ երբեք դիւանական ակնարկներու կը հանդիպինք անոր մասին։ Մխիթարի գրած նամակներուն մէջ յանկարծակիի կու գանք՝ երբ աջ ու ձախ կը սկսի զոյգ զոյգ նուէրներ ղրկել նորատիպ Պարտէզէն։ Վարագինէն մերս Հ· Յակոբ Մխիթարէն կը խնդրէ «զոմանս գրեանս հարկաւոր է յղել առ, այսինքն 10 հատ Պարտէզ···»[2], Պաչպալոլէն Հ· Ղազար կը գրէ թէ «Պարտէզ յոյժ բարւոք ծախեցաւ»[3]· Նման վկայութիւններով լեցուն են նաեւ Պոլիսէն գրուած նամակները։

Մխիթարի իսկ կենդանութեան կը սպառին այդ 2000 օրինակները, այնպէս որ 1752ին կը կատարուի երրորդ տպագրութիւն մը եւս։

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ (տպ· 1739–1741)

Մատթէի մեկնութիւն հատորին տպագրութենէն անմիջապէս ետք, տեսանք որ Մխիթար՝ Պորթոլիի տպարանէն Ս· Ղազար կը փոխադրէ, 1736ին ձուլուած բոլոր գիրերը, ազատ արձակելով հին գրաշարը՝ Հերոնիմոս, իր պարկասամտութեանը համար։ Գիրերու փոխադրութիւնը կը կատարուի 1739ի Փետրուար 28ին· ու յաջորդ օրն իսկ, Մարտ 1ին, վանքիս մանր ժամանակագրութեան մը համաձայն՝ «Եղ· Նիկողայոսն սկսաւ շարել զՆոր Կտակարանն նորոգ գրով, եւ յետ սպառելոյ գրոյն՝ դադարեցաւ»։ Եղ· Նիկողայոս արդէն իսկ փորձեր կատարած էր գրաշարութեան, որովհետեւ ուրիշ ժամանակագրութեան մը մէջ կը կարդանք· «1738 Դեկտ· 3· Եղ· Նիկողայոսն սկսաւ ուսանիլ փորձառութեամբ զգրաշարութիւնն»։

Այս զանազան վկայութիւնները՝ նկատմամբ Նիկողայոսի գրաշարութեան, Հ· Մատթէոս Եւդոկիացի համադրելով կ'անցընէ վանքիս մայր ժամանակագրութեան մէջ, ուղղելով մանր ժամանակագրութիւններու տեսակէտները· «կամ եղեւ Աբբայ Հօր մերում Մխիթարայ, յայսմ ամի (1738) տալ ուսանել միում յեղբարց անտի ուխտելոց, Նիկողայոս անուն, զշարաբարդութիւն տպագրութեան, վասն

2· Հ· Յակոբ Ներսէսեան՝ Վարագինէն, 5 Յունուար 1742ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

3· Հ· Ղազար Վրդ· Պաչպալոլէն, 1 Դեկտ· 1744ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

© National Library of Armenia

եւս լաւագոյն լինելոյ գրեանցն տպագրութեան, որ բազում իրօք օգուտ լինէր յագգիս մերում ի լուսաւորութիւն, զոր յամենայն յայսպիսի գործոց խնամս մէն միայն կէտ նպատակի առաջի ունէր Գերայարգոյ Մխիթար Աբբայ Հայր մեր, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ։ Եւ իբրեւ ուսաւ եղբայրն փոքր ի շատէ, զփորձ առեալ յամիսս ինչ, ոչ աջողէր զործս այս ի ձեռս նորա. Նմին իրի հրաման ետ յանձնհետէ ի բաց լինիլ յայնմ գործոյ»[4]։

Այս կացութեամբ, գործնականին մէջ, Մխիթար կը մնայ առանց գրաշարի։ Նոր Կտակարանի առաջին մասը կը պատրաստէ Եղ. Նիկողայոս, եւ ապա անյարմար ըլլալով գործին՝ սկսուած գործը կը մնայ կիսատ։ 1740ի առաջին ամիսներուն կը տպագրուին առաջին տասը պրակները, ու այնուհետեւ գործը կը դադրի՝ գրեթէ ամբողջ տարի մը, մինչեւ որ կը գտնուի 19ամեայ պատանի մը, Պաթխաայ անունով, որ Վենետիկ քաղաքին մէջ՝ Միաբանութեանս կողմէ վարձու տան մը մէջ կը սորվի գրաշարութիւնը, առաջնորդ ունենալով վանքիս վարդապետներէն մին։

Ամսուան մը ընթացքին (1741 Ապրիլ 24 – Մայիս 24) Պաթխատայ կը տիրանայ գործին, կը մտնէ Անտոն Պորթոլիի տպարանը, վանքիս գիրերով եւ Մխիթարի վճարումով կը շարունակէ Նոր Կտակարանը, որու տպագրութիւնը կասած էր 10րդ պրակով[5]։ 1741ի Մայիս 25ին կը տպագրուի 11րդ պրակը ու այնուհետեւ կը յառաջանայ տպագրութիւնը, որ կ՚աւարտի նոյն տարուան Հոկտ. 16ին[6], ունենալով 1500 տպաքանակ։ Նոր Կտակարանի տպագրութիւնը, միջանկեալ ընդհատումներով տեւած էր երկուքուկէս տարի, 1739 Մարտ 1էն մինչեւ 1741 Հոկտեմբեր 16։

Անցողակի կերպով հոս յիշատակենք որ Նոր Կտակարանի տպագրութեան ընթացքին, Մխիթար՝ երկար տարիներու տաժանագին աշխատանքէն յոգնաբեկ՝ կը կրէ ութը ամիս տեւող ծանր հիւանդութիւն մը. 1740ի Մայիս 11ին, միաբան մը՝ իր անձնական յուշատետրին մէջ կը գրէ. «այսօր եւ ի զբօսանս Գերյարգելին ի ծովափն, որ վասն մեծի հիւանդութեան չէր ելեալ արտաքս ամիսս 8»։

4. Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ, Ժամանակագրութիւն վանացս, Հտ. Բ., էջ 396–397։

5. Այս մանրամասնութիւնները քաղած ենք մանր ժամանակագրութիւններէ, ուր կը կարդանք. «1741 Ապրիլ 24. Պաթխատա մանուկն 19ամեայ եկն ի տուն մեր որ ի վարձու ի Վէնէտիկ, եւ սկսաւ ուսանիլ զգրաշարութիւն տպագրութեան մերոյ»։ «Մայիս 24. Պաթխատայ պատանին մեր, նորոգ գրաշարն, սկսաւ շարագրել վասն մեր ի տպարանի Անտոնի»։ «1741 Ապրիլ 14. եկն ի տուն մեր որ ի Վէնէտիկ, Պաթխատա պատանի ոմն շարօղ եւ սկսաւ ուսանիլ զգրաշարութիւն. սա ի 24 Մայիսի գնաց ի տպարանն, շարել անդ, եւ ի 25 Մայիսի տպեղաւ ժա. երորդ Թապագայն»։

6. «1741 Հոկտ. 16. եզերեցաւ տպագրութիւն Կտակարանին». (Մանր ժամանակագրութիւն)։

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ (տպ. 1741)

Նոր Կտակարանի տպագրութիւնը դեռ չաւարտած, Մխիթար
տպագրել կու տայ 28 էջնոց խորհրդատետր մը, որու անուանաթեր-
թին վրայ գրուած է տպագրութիւնը սկսելու թուականը. «Յամի
Տեառն 1741 Սեպտեմ. 15»։ Տպագրուած է վանական ներքին գոր-
ծածութեան համար եւ հաւանաբար սահմանափակ թիւով։ Նոյնը
զրկած է նաեւ առաքելութիւններու մէջ գտնուող իր աշակերտներուն։

Գիրքին վրայ ոչ մէկ տեղ նշանակուած է Մխիթարի անունը,
որովհետեւ վերահրատարակութիւն մըն էր Հռոմի 1677ի տպագրու-
թեան, ինչ որ նշանակուած է անուանաթերթին վրայ ալ։

Ծախու գիրք չըլլալով, գրեթէ ոչ մէկ գրաւոր հետք ունինք այս
հատորին մասին. միակ ապացոյցը՝ թէ Մխիթարի կողմէ կատար-
ուած է անոր հրատարակութիւնը, Մխիթարի Հաշուեգիրքին մէջ
նշուած ակնարկ մըն է. «1741 Հոկտ. (ետու) տամբրաթօռին Կտա-
կարանի սարտօի 210 լիրէ, եւ խորհրդատետրին վասն ետու 63 լիրէ»։
Այս խորհրդատետրին Մխիթարի հրատարակութիւն ըլլալու ապա-
ցոյց մըն է նաեւ գիրքին փառաւոր ճակատը, որ նոյնն է Աստուա-
ծաշունչի ճակատին հետ, կեդրոնի տիտղոսին փոփոխութեամբ։

ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ ԱՂՕԹԻՑ (տպ. 1741)

Նոր Կտակարանի տպագրութիւնը աւարտելուն յաջորդ օրն իսկ
կը սկսի տպագրութիւնը նոր հատորի մը, Ստեփանոս Վրդ. Լեհա-
ցիի Թարգմանած Բուրաստան աղօթիցը. «1741 Հոկտ. 18. առաջին
թապագայն տպեցաւ Բուրաստանին» կը գրէ մանր ժամանակագրու-
թիւն մը։ Գիրը մանր է. վերատպութիւն մըն է 1707ին Վենետիկ
տպուած օրինակին, որմէ զանց ըրած է «Յիշատակ տօնից տէրու-
նականաց» (էջ 403–464), փոխարէն նոր աւելցնելով «Աղօթք վասն
հնգից վիրացն Քրիստոսի»[7] (էջ 356–359)։ Նոր հատորիս տպագրու-
թեան համար Մխիթար փորագրել տուած է պղնձեայ 11 պատկեր,
աղնիւ ու յաջող, ներշնչուելով 1707ի տպագրութենէն, որոնք չա-
փազանց անյաջող են։

359 էջնոց այս հոգեւոր գիրքն ալ կը տպագրուի անաղմուկ,
գրեթէ ամսուան մը ընթացքին. հաւանաբար իբր տպաքանակ ունե-

7. 1746ի Յունիս 18ին Պոլիսէն Հ. Միքայէլ՝ Մխիթար Աբբահօր կ՚անդրադարձնէ.
«այլ իմն փոքր բան. մեր տպեալ Բուրաստանին մէջ, հինգ վիրաց աղօթին
(էջ 356), փոխանակ գնելոյ աջոյ ձեռին, եդեալ է աջոյ կողին, ի խորագիրն.
եթէ այլ գոյ եւ հնար է՝ այն ուղղագրեսցի» Մխիթար կը պատասխանէ. «զուղ-
ղագրութիւն սխալանաց խորագրի Աղօթից Բուրաստանի՝ հոգամք ուղղագրել».
(16 Օգոստ. 1746)։ Ս. Ղազարու գրադարանը գտնուած օրինակին վրայ ուղղա-
գրութիւնը չէ կատարուած։

ցած է 1500 օրինակ, որմէ մնացած է 825 հատ՝ 1748ին: Վիեննայէն Հայեր 1743ին անցորդ Մխիթարեան Հ. Ղազարէն իմանալով գիրքին գոյութիւնը, «խնդրեն 20 Բուրաստան աղօթից ի նորատպէն, եւ ինքեանք յանձն առնուն զծախս ճանապարհին»[8]:

Մխիթար ալ այս հատորէն բաւական թիւով օրինակներ բաժնած է ազգայիններու, իբր նուէր, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդաբար:

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆԻ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ (տպ. 1741–1742)

Մխիթար անցուցած էր ծանր հիւանդութիւնը, սակայն ժամանակագրութիւններու համաձայն կարող չէր տոկալու երկար աշխատանքներու, ինչպէս սովոր էր: Չէր կրնար սակայն ետ կենալ հրատարակչական գործէն, մանաւանդ որ առձեռն ունէր նոր դրաչարը, Պաթխտան, որ օրը օրին կը տիրանար գործին ու կ'աշխատէր ի հաճիւ Միաբանութեան. խոհեմութիւն չէր ձեռքէ հանել զանիկա:

Այս կացութեան մէջ Բուրաստան աղօթիցի տպագրութիւնը հազիւ աւարտած՝ կը սկսի տպագրութիւնը Կրթութիւն կատարելութեան առաջին հատորին, 1741ի Դեկտ. 6ին:

Գիրքը կը բաղկանայ երեք հատորէ. հեղինակն է Յիսուսեան Կարգէն՝ Ալփոնսոս Ռոտրիկվէց: Անուանաթերթին վրայ գրուած է. «Թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ ի Պետրոս Վարդապետէ Թիֆլիզեցւոյ, ի վաղնջուց ժամանակաց»: «Ի վաղնջուց ժամանակաց» բացատրութիւնը մեզ կը տանի մինչեւ 1723 թուականը. վանքիս պաշտօնական ժամանակագիրը՝ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի, նոյն թըւականին տակ կու տայ մեզի հետեւեալ ծանօթութիւնը. «բազում եւ անպատմելի էր փոյթն Աբբայ Հօր մերոյ իւրաքանչիւր անձանց Միաբանութեանս առ կատարելութիւն վարուց առաջնորդել..., եւ ապա իբր զի միանգամայն բովանդակութիւն ինչ սոյնպիսի խրատուց ի հարց սրբոց ընծայեալս գրով մեզ մատուսցէ, զգիրսն Քրիստոնէական կատարելութեան, զոր ի Յիսուսեան կարգէ պատուական Հայրն Հռովդրիկվէս սպանիացի արարեալ է, զՊետրոս Վրդն. Մցխիթացի յորդորեաց թարգմանել ի հայ բարբառ, ընծայելով նմա վարձս աշխատութեան, ի սակս կարօտութեան, զոր նա ի պէտս ապրելոյ կրէր: Իսկ արդ, թէպէտեւ Միաբանութեանս մերում ի սոյն ժամանակի գոյից նուազութիւն կայր ի վերայ, բայց նա յայժմ ամենայնի ի ծախս թարգմանութեանն ոչինչ խնայելով, զյիսուն մարչիլ վատ-

8. Հ. Ղազար Վրդ. Վիեննայէն, 15 Յունիս 1743ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

նեալ, ի մեզ ձգեաց զգիրս զայս»[9]: Յաջորդ տողերուն մէջ ժամանակագիրը կը շարունակէ, խօսելով գիրքին մատուցած հոգեւոր օգուտներուն մասին, հաղորդելով թէ Ս. Ղազարի սեղանատան մէջ, ատեն մը, այդ կը կարդացուէր՝ Ս. Գիրքի ընթերցումէն ետք, առաջ բերելով հոգեկան մեծ խանդավառութիւն:

Մեծ կարեւորութիւն ունէին, ուրեմն, Մխիթարի համար Կրթութիւն կատարելութեան խորագիրը կրող երեք գիրքերը, ու հիմա որ յարմար առիթը կը ներկայանար, կը ձեռնարկէ անոնց տպագրութեան, «ի սակս առանձին եւս ունելոյ իւրաքանչիւր ումեք եւ ընթեռնլոյ, միանգամայն եւ առ արտաքինսն ծառայելոյ, որք ցանկացողք իցեն գրոյս այսմիկ»[10]:

Երեք հատորներու տպագրութիւնը կ'ընթանայ արագ: Առաջին հատորին տպագրութիւնը կը սկսի 1741ի Դեկտ. 6ին, եւ ունի 321 էջ. երկրորդ հատորը կը սկսի 1742ի Յուլիս 18ին, եւ կը բովանդակէ 348 էջ. երրորդ հատորը՝ 1742ի Սեպտ. 15ին, ունի 220 էջ: Համագումար՝ 889 էջ, մէկ տարուան ընթացքին: Երեք հատորներն ալ տպագրութեան յանձնելէ առաջ՝ Մխիթար կը սրբագրէ «մեծաւ աշխատութեամբ», ինչպէս կը յայտարարէ իւրաքանչիւր հատորի ճակատին:

Առաջին հատորի տպագրութիւնը աւարտելուն, Մխիթար վանաբնակ բոլոր Հայրերուն եւ աշակերտներուն կու տայ մէկական օրինակ, յորդորելով որ կարդան ուշադրութեամբ, ջանալով գործադրել հոն գրուածները[11]: Նմանապէս՝ այլ եւ այլ օրինակներ կը ղրկէ առաքելութեան մէջ գտնուող իր աշակերտներուն, յանձնարարելով ամէնուն անոր ընթերցումը:

Ոչ միայն Մխիթարի աշակերտները, այլ ժողովուրդն ալ կը ճաշակէ գիրքին քաղցրութիւնը, այնպէս որ կը կատարուին նորանոր ապսպրանքներ Վենետիկէն. «զնորատիպ ժամագիրքն շուտով խլեցին... Նմանապէս եւ զՌոտրիկվէցն մեծ»[12]. «կարի խնդրողք գոն. մանաւանդ նորատիպ ժամագիրքն եւ Ռոտրիկվէցն»[13]. «իմ վաճառականն է երկու Մեծ Քերականութիւն եւ տասն Ջուխտ Ռոտրիկվեց»[14]:

9. Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ, Ժամանակագրութիւն վանացս, հտ. Բ., էջ 305:
10. Անդ:
11. «Շնորհեաց գերյարգելի Աբբայ Հայրն ամենայն միաբանից զմի մի գիրք Հօրն Հռովդրիկվեսին, որ վասն երից ուխտից, որ նորոգ տպագրեցաւ, եւ ընդ նմին ետ խրատ՝ բարւոք ընթեռնուլ զայն գիրքն եւ պահել զբանսն որք ի նմա». (Մանր ժամանակագրութիւն, 1742 Յուլիս 15):
12. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 21 Սեպտ. 1742ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
13. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 5 Հոկտ. 1742ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
14. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 5 Փետր. 1744ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

ՍԱՂՄՈՍ ԴԱՒԹԻ ՈՐ ԵՒ ԿՈՉԻ ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ (տպ. 1742)

Կրթութիւն կատարելութեան առաջին հատորը տպագրուելէ ետք, երկրորդին անցնելէ առաջ, Մխիթար տպագրել կու տայ Սաղմոս Դաւթի: Տպագրութիւնը կատարուած է 1742 Ապրիլ ամսուն, ինչպէս նշանակուած է անուանաթերթին վրայ:

1733ին Մխիթար տպել տուած էր արդէն Սաղմոսը եւ տրամադրութեան ունէր առատօրէն. այսպէս, 1738ին՝ պահեստի ունէր 760 օրինակ: Սակայն եղածները մեծադիր էին. 1742ին Մխիթար կը ձեռնարկէ փոքրադիր Սաղմոսի տպագրութեան:

Մեզի հասած ցանկերու համաձայն՝ 1738ին Մխիթար տրամադրելի ունէր արդէն 60 օրինակ «Սաղմոս փոքր»էն. բայց գիտենք որ նախապէս ինք տպել չէ տուած անկէ. անտարակոյս՝ զանոնք գնած ըլլալու է Անտոն Պորթոլիէն, որ 1712ին տպագրած էր փոքրադիր Սաղմոս մը, որ անշուշտ սպառած ըլլալով 1742ին, Մխիթար ինք կը ձեռնարկէ նոր տպագրութեան մը, հաւանաբար 2000 տպաքանակով, որոնցմէ 1640 օրինակներ դեռ պահեստի կը մնային 1748ին:

Սաղմոսի տպագրութեան համար օգտագործուած են 1741ի Բուրաստան աղօթիցի համար պատրաստուած պղնձատիպ սրբազան նկարները, մինչ նոր փորագրուած է քնարը ձեռքին Դաւիթ մարգարէի նկարը: Սա վերջինին համար պիտի ըլլայ Մխիթարի Հաշուեգիրքին մէջ նշանակուածը «1742 Սեպտ. ետու վասն փորագրութեան միոյ պատկերի 22 լիրէ», եւ «1742 Հոկտ. պատկեր տպողին 44 լիրէ»:

ԿԱՐԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ԱՂՕԹԻՑ (ժամագիրք, տպ. 1742)

1742ի Նոյեմբեր ամսուն կ'աւարտէր Կրթութիւն կատարելութեան գիրքին երրորդ հատորին տպագրութիւնը. խկոյն կը սկսի ժամագիրքին տպագրութիւնը, որ կը տեւէ շուրջ երեք ամիս (1742 Նոյեմբ. – 1743 Յունուար): Հոս ալ օգտագործուած են նախորդ փոքրադիր տպագրութիւններու համար պատրաստուած պղնձատիպ նկարները, գիրքին արտաքին վայելչութիւն մը տալու նպատակով:

Ծառ հաւանաբար, ժամագիրքն ալ տպագրելու գլխաւոր նպատակը իր աշակերտներուն անմիջական գործածութիւնն էր. մինչեւ այդ թուականը՝ Մխիթար միշտ Պոլիսէն բերել կու տար տասնեակներով ժամագիրք, վանականներու առձեռն գործածութեան համար[15]:

15. Ինչպէս նախորդ տարիներուն տպագրուած գիրքերէն մէկական օրինակ շնորհած էր Մխիթար իր աշակերտներուն, նոյնը կ'ընէ նաեւ ժամագիրքին համար. «Եա Գերյարգելի Աբբայ Հայրն մեր ամենայն քահանայից գնորդ տպեալ ժամագիրքն». (Մանր ժամանակագրութիւն):

Մխիթարի հրատարակած ժամագիրքը համեմատելով Պոլսական տպագրութիւններուն հետ, ունի անշուշտ նրբութիւն եւ ազնուութիւն, ու ճիշտ ասոր համար՝ տեսնողները կը փափաքին ունենալ. Վիեննայէն «խնդրեն 20 ժամագիրք փոքր»[16], «գնորատիպ ժամագիրքն շուտով խլեցին ուղղափառ կարգաւորքն, սկսեալ ի Տէր Անտոնէ Մուրատչայեան»[17]. «կարի խնդրօղք գոն մանաւանդ նորատիպ ժամագրքն... նորատիպ ժամագրքէն 100 կամ գոնեայ 50 շուտով որքան կարելի է ընդ այլ գրեանց ուղարկեցէք»[18]:

Յակոբ Մեսրոպ Եպս. Արապեան, Հռոմէն, կը յայտնէ շնորհակալութիւն՝ ժամագիրք ստանալէն ետք. «Ո՛վ զօրդն մեր փառաւոր եւ քրտնաջան քաջ հովիւ, որ յամենազթաց հայրութենէդ յղեալ գեղեցկատիպ բօքրիք ժամագիրքն եկն ինձ հասաւ անբողջ. յոյժ շնորհակալ եմ»[19]: Նմանապէս Հռոմի Փրոփականտայի աշակերտներէն՝ Յովսէփ Պարխուտարեան, 1 Հոկտ. 1745 թուակիր նամակով, Մխիթարէն կը խնդրէ ժամագիրք մը, ներփակ հաշուեգիրով, ու երբ կը ստանայ «ի սրտալիր Հօրէ ձրի հղեալք, պատկառելով ընկալաք, որովհետեւ փոխանակ վարձոյ իբրեւ զ(ը)նծայս եւ զպարգեւս ուղարկեցաք. վասն որոյ ամենայն սրտէ զշնորհակալութիւնս...»[20]:

Ժամագիրքին տպաքանակը չէ նշանակուած, հաւանաբար 1000 եղած ըլլայ, որովհետեւ 1743ին՝ տասը օրինակ կը ղրկէ Զմիւռնիա, գրելով. «յայսմանէ կարի սակաւ տպեցեալ է»[21]: 1748ի Մարտ 9ին ցանկին համաձայն՝ շտեմարանին մէջ մնացած են 582 տրամադրելի օրինակներ:

Ժամագիրքին տպագրութիւնը աւարտած է 1743ի Յունուար 19ին. վանքիս մանր ժամանակագրութիւնները յատուկ կերպով նշանակած են այս թուականը. «1743 Յունվ. 19. աւարտեցաւ տպագրութիւն ժամագրքին», կամ «վերջ տպագրութեան ժամագրքին»: Մխինորդ ժամագրքին», կամ «վերջ տպագրութեան ժամագրքին»: Մխինորդ ժամագրքին», կամ «վերջ տպագրութեան ժամագրքին»: Մխիթարի համար եւս ժամագիրքը կ'ըլլայ հանդրուան մը, եւ առ այժմ չունի տրամադրութիւն՝ շարունակելու տպագրութիւնը. այնպէս որ իր Հաշուեգրքին մէջ նշանակելու ձեւէն կը մատնէ իր այս գիտակցութիւնը. «1743 Յունվ. վերջապէս ետու Անդօնի սատմբա 78 լիրէ, պօնաման ընաւեցն 10 լիրէ»: Այս բոլոր մանրամասնութիւններէ, նշանակուած կը տեսնենք մանր ժամանակագրութեան աւելի բացայայտ կերպով:

16. Հ. Ղազար Վրդ. Վիեննայէն, 15 Յունիս 1743ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
17. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 21 Սեպտ. 1743ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
18. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 5 Հոկտ. 1743ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
19. Յակոբ. Մեսրոպ Եպս. Արապեան՝ Հռոմէն (?), 2 Փետր. 1745ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
20. Յովսէփ Պարխուտարեան՝ Հռոմէն, 19 Նոյմբ. 1745ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
21. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 7 Յունիս 1743ին, առ Անդրէաս, Իզմիր:

© National Library of Armenia

մանակագրութեան մէջ, ուր կը կարդանք· «1743 Յունվ· 19· իբրեւ յանկ եւ տպագրութիւն փոքր Ժամագրքին Հայոց, դադարեցաւ գործ տպագրութեանն առ ժամանակ մի, զի ձմեռն էր, եւ ոչ իսկ գոյր գործ տպելի կարեւոր»:

ԱՅԲԲԵՆԱՐԱՆ (Բ· տպ· 1744 ?)

Գրեթէ ամբողջ տարի մը եւ աւելի Մխիթար ոչինչ տպել տուած է, որովհետեւ միակ գրաշարը, Պաթխատան, որ տարիներու ընթացքին պատրաստուած եւ տիրած էր գործին, 1743ի Հոկտ· 24ին կու գայ Ս· Ղազար, կու տայ հրաժեշտի վերջին ողջոյնը ու կը մտնէ Կամալտոլեան ճգնաւորական վանքը[22]:

Շուրջ տարի մը ետք՝ կը գտնուի նոր պատանի մը, Սանթոյ մականունով, որ 1744ի Ապրիլ 27ին կը սկսի յաճախել Ս· Ղազար, միաբաններէն կը սորվի հայերէն այբուբենը, կատարելով գրաշարութեան առաջին փորձերը[23]:

Հոս կ'ուզենք արծարծել Այբբենարանի մը տպագրութեան հարցը, որու գոյութեան ակնարկներ կը գտնենք դիւանական թուղթերու մէջ, բայց չունինք առձեռն մեր տրամադրութեան այդ Այբբենարանը:

Զմիւռնիայէն մեր գրավաճառը Անդրէաս, 1744 Յուլիս 20ին կը խնդրէ Մխիթարէ «Այբ բենի տետր կարճառօտ վանկ..., թէ որ լինի 100 հատ ողորկես, յամենայն տղի մին մին տամք, թէ կաթոլիկ թէ հայ, մեր հայոց լեզուն չի կորնչի»: Անկարելի չէ որ Մխիթար նկատի առած ըլլայ Անդրէասի խնդիրքը, եւ աճապարած արդէն իսկ ծրագրուած գործը, որովհետեւ վանքիս մանր ժամանակագրութիւններուն համաձայն՝ նոր գրաշարը, Սանթոն, 1744ի Յունիս 8ին կու գայ Ս· Ղազար, «եւ սկսաւ շարել զԱյբուբենարանն տղայոց, միջակ գրով»· ուրիշ մանր ժամանակագրութիւնը մը նոյն թուականին տակ «եկն Սանթօ անուն պատանի ոմն ի վանս մեր, եւ սկսաւ շարել զԱյբբենարան, վասն վարժելոյ»· երրորդ օրինակ մը «եկն Սանթօ պատանին ի վանս եւ սկսաւ շարել միջակ գրով զԱյբբենարան տղայոց»:

Դժբախտաբար, չունինք Զմիւռնիայէն Անդրէասի գրած բոլոր նամակներուն պատճէնները, որպէսզի անոնցմով վստահանանք Այբբենարանին տպուած եւ առաքուած ըլլալուն: Յաջորդ տարին, 1745ին, Պոլիսէն Հ· Միքայէլ Վրդ· Մխիթարէն կը խնդրէ ծախու գիրքեր, որոնց շարքին կը յիշէ նաեւ Այբբենարանը:

22· «1743 Հոկտ· 24· Գրաշարն մեր Պաթխատան եկն ի վանս եւ ետ զվերջին ողջոյնն հրաժարական, եւ գնաց ի վանս Կամալդոլեցւոց ի լեառն, լինիլ կրօնաւոր, եւ եղեւ իսկ, եւ կոչեցաւ Հ· Գրիգոր»· «Մանր ժամանակագրութիւն):

23· «1744 Ապրիլ 27· Սանթօ պատանին սկսաւ ուսանիլ ի մէնջ զայբուբենն հայերէն, եւ լինիլ մեզ գրաշար տպագրութեան»· (Մանր ժամանակագրութիւն):

Այս բոլոր ակնարկներէն կ'ուզենք հաւատալ՝ որ 1744ին իրապէս վերստին տպագրուած է Այբբենարանը, սակայն չունինք ձեռքերնիս աւելի դրական ապացոյցներ:

ՍԿԶԲՈՒՆՔ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑՄՈՒՆՔ ԿԵՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆԻ (տպ· 1744)

Տարի ու կէս լռութենէ ետք, երբ նոր գրաշարը, Սանթոյ, բաւականաչափ կը տիրանայ գործին, 1744ի Յուլիս 7ին կը սկսի տպագրութիւնը նոր հատորի մը, որու վերնագիրն է Սկզբունք եւ ուսուցմունք կենի քրիստոնէականի, հեղինակութիւն՝ Ծիրանաւոր Յովհաննէս Պոնայի, թարգմանուած լատին բնագրէն՝ Հ· Թէոդորոսէ, աշակերտ Մխիթար Աբբայի:

Հ· Թէոդորոս՝ Մխիթարի աշակերտներէն առաջինն է, Վենետիկ հաստատուելէն ետք· նախապէս պէտք է ծանօթ եղած ըլլայ լատիներէն լեզուին, որուն յաջորդաբար աւելի եւս տիրանալով, 1736ին կը կատարէ յիշեալ թարգմանութիւնը, ու նոյն տարուան Յուլիս 2 թուակիր ընծայականով մը կը ձօնէ Մխիթարի, խնդրելով գիրքին տպագրութիւնը, փափաքելով որ փոխան յառաջաբանի՝ Մխիթար շարադրէ վեց տող ոտանաւոր մը, որու սկզբնատառերը կազմեն «ՄԽԻԹԱՐ», «վասնզի ի յերեւելն տիեզերածաւալ եւ գերահռչակ անուան քոյ ի սմին՝ ոչ ոք երկրայեցցի երբեք ընդդրկել զսա եւ զպտուղս սորին առատապէս քաղել եւ վայելել»:

1736էն մինչեւ 1744 գիրքը կը մնայ անտիպ, որովհետեւ Մխիթար չէր հաւնած թարգմանութեան, եւ կարօտ կը նկատէր սրբագրութեան: Ասոր ակնարկը կը գտնենք գիրքին ճակատին վրայ. «Սրբագրութեամբ մեծաւորին իւրոյ Մխիթարայ Աբբայի»ն բացատրութիւնը, որ կը համապատասխանէ Մխիթարի գրած նամակներուն, ուր կ'ըսէ· «իսկ այժմ ի պատրաստի է տպագրիլ գրքուկ մի Յօհաննու Պօնայի, որ թարգմանեցեալ է ի Հ· Թէոդորոսէն, սրբագրութեամբ իմով»[24]:

Տպագրութիւնը հազիւ սկսած, գիրքին թարգմանիչ Հ· Թէոդորոս կը մեկնի դէպի Բէդրովարատին· ճամբու ընթացքին գրած նամակներուն մէջ անգամ մը եւս կը յիշեցնէ Մխիթարի՝ «զի թէ հաճեցէ Գեր·դ դիցէ զտեառնագրական թուղթն զայն, որով նուիրեալ

24· Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, Նոյեմբ· 1744ին, առ Հ· Ղազար Վրդ· Պաշպալով: Սահակ Աճառեան, երբ 1746ին պիտի պնդէ կենդանեաց գիրքին Վենետիկ տպագրելուն վրայ, վստահութիւնն ունի որ եղած թարգմանութիւնը Ս· Ղազարի մէջ յաջող կերպով կարելի է սրբագրել, որովհետեւ աչքին առջեւ ունի Հ· Թէոդորոսի թարգմանած գիրքը· «... որ լաւ թարգմանօղ գոյ (ի Վենետիկ), զՀայր Թէոդորոսի թարգմանեալ դրքուկն առ ինքն ունի»· (Հ· Միքայէլ՝ Պոլիսէն, 16 Ապրիլ 1746ին, առ Մխիթար Աբբայ):

© National Library of Armenia

էի գրքուկն զայդ՝ Գերյարգելութեանդ, յամի Տեառն 1736, ի ըսկըզբան գրքին, եւ ըստ խնդրոյս՝ վեց տող ոտանաւորօք ՄԽԻԹԱՐ անուանդ համապատասխանօղք ամրացուցանիցէք զսա եւ ջատագովիցէք»[25]: Տպագրուած գրքին ո՛չ սկիզբը եւ ոչ ալ վերջաւորութեան՝ Մխիթար չէ կատարած Հ. Թէոդորոսի փափաքը:

1744 Յուլիս 7ին սկսուած տպագրութիւնը կ'աւարտի նոյն տարուան Սեպտեմբեր ամսուն: Մխիթար իր հաշուեգիրքին մէջ կը գրէ. «1744 Սեպտ. ետու վասն տպեցման գրգոյն որ կոչի Սկզբունք կենի քրիստոնէականի՝ 210 լիրէ: Ետու վասն 104 եւ կէս ռիզմէ թղթոյն՝ 1227 լիրէ»:

Գրքին տպագրութեան ծախսերուն մասնակցած են Հ. Թէոդորոսի մայրն ու եղբայրը. 1742ի Յուլիսին՝ Հ. Թէոդորոս դառնալով Թրանսիլվանիայէն Ս. Ղազար, հետը կը բերէ «60 ոսկի, որ ետ ցիս, եւ այս (ոչ է մեր, այլ) վասն պատարագի հանապազորդականի եւ վասն տպելոյ զգիրքն թարգմանեցեալ ի Հ. Թէոդորոսէն»[26]: Տպագրութենէն ետք՝ Մխիթար կ'իմացնէ գործին աւարտումը Հ. Թէոդորոսի եղբօր (Վարատին), ղրկելով 25 օրինակ իբր ընծայ, գրելով. «Ահա՛ ըստ խնդրոյ քում, ըստ որում ի ձեռն Հ. Թէոդորոս Վրդ.ին առաջադրեցեր մեզ զի զգրքուկն Սկզբանց քրիստոնէական կենի տայցեմք տպագրել, կատարեցաւ տպագրութիւն նորին, եւ առաքեցաք քեզ ի նոյն տպագրեցեալ գրքկանց զքսան եւ հինգ գիրք ընծայ, ի վայելումն հրամանուցդ, որպէսզի զայն ունիցիս առ քեզ եւ արասցես ըստ հաճոյից քոց»[27]:

Գիրքին տպաքանակը ոչ մէկ տեղ չէ նշանակուած, ոչ ալ ունինք անոր ընդունելութեան արձագանգը, որովհետեւ 1744–5 տարիներուն՝ պղտոր էր ազգային վիճակը թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ գաւառներուն մէջ, կրօնական հալածանքներով եւ անհասկացողութիւններով խառն. այդ պատճառով է որ նոյն շրջանին գրուած նամակները չեն խօսիր մեզ հետաքրքրող նիւթերու մասին:

ՍԱՂՄՈՍ ԴԱՒԹԻ ՈՐ ԵՒ ԿՈՉԻ ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ (Բ. տպ. 1747)

1733ին տպագրուած մեծադիր Սաղմոսարանը՝ 2000 տպաքանակով՝ բոլորովին կը սպառի, ու 1747 տարուան սկիզբը Մխիթար կը ձեռնարկէ վերահրատարակութեան, հակառակ որ 1742ին տպել տըրուած էր փոքրադիր Սաղմոսը: Տպագրութիւնը պէտք է աւարտած ըլլայ 1747ի Մայիս ամսուն, որովհետեւ Մխիթար իր բարի սովորութեան համաձայն՝ գիրքի մը տպագրութիւնը աւարտելուն, տպարանի գործաւորներուն կու տայ բարի ձեռք, տուածը նշանակելով Հաշուեգիրքին մէջ. այսպէս «1747 Մայիս. պօնամահ ի ստամբարխայն վասն Սաղմոսին՝ 16 լիրէ»: Սաղմոսին համար եղած ծախսերն ալ կը փակուին 1747ի Յունիս ամսուն: Հաշուեգիրքին համաձայն՝ «վասն տպագրութեան Սաղմոսին (ետու) 518 լիրէ»: Կ'ունենայ 2000 տպաքանակ. տարի մը ետք, 1748ի Մարտ 9ին՝ տակաւին մնացած է 1808 օրինակ:

1748ին Վենետիկ տպագրուած է Սաղմոս մը եւս, Սարգիս Եպս. Սարաֆեանի ձեռքով, ու բանասէրներու կողմէ տարակոյս ծագած է թէ մի՛ գուցէ նոյնն ըլլայ Մխիթարի հրատարակած 1747ի հրատարակութեան հետ[28]: Այս նիւթին մասին մանրամասն տեղեկութիւններ եւ լուսաբանութիւններ պիտի տրուին քիչ ետք՝ երբ պիտի խօսինք Մխիթարի եւ Սարգիս Սարաֆեանի յարաբերութիւններուն մասին:

ՏՕՄԱՐ ԿԱՐՃԱՌՕՏ (Բ. տպ. 1747)

1747ին տպագրուած Սաղմոսարանին տպակից է Տօմար կարճառօտը, ինչ որ վերատպութիւն մըն է 1733ի օրինակին:

Անտարակոյս, Մխիթար թոյլ տուած է Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեանի՝ որ իր հրատարակած Սաղմոսին (1748) ետեւ ալ դրուի նոյն Տօմարը, որ Մխիթարի հեղինակութիւնն է. մանաւանդ թէ՝ 1748ի ընթացքին Տօմարը հրատարակուած է նաեւ Էֆիմէրտէի մէջ. որ լոյս տեսած է Սարգիս Սարաֆեանի ջանքերով: Այսպէս, երկու տարուան ընթացքին (1747–1748), երեք անգամ տպագրուած կը գըտնենք Մխիթարի Տօմար կարճառօտը (իբր երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ հրատարակութիւն):

ԿԱՆՈՆՔ ԵՒ ՆԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ (տպ. 1748)

Հայկազեան բառգրքին տպագրութեան ընթացքին, Մխիթար Զմիւռնիայէն կը ստանայ նամակ մը, գրուած Միաբանութեանս բարեկամ՝ դրավաճառ Անդրէասէն, 1 Մարտ 1748 թուակիր, որ ունի հետեւեալ պարունակութիւնը. «դարձեալ մին մեծ խնդիրք ունիմ

25. Հ. Թէոդորոս՝ Թրիեստէն, 22 Մայիս 1744ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
26. Հաշուեգիրք Մխիթարայ, Յուլիս 1742:
27. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 1744–1745ին, առ ոմն որ ի Վարատին:

28. Անասեան Յ. կը գրէ. «Նշելի է նաեւ գրականութեան մէջ եղած այն տեղեկութիւնը, թէ Մխիթար Սեբաստացին եւս նոյն 1748 թ. կատարել էր Սաղմոսարանի մի տպագրութիւն, որուն յար եւ նման էր Սարգիս Արքեպ. Սարաֆեանի վերոյիշեալ տպագրութեանը: Սակայն ըստ մեզ հաւանական չէ որ Մխիթարն այս թուականին Սաղմոսարան լոյս ընծայած լինի, քանի որ...». (Հմմտ. Աստուածաշունչ մատեանի հայկական բնագիրը, տպ. Երեւան, 1976, էջ 402–403):

© National Library of Armenia

տէրութեանդ, յերես անգեալ աղաչեմ որ կատարես ի փառս Յիսուսի: Յայտ լիցի՝ ատտ Ֆիղլիոններուն ներողութիւն գոյ բարի մահուան, մեր ազգն ընաւ գրեալ են այս եղբայրակցութեանն, յոյժ ջերմեռանդութեամբ կատարեն յամենայն ամսի չորրո(ր)դ կիրակին կամ տօնախմբութեան աւուր: Այս փոքր տետրս թարքմանել տվաք հայերէն, մեր եղբարց յոյժ ախորժ եւ քաղցր երեւցաւ, եւ մեզ հարգաւոր եւ պիտանի՝ վասն հոգւոյ չահութեան եղբարց: Վասն այսորիկ աղաչեմ տէրութեանդ քում, որ այս տետրս թարգմանես եւ տպել տաս. գիտեմ, տէրութեանդ յոյժ աշխատանք եւ նեղութիւն կու լինէ, սակայն ի փառս Յիսուսի եւ ի յօգուտ ազգին մերոյ եւ իմ հոգւոյս յիշատակարան. զիրայ ոչ կամիմ դրամով վաճառել այս գիրքս, այլ ձրի տալ ամենից, եթէ Տէր կամեսցի ողջ մնալ: Վասն այսորիկ աղաչեմ վեհանձնութեանդ, մինչ ես ողջ եմ՝ փափակիմ որ աչօքս տեսանել, որքան կարելի է շուտօվ լինէ: Կազմն այս կերպ լինի, մեծ չի լինի, խոշոր գրով, որպէս Ռօզարի տետրն, *դիւրիմաց բառիւ, զերայ մեր ազգին մէջ բազում կանայք կամ աղջիկունք գոն, որ կարդալ գիտեն, բայց հասկանալ չեն. վասն այսորիկ աղաչեմ որ դիւրիմաց բառիւ լիցի: Եւս աղաչեմ՝ փոքր խրատաբանութիւն դնես, որդորելով առ ջերմեռանդութիւն եղբարքն:* 200 *կամ* 300 *բաւական է. որքան ըստակ որ խարջ կ'երթայ, դնես իմ կոնթի, շուտով գրես՝ որ առաքեմ»*[29]:

Մխիթար ոչինչ կը տեսնէ անպատեհ, մանաւանդ որ առաջարկուածը կը նպաստէր բարին ծաւալելու իր ազգին մէջ, ուստի դրական կը պատասխանէ՝ գրելով. «վասն Կանոնի ներողութեան, *զորմէ գրեալ ես առ մեզ, թարգմանել եւ տպագրել եւ յղել, մեծաւ յօժարութեամբ կատարեցից զայս խնդիրդ. թարգմանել եւ տպագրել տաց զայն եւ առաքեցից քեզ երկու հարիւր հատ, եւ ըստ որում խնդրեալ ես թէ խոշոր գրով լիցի եւ պարզ բառիւ դիւրահասկանալի լիցի եւ այլն, այնպէս առնեմք»*[30]:

29 *էջ ունեցող փոքրիկ տետրակին տպագրութիւնը կը կատարուի* 1748*ի Օգոստոս* 7*ին: Մխիթարի առձեռն Հաշուեգիրքին մէջ եղած ակնարկը՝* «1748 *Հոկտ. վասն միոյ տպադղայի, յորմէ* 250 *տպեցաւ», կ'ուզենք հասկնալ այս գրքոյկին համար, որու* 50 *օրինակը*

29. *Անդրէաս՝ Իզմիրէն,* 1 *Մարտ* 1748*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ: Անդրէաս յաջորդ նամակներէն մէկուն մէջ* (2 *Յունիս* 1748) *նոյն խնդիրքը կը յիշեցնէ Մխիթարի՝ գրելով. «յառաջ ղրկած թուղթիս մէջն մին ֆռանկի տետր դրաք որ թարքմանես եւ տպել տաս. փութով ղրկես»:*

30. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 22 *Ապրիլ* 1748*ին, առ Անդրէաս, Իզմիր: Անդրէաս կարդալով Մխիթարի այս նամակը, գոհութեամբ կը պատասխանէ. «Ապրիլ* 22*ին գրեալ թուղթ քո ընկալայ, շատ շնորհակալ եմ զքէն որ յանձն առեր ես զայն տետրն տպել».* (27 *Յունիս* 1748):

իրեն պահելով՝ մնացած 200*ը կը ղրկէ Իզմիր: Անդրէաս ստանալով այդ ամէնը, Մխիթարի կը հասցնէ շնորհակալութեան գիրը,* 10 *Փետր.* 1749 *թուականով. «յայտ լիցի տէրութեան քում, Օգոստոսի* 30*ին գրեալ գիրտ կամ գրքի փոքր սնդուկն ամբողջ գրքերովն ընկալայ. բազում գոհութեամբ շնորհակալ եմ, որ այս բարի մահուան տետրակն տպեալ առաքեցեր. յուսամ առ Աստուած որ հոգեշահութիւն լիցի այս գրքէս»: Մխիթար ալ իր կարգին, դողդոջ ձեռքերով,* 1749*ի* 17 *Ապրիլին, մահէն տասը օր առաջ կը գրէ. «ծանեայ զի ներողութեանց եւ աղօթից գրքուկքն ամբողջապէս հասեալք են հրամանուցդ, եւ ուրախ եղէ»:*

Գիրքին վրայ չկայ Մխիթարի անունը, ո՛չ իբր թարգմանիչ եւ ո՛չ իբր հրատարակիչ. այս պատճառով իսկ Հ. Գ. Գալէմքեարեան, դատելով գիրին տեսակէն, վրիպակով մը գիրքին հրատարակութիւնը կը վերագրէ Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեանի[31]*, որ նոյն շրջանին սկսած էր զանազան գիրքեր տպել Վենետիկի մէջ:*

ՎԱՐՔ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ (տպ. 1749)

Մխիթար Աբբահօր կենդանութեան, Հայկազեան *բառգիրքի տպագրութիւնը աւարտելուն, տպարան կը յանձնուի նոր հատոր մը՝* «Վարք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»*: Գիրքին հեղինակը Մխիթար ինք չէ, այլ՝ իր երէց աշակերտներէն մէկը, Եւդոկիացի Հ. Մատթէոս Գարագաշեան: Հոս, անցողակի կերպով կ'ուզենք անդրադառնալ այս հատորին մասին ալ, որովհետեւ տպագրուած է* «Հաւանութեամբ Աբբայ Հօր իւրոյ Մխիթարայ Վարդապետի», *ինչպէս կը կարդանք անուանաթերթին վրայ:*

1744*ին կը տպագրուէր, Մխիթարի ձեռքով, իրեն աշակերտ՝ Հ. Թէոդորոսի լատիներէնէ թարգմանած* «Սկզբունք եւ ուսուցմունք կենի քրիստոնէականի» *գիրքը, այժմ Մխիթարի կենդանութեան կը տպագրուի ինքնագիր երկը Հ. Մատթէոսի, որ ինքզինքը կը կոչէ «անարժան քահանայ, յետինն առաջնոց՝ յերկրորդում դասի մարդելոյ աշակերտաց Տեառն Մխիթարայ գերահանճար Վարդապետի եւ Աբբայի, զառաջիկայ պատմութիւնս հաւաքել ըղձանայի (յամի Տեառն* 1748)*, եւ զհրաման հայցեալ ի նախակարգեալ Վեհէ իմմէ ի դէպ ժամանակի զփափաքումն սրտի իմոյ լնուլ ձեռն ի գործ արկի»*[32]:

31. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպս.ի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկեայք» (*Ազգ. Մատն. ԾԵ*), *տպ. Վիեննա*, 1908, *էջ* 236:

32. *Տե՛ս գիրքին Յիշատակարանը, էջ* 322–323:

© National Library of Armenia

Մխիթար կը մեկուսանայ՝ կարծէք, հրապարակը թողլով իր աշակերտներուն. սակայն, այն տպաւորութիւնը ունինք՝ որ մօտէն հետեւած է այս հատորին տպագրութեան: Նախ՝ տպագրութիւնը սկսելէ առաջ պատրաստել կու տայ նոր և մեծ գիրեր, և ասիկա կը նշանակուի յատուկ կերպով փոքր ժամանակագրութիւններուն մէջ, իբր նոր եղելութիւն, անկախ Հայկազեանի *համար թափուած մանր գիրերէն: Ժամանակագրութիւնը կ'ըսէ. «*1748 *Յուլիս* 18*. Ծուանի դիր թափողն կատարեաց զթափելն ամենայն պղնձի մարց միջակ գրոյն, զորոց երկրորդ մայր տուեալ էաք տպել Աստամօ Պաթխատային, եւ ամենայն վարձք աշխատանացն հատուցան նմա»: Ասոր համար եղած ծախսը բաւական գումար էր,* 193 *լիրէ, որու* 167*ը «դիր թափողին», եւ* 26*ը՝ «վասն թափելոյ գծին»*[33]*, որ պիտի ծառայէր նորատիպ գիրքին իւրաքանչիւր էջի գրութիւնը կրկնակ լուսանցագիծերու մէջ առնելու համար:*

Հետեւելով Մխիթարի Հաշուեգիրքին, կը տեսնենք որ 1749*ի Յունուարին Մխիթար նշանակած է. «Վասն փլոխվլիւճաթօ առնելոյ* զՎարս սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին՝ 8 *լիրէ»: Հեղինակի եւ տպագրութեան իրաւունքը Միաբանութեան վերապահելու համար է՝ որ Մխիթար տուած է այս գումարը: Քիչ ետք պիտի տեսնենք որ նոյն թուականներուն՝ Սարգիս Սարաֆեան Վենետիկի մէջ տպագրութիւններ կատարելով, առանց ակնածանքի կրցած էր տպագրել* Սաղմոսը*, որու տպագրութեան իրաւասութիւնը Մխիթար նախապէս չէր սեփականած, որուն հետեւանքով՝ անակնկալի էր հանդիպած. «մեք ամենեւիմբ ոչ կարծելով զայս, կը գրէ Մխիթար, փէրվլիւճիաթօ ոչ արարաք զնոր տպեցեալն մեր* (Սաղմոս)*»*[34]*:*

Նոր գիրեր պատրաստելէ եւ հեղինակին իրաւունքը ապահովելէ ետք՝ կը սկսի տպագրութեան գործը, որ կը տեւէ շուրջ երկու ամիս: Հաշուեգիրքին մէջ նշանակուած են.

1749 Յունուար.	Սպասաւորաց տպագրատան՝ վասն Վարուց Լուս.	13 լիրէ
	վասն Լուսաւորչի պատկերի պղնձոյ	66 լիրէ
Փետրուար.	Պատկեր փորողին՝ վասն պղնձոյն	38 լիրէ
	Ստամբաճուն՝ վասն Վարուց սրբոյն Գրիգորի	478 լիրէ

Գիրքին սկիզբը դրուած է պղնձատիպ նկար մը, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կը մկրտէ Տրդատ թագաւորն ու արքունիքի միւս անդամները: Այս պատկերը մանրանկարն է այն մեծ ու շքեղ պատկերին, զոր Մխիթար նախապէս գծել տուած էր 1737*ին՝ Ս. Ղազարի եկեղեցւոյն համար, որպէս նոյն սուրբին խորանին իւղանկար:*

33. Հաշուեգիրք Մխիթարայ, *Յուլիս* 1748:
34. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 16 *Յուլիս* 1748*ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիս:*

*Ընդհանրապէս տպագրուած գիրքերուն անուանաթերթին վրայ նշուած թուականը գործին սկզբնաւորութեան թուականն է. սակայն, այս հատորին վրայ՝ աւարտելու թուականը նշանակուած է, «*1749 *ի Մարտի* 8*»: Նոյն ամսուն նաեւ գիրքերը կազմ ու պատրաստ են: Ս. Ղազարէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պոլիս սնտուկ մը, «յորում են* 75 *գիրք* Վարուց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին*, նոր շարադրեցեալ եւ տպագրեցեալ, վայելուչ կազմով...: Գին միոյ գրքին է* 33 *փարայ. կազմարարն ոչ հասոյց փութով, վասն այսորիկ զայս այսպէս ուրիշ փոքր սնտկով յղեցաք»*[35]*: Զմիւռնիա ալ կը ղրկուի տասը օրինակ, որոնց հետ «եւ զերկու գիրք* Վարուց Լուսաւորչի *եղաք զատանակ, յորոց զմինն հրամանեցէք շնորհեմք ձրի, եւ բար պատեալ թղթով, յորոց զմինն հրամանեցէք շնորհեմք ձրի, եւ զմիւսն ըստ որում ի վերայ նորա գրեալ եմք, տացես Պարոն Նահապետին էրզրումեցւոյ»*[36]*: Այս նամակին եւ սնտուկին մեկնումէն տասը օր ետք՝ Մխիթար Աբբահայր կը վախճանի:*

Նպատակէ դուրս կը համարինք նորատիպ գիրքին գտած ընդունելութեան մասին ծանրանալ:

ԺԳ.

ՍԱՀԱԿ ԱՐՔՊՍ. ԱՀԱԳԻՆ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

Սահակ Արքեպիսկոպոս Կարինի, մականունով կոչուած «Ահադին», 1736ի Փետր. 15ին, Մխիթարի կ'ուղղէ երկարաշունչ նամակ մը, ուր յետ իմաստասիրական բառերով բացատրելու կեանքին իմաստը՝ կ'անցնի նամակի բուն նիւթին, իմացնելով թէ իր մօտ ունի Ղուկաս Վրդ. Խարբերդցիի թարգմանած Գիրք կենդանեաց եւ կամ օրինակաց *հատորին ձեռագիրը, եւ թէ շատերու թախանձանքին ընդառաջ ելլելու համար՝ կ'ուղղէ տպել տալ: Սահակ կը խուսափի գիրքը Պոլիս տպել տալէն, որովհետեւ Ղուկաս Վրդ.ի անդրանիկ թարգմանութիւններէն մին ըլլալով, լի էր վրիպակներով, ու տպագրուելէ առաջ՝ անհրաժեշտ էր որ ամբողջապէս վերատեսնուէր ու սրբագրուէր. եւ որովհետեւ մինչեւ այդ թուականը Մխիթարի հրատարակած գիրքերը այս տեսակէտով անթերի գտած էր Սահակ,*

35. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 25 *Մարտ* 1749*ին, առ Պետրոս Վարդանեան, Պոլիս:*
36. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 17 *Ապրիլ* 1749*ին, առ Անդրէաս, Իզմիր:*

© National Library of Armenia

եզրակացուցած էր թէ այս գործը կրնար գլուխ հանել միայն Մխիթար, որուն լիուլի ազատութիւն կը տրուէր թէ՛ սրբագրելու եւ թէ՛ պատրաստելու այլ եւ այլ այբուբենական ցանկեր: Նոյն նամակին մէջ, Սահակ Արքեպս. կը պարզէ նաեւ պայմանները. «Թիւ տպեցման գրքոյն լիցի հինգհարիւր հատ, եւ թէ զծախ տպին որքանիւ լինելոց է՝ զնոյնն ազդ առնիցես ինձ գրով, զի եւ ես ըստ ասացելոյ քոյին՝ զգիրքն եւ զդրամն անճապարեցից յղել առ քեզ»:

Մխիթար երբ կը ստանայ Սահակ Արքեպս.ի նամակը, դեռ նոր աւարտած էր Աստուածաշունչի տպագրութիւնը (1733–1735), որուն յաջորդած էր շարադրութիւնը եւ տպագրութիւնը Մեկնութիւն Ժողովողին գրքին (1736), ու ձեռքը ունէր Մեկնութիւն Մատթէի հատորին շարադրութիւնը: Գուցէ կարենար Մխիթար եղած առաջարկին ընդառաջ երթալ եւ յանձն առնել գիրքին թէ՛ սրբագրութիւնը եւ թէ տպագրութիւնը, մանաւանդ որ խնդրողը Առաջնորդ Հոլիւն էր Կարինի, ուր կար Մխիթարի աշակերտներէն մին: Բարոյական ըստիպողութեան մը տակ կը գտնուէր, ուրեմն, Մխիթար եւ դժուար էր տալ մերժողական պատասխան: Մխիթար կը գրէ. «Իսկ որքան առ գովելի եւ կատարման արժանի խնդիրս քոյս, մեծաւ ցաւակցութեամբ սրտիս եւ վշտակրութեամբ ոգւոյս զայս պատասխանեմ. զի ոչ ունիմ ամենեւիմբ զժամանակ առ ի պարաւանդել զիս առ սրբագրութիւն եւ առ տպումն մատենին, որ է զբարուց կենդանեաց եւ զբնութեանց այլոց իրաց, վերաբերութեամբ առ զանազան տեսակս գործոց մարդկանց: Եւ այս իրաւի է. զի եթէ ունիցէի զժամանակ, զոչ իմն պահանջեալ ի ծախ տպագրութեան նորին՝ իսկոյն բուռն արկանէի սրբագրել եւ տպագրութեամբ ի լոյս ածել զայն: Բայց զի՞նչ արարից, որովհետեւ ըստ ամենայնի անկար է ինձ ի բաց ձգել զբեռինս իմ զորս ունիմ, եւ զստորադրել զիս այդմիկ բեռան: Եւ եթէ վեհանձնութիւն քո գիտիցէր, թէ զայնս սակաւիկ ժամանակս զորս ունիմ, առ ի՞նչ եւ առ որպիսի՞ գործ պարաւանդեալ եմ եւ ջանամ ի կատար հասուցանել, զայս ստոյգ է՝ զի ոչ միայն ոչ խընդրէիր յինէն պարաւանդել զիս առ տպագրումն գրոց կենդանեաց, այլ նաեւ հարկադրէիր զիս ոչ թողուլ զգործն իմ ի ձեռաց՝ վասն ո՛ եւ իցէ այլոց իրաց»[1]:

Մխիթարի պատասխանը մերժողական է, որու գլխաւոր պատճառն է իր բազմազբաղ վիճակը: Սակայն մեզի այնպէս կը թուի՝ որ գուցէ յանձն առնէր Մխիթար յոգնութիւնն ու աշխատութիւնը, եթէ առաջարկուած գիրքը ունենար բարոյական բնոյթ եւ նպաստէր հայ ժողովուրդին հոգեւոր զարգացումին: Արդարեւ, մինչեւ 1736

1. Մխիթար Աբբահայր՝ Վենետիկէն, 20 Յունիս 1736ին, առ Սահակ Արքեպիսկոպոս Ահագին:

թուականը, Մխիթարի հրատարակած գիրքերը այդ ուղղութիւնն ունէին ու այնպէս ալ պիտի մնան մինչեւ իր մահը. ի՞նչպէս կասեցնել լարուած մեքենայ մը ու միջանկեալ տպագրել հատոր մը, որու պարունակութիւնն է «զբարուց կենդանեաց եւ զբնութեանց այլոց իրաց, վերաբերութեամբ առ զանազան տեսակս գործոց մարդկանց»:

Մխիթար, նոյն նամակին մէջ, շատ ազնիւ կերպով կը փաստարկէ իր միտքը եւ կատարած առաքելութեան ուղղութիւնը՝ գրելով. «Եւ զկնի ոմանց ամսոց յուսամ հասանիլ այդր Մեկնութիւն գրոց Ժողովողին, որոյ տպագրութիւնն յայսմիկ ամսոջ վերջաւորի, եւ ի նմին տեսցես զառհաւատչեայն գործոյս, յորում պարապեալ կամ, եւ յուսամ թէ այնու բարւոք հաւատայցես թէ որքան օգտակարագունեղ իմն է վասն ազգիս մերոյ նաեւ այն գործ՝ զոր ունիմ ի ձեռին, եւ փութամ ճեպիմ ի կատար հասուցանել: Եւ յուսամ թէ այսոքիկ սակաւք բանք, որովք զիս արդարաբանեցի առ խնդիրս քոյս՝ բաւականապէս անմեղադրելի կացուցանեն զիս առաջի նրբիմաց խոհեմութեան քում»:

Սահակ Ահագին ըմբռնած պիտի ըլլայ թէ անկարելիին ձեռք երկարած է, ու այնուհետեւ կը լռէ, տասը տարի ետք կրկին արծարծելու համար հարցը, բայց ոչ անձամբ՝ այլ միջնորդներով:

1743ի Հոկտեմբերին, Սահակ Արքեպս. դարձեալ կը գտնուի Պոլիս, ուր՝ յետ կատարելու նուիրակութեան պաշտօնը՝ կը պատրաստուի մեկնիլ Զմիւռնիա, իբր քաղաքին առաջնորդ: Միջնորդի մը ճամբով լուր կը ղրկէ Պոլիս գտնուող Մխիթարի աշակերտներէն Սեբաստացի Հ. Միքայէլին, որպէսզի աս ալ, իր կարգին, բարեխօս ըլլայ Մխիթարի, տպագրելու մերժուած գիրքը. «զայս բան ես շատ դժուարացուցի եւ հեռացուցի, կը գրէ Հ. Միքայէլ, 17 Հոկտ. 1743ին, բայց նոքա կարի խնդրեցին գրել առ տէրութիւնդ»: Չենք գիտեր թէ ի՛նչ եղած է Մխիթարի պատասխանը, բայց տարբեր եղած պիտի չըլլայ քան ինչ որ գրած էր տասնեակ տարի մը առաջ՝ ուղղակի Սահակ Արքեպիսկոպոսին:

Երկու տարուան լռութենէ մը ետք, նոյն հարցը դարձեալ ծայր կու տայ. այս անգամ Սահակ Արքեպս. ինք անձամբ կը տեսակցի Հ. Միքայէլի հետ, խօսք բանալով եւ երկարօրէն պարզելով իր տեսակէտները՝ թէ ինչո՛ւ կ՚ուզէ անպայման Մխիթարի ձեռքով տպել տալ այդ թարգմանութիւնը: Հ. Միքայէլ, տարուած Սահակի պընդումներէն, մանաւանդ մտածելով թէ Սահակ Ահագին ժամանակի ամէնէն կարկառուն դէմքերէն մէկն էր, եւ գուցէ ապագայ կաթողիկոսն իսկ, կ՚ուզէ կատարել միջնորդի դերը ու բարոյական ստիպողութեան տակ դնել Մխիթար Աբբան: Ահա՛ Հ. Միքայէլի 28 Յուլիս 1745 թուակիր նամակին պատճէնը.

© National Library of Armenia

«… Նուիրակ Աճաէֆին Սահակ Վարդապետն եւ եպիսկոպոսն յաւուրս յայսոսիկ գործունէաբար ի խնդիր եղեալ մարդ ձգել որոնել զիս, եկեալ զտին ի տան Սէրգիս աղային, խնդրել ածել զիս առ ինքն։ Յետ բազում վարանմանց ելեալ գնացի մերձ Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն, ի տուն Հաճի Պալոյն. եկն եւս նուիրակն։ Մինչեւ հինգ ժամ եղաք ի միասին. յետ բազմազան խօսակցութեանց, խնդիրք եւ թախանձմունք նորին այս է, որպէս յառաջ ի ձեռն այլոյ գրեալ եւ խնդրեալ է, նաեւ այժմ յանձնեալ է Սէրգիս վարդապետին եւ եպիսկոպոսին՝ որ այդր եկն, նաեւ Մինաս վարդապետին գրեալ է միջնորդ լինիլ, եւ գրելոց է այժմ տակաւին առ նոսա, թերեւս եւ առ գերյարգելութիւնդ, եւ ինձ թախանձեաց գրել, որ զԿենդանեաց գիրգն յանձն առնուլ եւ հոգաբարձու լինել տպել տալ այդր, որ ասէ՝ թէ եւ ոչ վասն բարեկամութեան, գոնեա վասն ժտութեան եւ թախանձանացս արասցէ։ Ասէ թէ մեծութիւնն՝ Քերականութեան գիրքն, թանձր քան զԱռաքինութեանցն, լինի մանր գրով, եւ խնդրէ թէ հաշիւն առնիցի թէ ո՛րքան ծախս գնայ վասն թղթոյն, վասն տպման եւ վասն կազմին, թէ 500 իցէ, թէ հազար, թէ 1500. եւ աստ ուղարկել զայս հաշիւս, եւ աստ որոյ տալ յանձնէ զդրամն, փէշին տամ, (ասէ), յառաջ քան զսկսումն։ Եւ վասն չորից պատճառաց ի Վէնէտիկ լինելոյ բաղձամ. նախ՝ ի ներքոյ նախախնամութեան Հայր Աբբային լինելով՝ լաւ սրբագրեալ լինի. երկրորդ՝ թուղթն լաւ գտանի եւ տպումն լաւ կու լինի. երրորդ՝ կազմն լաւ կու լինի. չորրորդ՝ ի մէջն բան գոյ որ լինի թէ ոչ տպիցեն աստ, եւ այսպէս կրճատեալ լինի գիրգ։ Վասն այսորիկ կարի խնդրէ որ բաց չասիցի։ Եթէ ոչ՝ ի հարկէ աստ տպելոց է…։ Ես հերուի պատասխանն որ գերյարգութիւնդ գրեալ էր, խօսեցայ, եթէ կարելի էր մեզ ի վաղուց տպել տուեալ էաք, ի մեզ լաւ թարգմանեալն գոյ. բայց զոն ոմանք բանք արգելեալք, վասն այնորիկ ոչ տպեցաւ։ Ասէ թէ այնք բանք հանցի եւ մնացեալն տպիցի։ Ցիմս կողմանէ զայս ասեմ, թէպէտ այս գործ ծանր է եւ զբաղեցու(ց)իչ գերյարգութեանդ, որքան կարելի է լինիցի, թէ բաց ոչ ասիցի վասն օգտի ազգին մերոյ եւ հասարակութեան. զի սա գիտնական եւ երեւելի ոման է. մերձ է սորա կամ պատրիարգ լինիլ, որպէս հրեշտակքն եւ այլք դրդեն, կամ կաթուղիկոս, յետ ներկայ եղելոյն»։

Կարեւոր նամակ մըն է Հ. Միքայէլին գրածը, ուր կը տեսնենք Սահակ Աճապահեանի մեծ համարումը Մխիթարի վրայ, թէ՛ իբր գիտնական եւ թէ իբր հրատարակիչ, եւ որով կու տայ Մխիթարի լիուլի ազատութիւն՝ դպչելու բնագրին, դուրս հանելով ինչ որ անյարմար է հրատարակութեան։ Հ. Միքայէլի նամակէն կ'իմանանք թէ «ի մեզ լաւ թարգմանեալն գոյ». սակայն Մխիթար կ'երեւի թէ անյարմար դատած է անոր հրատարակութիւնը։

Հ. Միքայէլի միջնորդութեան եւ թախանձանքին վրայ՝ Մխիթար դարձեալ տեղիք չի տար. կը յարուցանէ նոր դժուարութիւններ, կը գրէ Հ. Միքայէլի՝ թէ քանի գիրքը թարգմանուած է Պոլիս, մինչ Վենետիկ զրկելով եւ սրբագրելով՝ պէտք պիտի ըլլայ ծայրէ ծայր նոր թարգմանել, ինչ որ վարկաբեկիչ է Խարբերդցի Ղուկաս Վրդ.ին համար, որու անունը պէտք է հրատարակուի գիրքին ճակատը, ինչպէս լաւագոյն է տեղւոյն վրայ ալ կատարել տպագրութիւնը, սրբագրիչինը. ու այս գործին ձեռք զարնելու համար՝ հարկաւոր է Ղուկաս Վրդ.ի գրաւոր հաւանութիւնը, ստորագրուած՝ մէկ կամ աւելի վկաներէ։

Մխիթարի ներկայացուցած բոլոր դժուարութիւնները՝ պատրուակներ կը թուին մեզի, մերժելու համար գործին յանձնառութիւնը. մերժելուն բուն պատճառը ակնարկեցինք վերեւ, ու այս առիթով ալ Սանոյնը կարծէք կը յիշեցնէ՝ գրելով Հ. Միքայէլին. «Ծանո՛ նմա (Սահակ Աճապահի) եւ զայս թէ որպէս իրաւի է, զի ես յօժարութեամբ կարէի ծառայել ինքեան, եւ ըստ որում կամի՝ այնպէս առնել, բայց բաց ի վերոյ ասացելոց դժուարութեանց, որք են խափանողք յառաջացուցանելոյ զյօժարութիւն իմ, գոն նաեւ այլք բազումք, զորոց գրելն ընդ երկար է եւ գրով մատչիլ առնելն դժուարին. ուստի այսքան՝ զորս գրեցի՝ բաւեսցի առ ի ցուցանել զդժուարութիւն իրին»[2]։

Տարի մը ետք 1746ին, Մեծ պահքի կէսին, Սահակ դարձեալ կը դիմէ Հ. Միքայէլը, փորձելով վերջին անգամ մըն ալ խնդրել անոր միջամտութիւնը։ Հոս կու տանք Հ. Միքայէլի նամակին պատճէնը ամբողջութեամբ, չկորսնցնելու համար կարեւոր մանրամասնութիւններ, որոնք հետաքրքրական կրնան ըլլալ նիւթովս զբաղողներուն համար.

«Նուիրակն ի մեծ պահոց կիսոյն վերստին զիս որոնեաց եւ խնդրեաց, եւ գնացի ի խուց Լուսաւորչի եկեղեցւոյն առ նա, իբր երեք ժամ եղէ անդ. բան եւ խօսք նորա եղեւ վասն տպման իւր ցանկացեալ Կենդանեաց գրգոյն։ Թախանձանօք եւ աղերսանօք խնդրէ տպագրութեան լինել այդր՝ հոգաբարձութեամբ գերյարգութեանդ։ Ցիմս կողմանէ՝ որքան կար էր՝ հանդարտութեամբ եւ խոհեմութեամբ դժուարացուցի. նախ՝ թէ զայն թարգմանեալ գիրգն մի ամ հազիւ սրբագրի, մինն զլաթին գաղափարն ընթեռնլով եւ միւսն հայելով եւ խոկալով. եւ բոլոր ժամանակն ոչ է տալոց վասն նորա, զի ունի զայլ գործ հարկաւոր եւ կառավարութիւն մենաստանին։ Մինչ այս եղերիցի, եւս պարտի սրբագրեցեալն լաւ գրով գրել, եւ այս եւս ի մի ամն։ Յետ այսր, ի մի ամն եւ այլ աւելի տպագրուածն…

2. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 23 Նոյեմբ. 1745ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս։

© National Library of Armenia

թիւնն· եւ առ այս գործողութիւնս ոչ մի ոք, այլ բազումք պարապելոցք են եւ գործակից, եւ գրեա թէ երեք կամ չորս ամն հազիւ թէ ի գլուխ ելցէ: Եւ քո հրամանքդ մինչեւ ցայսքան ժամանակ այսր մնալոց ես: Ասաց թէ ոչ մնամ աստ, ունիմ զոք աստ փոխանակ իմ, որ նա զամենայն ծախսն հոգասցէ: Ի վերայ այսր ամենայնի ստէպ խնդրէ լինիլ, եւ յորդորեաց զիս գրել, որ մինչ եթէ ստորասութիւն տայցես, ապա զգիրգն եւ զծախսի դրամոցն հոգ տարեալ ուղարկիցէ: Եւ առ դժուարութիւնն եւ առ պատճառսն, զոր գրեալ էր դերյարգութիւնդ, պատասխանէ. նախ առ այն՝ թէ կարծիք զոյ թէ արգիլեցեալ է այն գիրգ, ասէ թէ ունիմք զգիրգն արգիլեցելոց գրեանց, ընթեռնուլ ետու, ոչ գոյր այս գիրգ անդ արգիլեալ· երկրորդ, թարգմանողին ձեռագիրն վկայական առնելոց է, յորում յանձնէ զսրբագրութիւնն դերյարգութեանդ, ըստ որում կամիս եւ պիտոյ է սրբագրութեան: Երրորդ, թարգմանօղին եւ սրբագրօղին անուանքն դնիցեն ի տպագրութեան, նախ իւր անունն, այսինքն ի խնդրոյ Սահակ Վրդ·ի եւ Եպս·ի: Եւ չորրորդ՝ ասէ թէ այս թարգմանեցեալս, կարի աշխատանք եւ դժուարութիւն տայ առ ի փոփոխել զբառկունս եւ զշարադրութիւնս, կամիմ եւ յօժար եմ, զի նորապէս թարգմանիցի ի վանգի կարգաւորաց, որ տեղեակ եմ որ լաւ թարգմանօղ գոյ, զՀայր Թէոդորոսի թարգմանեալ զրգուկն առ ինքն ունի: Եւ ասէ թէ զ1000 ոսկի վասն թարգմանութեանն վճարեմ· եւ զթիւն տպագրեցելոյ կամի թէ լինիցին 1000: Սպասէ պատասխանւոյ ստորասութեան այժմ, որպէսզի եւ ինքն ըստ այնմ տրամադրեսցի[3]:

Նամակին պատասխանը կը պակսի վանքիս դիւանը, մանաւանդ որ 1746ի Ապրիլ–Սեպտեմբեր ամիսներուն՝ Մխիթար կը կրէր մահացու հիւանդութիւն մը եւ չէր կարող զբաղիլ այս հարցերով:

Սահակ Արքեպս· տեսնելով թէ անհնարին պիտի ըլլայ տպել տալ գիրքը Մխիթարի ձեռքով[4], չատ հաւանաբար կը դիմէ ուրիշ միջոցի մը: Եւ որովհետեւ 1745 թուականներուն՝ Վենետիկ կը գտնուէր Սարգիս Արքեպիսկոպոս Սարաֆեան, որ հեռաւոր ծրագիր մըն ալ ունէր քաղաքին մէջ հաստատելու ինքնուրոյն տպարան մը, Սահակ կը դիմէ Սարգիսի: Վերեւ յիշատակուած Հ· Միքայէլի 28 Յուլիս 1745 թուակիր նամակէն գիտենք՝ թէ Սահակ գրած է «նաեւ այժմ յանձնեալ է Սէրգիս վարդապետին եւ եպիսկոպոսին որ այդր եկն... միջնորդ լինիլ, եւ գրելոց է այժմ տակաւին առ նոսա»: Սարգիս

3· Հ· Միքայէլ՝ Պոլիսէն, 4 Յունուար 1746ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
4· 1747ին, Հ· Միքայէլ անտեղեակ անցուղարձին, տեսնելով թէ Սահակ Ահագին այլեւս չի հետապնդեր զինքը, 23 Մարտին կը գրէ Մխիթարի· «ի վաղուց է որ Նուիրակն այլ ես ոչ որոնէ եւ ոչ խօսի գիր ինչ զտպագրութենէ. երեւեցաւ դժուարանալ այնքան անգամ ազաւաղեալ գրեցելոց բանից· իմացաւ թէ ոչ կամիս, որ ծանոյց միջնորդիւն իւրով»:

Սարաֆեան ալ կը կատարէ իր միջնորդի պարտականութիւնը, առանձին ունկնդրութիւն մը խնդրելով Մխիթարէ, տեսակցելու եւ պարզելու համար հարցերը:

Սարգիս Արքեպս· Վենետիկ քաղաքէն կը գրէ առ Մխիթար (Ս· Ղազար)· «Գիտակ լիցի սրբազանդ իմ հայր, զի յերեկեան աւուր առ իս հասուցելոց գրեանց՝ մինն էր ողջունագիրն Սահակայ վարդապետին, յորում գտպագրեցմանէ Օրինակաց գրգոյն զբազումս ազերսելաբար գրեալ էր առ իս...: Ուստի կարօտի այժմ, զի ի մէջ սակաւ միջոցիս այսմիկ փոխաբերապէս խորհրդակցիմք ընդ երկարս զիրակութենէ զայսմանէ...: Յաղագս որոյ եթէ կարելի իցէ յուզարկեսցես այսօր ի քաներորդ ժամու զպարքայն վանաց, զի գալով իմ այդր՝ խօսեցայց ընդ Տեառնդ իմոյ»[5]: Սարգիսի եւ Մխիթարի տեսակցութեան արդիւնքը յայտնի չէ· չատ հաւանաբար՝ Սարգիս տեսնելով Մխիթարի գիրքը, ինքը յանձն առած ըլլայ գիրքին տպագրութիւնը, մանաւանդ որ քիչ ժամանակէ ի վեր տպագրութեան գործին նուիրուած ըլլալով՝ կարօտ էր կանխիկ գումարի, ինչ որ Սահակ կը խոստանար առատութեամբ:

1748ի Յուլիս 25ին Սարգիս Արքեպս· ունի նամակ մը ուղղուած Տիրացուի մը, ուր յետ տալու ծանօթութիւններ սկսած գործին մասին, կ՚աւելցնէ· «աշխատիմ եւս առ ի յարմարագրել եւ սրբագրել զԿենդանենաց գիրքն ըստ լատինականին իւրոյ... որոյ տպագրութիւնն արդէն մերձ է ի հասանել ի կէսն»[6]: Եթէ 1748ին հազար էջերով գիրքին տպագրութեան կէսը տպագրուած է, նշան է թէ 1746–7 թուականներուն ձեռնարկած էր արդէն Սարգիս անոր սրբագրութեան եւ տպագրութեան, այսինքն՝ յետ Մխիթարի վճռական ժխտական պատասխանին:

Այսպէս ահա կը փակուի Սահակ Արքեպս· Ահագինի փափաքած գիրքին տպագրութեան հարցը, որու մասին կարելի է անդրադառնալ Սարաֆեանի վերոյիշեալ ծանօթութիւններ տալու Սարգիս Արքեպս· Սարաֆեանի կենսագրութեան մէջ, որոնք անմիջական առնչութիւն չունենալով Մխիթար Աբբահօր հետ՝ զանց կ՚ընենք անոնց վրայ ծանրանալէ· յիշենք միայն այսքանը՝ որ Սահակ Ահագին, յետ տպագրել տալու գիրքը (1750) Սարգիս Արքեպս·ի ձեռքով, չի հատուցաներ խոստացուած գումարը, ինչ որ ծանր բեռ կ՚ըլլայ տպագրութեան հոգը ստանձնողին:

5· Սարգիս Արքեպս· Սարաֆեան՝ Վենետիկէն, 2 Հոկտ· 1745ին, առ Մխիթար Աբբայ, Ս· Ղազար:
6· ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ Հ· Գ·, Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպ·ի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկեայք, (Ազգ· Մատեն· ԾԵ), տպ· Վիեննա, 1908, էջ 231:

© National Library of Armenia

ԺԵ.

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՍԱՐԱՖԵԱՆ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

1744ի ամառը, Կեսարացի Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեան՝ Զմիւռ-
նիայէն կու գայ Վենետիկ[1], ուր կը մնայ գրեթէ տարի մը, սերտ
յարաբերութիւն մշակելով Մխիթարի հետ: Սարգիս Արքեպս.ի Վե-
նետիկ գալու նպատակներէն մէկը՝ քաղաքին մէջ տպարան մը հաս-
տատելու ծրագիրը հետապնդելն էր, Մխիթարէն ծածուկ: Սարգիս
Արքեպս. երկու աջակիցներով պատրաստել կու տայ տպագրական
գիրերու նոր մայրեր ու հայրեր, մինչ ինք թողլով Վենետիկը՝ կ'ուղ-
ղուի Հռոմ, 1745ի Հոկտեմբեր ամսուն:

Սարգիս Արքեպս. Հռոմի մէջ կը վայելէ մեծ սէր ու յարգանք,
այնքան որ Ծիրանաւոր Կարաֆֆա եւ այլ եկեղեցականներ կը փոր-
ձեն զինքը հոն պահել հաստատուն կերպով: Սարգիս կը մերժէ ա-
ռաջարկը, ըսելով թէ «անհնարին է մնալն իմ տեղս, հարկ է ինձ
Վենետիկ դառնալ, զի անդ գիրք պիտի տպել տամ ի յօգուտ յազգին
մերոյ»[2]: Տարի մը ամբողջ կը մնայ Հռոմ:

Վենետիկի մէջ սկսուած այս գաղտնի գործը, սակայն, ծածուկ
չի մնար Մխիթարէն. «Սարգիս Եպս.ն աստէն նոր գիր փորել տալ
սկսաւ ի ձեռն ոմանց միջնորդաց, ծածուկ յինէն – կը գրէ Մխի-
թար – եւ մինչ ի Հռոմայու դառնայցէ, կամի զտպարան հաստատել
եւ զգրեանս բազումս տալ տպել. եւ այս ամենայն՝ առանց ծանու-
ցանելոյ ինձ, որպէսզի մի՛ լինիցիմ խափան. եւ ոչ երբեք գիտէ՝
թէ ամենեւին ինձ ոչ է փոյթ, այլ արասցեն որպէս եւ կամին եւ
որպէս հաճին»[3]:

* * *

Այս նիւթին առընչութեամբ՝ փոքրիկ փակագիծ մը բանալով,
կ'ուզենք քանի մը լուսաբանութիւն եւ նկատողութիւններ ներկա-

1. Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեանի մասին՝ տե՛ս ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., Կենսա-
գրութիւն Սարգիս Արքեպս.ի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկեայք».
(Ազգ. Մատենդ. ԾԵ), տպ. Վիեննա, 1908: Մենք մեր գրութեան մէջ կը ծան-
րանանք միայն այն մասերուն վրայ՝ որոնք կը պակսին յիշեալ հատորին մէջ,
ուր կան դեռ շատ մը մանրամասնութիւններ Մխիթարի եւ Սարգիս Արքեպս.ի
մասին:
2. Յովհաննէս Պատկերահան՝ Հռոմէն, 18 Դեկտ. 1745ին, առ Մխիթար Աբբայ,
Վենետիկ:
3. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 6 Մայիս 1746ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ., Պոլիս:

յացնել այստեղ, գրաքննութեան հարցին նկատմամբ, աւելի յստակ-
օրէն հասկնալու համար Սարգիս Արքեպս.ի գործունէութեան եւ գոր-
ծելակերպին մութ կէտերը:

Վենետիկ տպագրուած հայերէն բոլոր գիրքերուն համար՝ պատ-
կան հեղինակութիւններէն պաշտօնական գրաքննիչ կը ճանչցուէր
Մխիթար, ու առանց իր հաւանութեան՝ չէր կարելի տպագրել որեւէ
հայերէն գիրք, Վենետիկի սահմաններուն մէջ:

Մխիթարի գրաքննիչ ըլլալուն մասին չունինք պաշտօնական կըն-
քուած վաւերաթուղթ մը, այլ՝ լոկ ակնարկներ: Այսպէս, 1737ի Նո-
յեմբերին, երբ Ս. Ղազարէն Պաչպալով կը մեկնի Մէտիաչցի Հ. Թէո-
դորոս, ու կը ներկայանայ տեղւոյն լատին վիճակաւորին, ու երբ
սա վերջինս կ'իմանայ թէ Հ. Թէոդորոս լատիներէնէ կը թարգմանէ
Baptista Gonet-ի «Manuale theologiae S. Thomae», կ'արգիլէ շա-
րունակել գործը, պատճառ բերելով գիրքին դժուարահասկնալի ըլ-
լալը, ինչ որ զանազան հերետիկոսութիւններու դուռ կրնար բանալ:
Հ. Թէոդորոս «պատասխանի ետու եւ ասացի. զայսմանէ զհոգ մի՛
տարցէ Գերապայծառութիւն քո, քանզի յայսմիկ պաշտօնի առփոր-
ձեալ եմ ի Գերյարգեցելոյ Աբբայէ մերմէ... մանաւանդ զի գրեանքն
այնորքիկ ոչ են տպելիք աստէն, զի ծաւալիցին աստ եւ անդ ի գա-
ւառի քում, այլ ի Վենետիկ sub censura et correctione R.mi Patris
Abbatis, item et S. Officii»: Այս բացատրութիւնը բաւական յստակ
է եզրակացնելու՝ թէ Մխիթար է քննիչը եւ վաւերացնողը՝ Վենե-
տիկի մէջ հայերէն լեզուով տպագրելի գիրքերուն:

Մխիթարի մահէն ետք գրուած վաւերաթուղթի մը մէջ, նոյն
պաշտօնը կը փոխանցուի Հ. Մկրտիչ Անանեանի. «Զկնի մահուան
Հ. Մխիթարայ Աբբային միաբանից Հայոց ի կղզւոջն Սրբոյն Ղա-
զարու եղելոց, որ եւ վարէր զպաշտօն ռէվիզօրի գրեանցն Հայկա-
կանաց»[4]. նոյն պաշտօնը յիշեալ վաւերաթուղթին մէջ կ'անցնի Հ.
Մկրտիչի, ու նոյն շրջանին, Մելքոնեան Աբբահայր կը հաղորդէ
լուրը Հ. Վրթանէս Ասկէրեանի՝ գրելով. «առաք զփոխիլէճիոն ա-
մենայն մասամբք եւ հրովարտակօք, եւ կացուցին զմեզ ռէվիզօռ ի
կողմանէ Թագաւորութեան եւ ինգուիզիթօռ ի կողմանէ Սանթօֆի-
ցին, մերով տեսութեամբ եւ հրամանաւ տպել ամենայն գրեանց Հա-
յոց, ի բոլոր վէնէտիկեան իշխանութեան»[5]:

4. ՏԱՑԵԱՆ Հ. Ղ., Մայր դիւան Մխիթարեանց վենետկոյ, տպ. Վենետիկ, 1930,
էջ 151–2:
5. Մելքոնեան Ստեփանոս Աբբահայր՝ Վենետիկէն, 1 Սեպտ. 1752ին, առ Հ. Վր-
թանէս Ասկէրեան, Պոլիս:

© National Library of Armenia

* * *

Սարգիս Արքեպս· Վենետիկ հաստատուելով, տպագրելի գիրքերուն համար պիտի ստիպուէր դիմել Մխիթարի, եւ ասիկա բնականաբար անպատեհութիւն մը կը նկատէր գործին յաջողութեան համար· ուստի Հռոմէն մեկնելէ առաջ, «մօնսինեօռ Լէրքարէն յատուկ խնդրեց՝ թէ այլ գիրք եւս տպելու լինի, կարող լիցի տպել առանց ումեք ցոյց տալու· յետոյ մօնսինեօռն (ասաց) թէ ընդ նոնցին (Վենետկոյ) խորհրդակցիր, որ նա մեզ ծանուցէ»[6]:

Հռոմէն Վենետիկ կը հասնի Սարգիս Եպս· 1746ի Հոկտ· 14ին, ու փոխանակ նոր տպարան բանալու, տարի մը ետք կը սկսի հոն ուր Մխիթար տարիներէ ի վեր արդէն իսկ կը գործէր, այսինքն՝ Անտոն Պորթոլիի տպարանը: Մխիթարի սկսած գործը բնականաբար կը տուժէ· այս պարագային՝ վաղուց սկսուած Հայկազեանի տպագրութիւնը կը դանդաղի, որովհետեւ տպարանը նոր գիրքերու տպագրութիւն ստանձնելով, ձեռքէ կը թողու հինը, որու տպագրութիւնը ապահով էր:

Այս բոլորին կը տեղեկանայ Մխիթար· սակայն իրեն յատուկ անյիշաչարութեան հոգիով կը ծածկէ ամէն բան, եւ իր աշակերտներուն ալ գրած նամակներուն մէջ հազիւ երբեք կ՚ակնարկէ այս հարցին· միայն խնդրին լիուլի տեղեակ անձ մը կրնայ կռահել եղելութիւնը՝ անոր քօղարկեալ մէկ բացատրութենէն, ուր կ՚ըսուի· «ի տպարանի անյաջողութիւն դիպելով, սակաւ յառաջանայ տպագրութիւնն (Բառգրքին)»[7]:

* * *

1748ին, Սարգիս կը սկսի իր բուն գործունէութիւնը, ու հազիւ հատորիկ մը լոյս ընծայած, կը խորհի ձեռնարկել Սաղմոսի տպագրութեան· բայց որովհետեւ 1747ին Մխիթար նոր տպել տուած էր Սաղմոսը, կը ստիպուի գրել Մխիթարի, 1 Ապրիլ 1748 թուակիր հետեւեալ նամակը·

6· Յովհաննէս Պատկերահան՝ Հռոմէն, 26 Նոյեմբ· 1746ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ: Նոյն նամակէն կ՚իմանանք ուրիշ մանրամասնութիւններ՝ նկատմամբ Սարգիսի տպագրական ծրագիրներուն· «Նախ քան տեղէս չուելն Սարգիս Եպս·ին, ընդ մօնսինեօր Լէրքարին խօսք արաւ՝ թէ Կղեմէս 3 հատորն, բառնալով զլաթիններէնն եւ մին քանի աւելորդ բան մէջէն, հայու գրով ըստամբա անէ, որ լինի մին հատոր միայն: Ետոյ այս առնելու դրամ խնդրեց· մօնսինեօր ասաց· Գնայ Վէնէտիկ, տեղեկացիր, հազար հատ տպելու որքան փող գնա, այնժամ քեզ փող կուղարկենք: Նաեւ Փափն տեղեակ է այս բանին»:

7· Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 5 Օգոստ· 1747ին, առ Հ· Մարկոս, Պաչպալով:

Տեառն Տեառն Մխիթարայ Գերյարգելի Հօրն մերոյ
ողջունիւ հանդերձ յայտարարութիւն լիցի·

Զի կամիմ թէ զՍաղմոս իմն տպագրիցեմ դոնեայ, առ ի նուազել զթուղթն իմ, որպէս գրեցաւ յառաջն: Որոյ պատճառն է այս· զի թէպէտ սկսայ զՆերածումն առ ի ջերմեռանդութիւն, սրբոյն Ֆրանչիսկոսի Սալեզացւոյ, բայց կարի տկարացոյց զիս վերստին, նորապէս գրումն երկուց գրեանց ի միասին: Ուստի կամիմ զի ժամանակ ինչ ի բաց թողեալ զՍալեզեանն, տպագրեցուցից զՍաղմոսն, առ ի սպառել զթուղթն անպիտան: Վասն որոյ խնդրի ի Հայրութենէ քումմէ խոնարհաբար, զի եթէ ունիցի այս առաջադրութիւնն զվնաս իմն, թէ՛ հեռապէս եւ թէ՛ մերձապէս քոյոյ Յարգելութեանդ՝ ծանուցես մեզ վաղաղիւ, զի ի բաց հրաժարեցայց· իսկ թէ չունիցի այսպիսի ինչ, ներեսցես մեզ առ ի ձեռնամուխ լինել, լինելով քո ողջ յաւէտագունիւ մաքրութեամբ ի պարծանս ստորեւ գրեցելոյ

Նուաստութեանս
Սարգիս Արքեպս· Կեսարիոյ

Յաջորդ օրն իսկ Մխիթար կը գրէ պատասխանը՝ սա պարունակութեամբ·

Գերապայծառի եւ Վեհալուսեր Տեառն
Տեառն Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Կեսարիոյ

Բազմաթիւ յարգութեամբ յայտ լիցի վեհանձնութեան քում, զի գիր քո, զոր յերէկեան աւուրն գրեալ էիր՝ ընկալայ, եւ ընթերցեալ ծանեայ զամենայն: Արդ, եթէ տպել տայցես զՍաղմոս, զոր մեք տպել տուաք յանցեալ տարւոյն յաւուրս յայսոսիկ, թէպէտ սոյնս ի կողմանէ ծախիցն ունի զվնաս՝ թէ՛ մեզ եւ թէ հրամանուցդ· բայց ի մերս կողմանէ ոչ է փոյթ, զի ոչինչ համարինք զվնասն զայն՝ ի ձեռն սիրոյն, զոր ունիմք առ գերապայծառութիւն քո: Սակայն առաւել փոյթ է մեզ զհամբաւոյ քումմէ· զի ամենայն ոք որ տեսանէ, եւ կամ գիտէ զմերն տպեցեալ 1747 թուին, եւ զքոյդ տպեցեալ 1748 թուին, հարկաւորապէս մեղադիր լինի հրամանուցդ, եւ զայս մեղադրութիւն ոչ կամիմք լինել ի վերայ վեհանձնութեանդ: Ուստի խնդրեմ զի զայս միայն ըմբռնիցես պատճառ բացասութեանս, եւ ոչ զառաջինն, զոր ասացի, թէ մինչ նաեւ քո հրամանքդ տպիցես, դիւրագին լինին տպեցեալն մեր՝ նաեւ տպեցեալն հրամանուցդ: Բաւ է, ողջ լեր ի Տէր:

Գերապայծառութեան քում
Նուաստագունեղ ծառայ
Մխիթար Աբբայ Հայր

Յամի Տեառն 1748
յԱպրիլի 2

Ապրիլ 3ին Սարգիս Արքեպս· կը պատասխանէ նամակին, տալով իր պատճառները, արդարացնելով իր գործելակերպը, չեշտելով թէ ներկայիս Պոլիս կը գտնուին չորս տպարաններ, ու բոլորն ալ նոյն

թափով կը գործէն, առանց մեղադրելու Մխիթարեաններու միջամտութիւնը. ուստի, անպատեհութիւն մը չի տեսներ Սաղմոսի տպագրութեան մէջ. այսու հանդերձ «վերստին սպասեմք պատասխանւոյ Հայրութեանդ» կը գրէ Մխիթարի: Ու նոյն օրն իսկ կ'ընդունի Մխիթարի պատասխանը.

Գերապայծառի եւ Վեհալուսատեր Տեառն
Տեառն Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Կեսարիոյ

Բազմաթիւ յարգութեամբ յայտ լիցի վեհանձնութեան քում, զի զթերդ՝ զոր այսօր պատասխանի իմոյ գրոյ գրեցեր, ընկալայ. եւ ընթերցեալ ծանեայ զոր ինչ գրեալ էիր: Որում պատասխանեմ զայս. Ես ոչ եմ ընդդէմ տպեցմանն կամ տպողին: Ուստի մինչ Գերյարգութիւնդ ասացեր ցիս գրովն զոր յառաջ քան զայս գրեցեր թէ, առաջադրութիւնն իմ տպելոյ զՍաղմոս ունիցի զվնաս իմն քեզ, թէ՛ հեռապէս եւ մերձապէս, ծանուցես մեզ: Մեք պատասխանեցաք թէ՝ զմեր վնասն ոչինչ համարիմք ի ձեռն սիրոյն, զոր ունիմք առ Գերապայծառութիւնդ. բայց առաւել փոյթ է մեզ զհամբաւոյ քումմէ: Սակայն Վեհանձնութիւն քո, մինչ այսօր յերկրորդ թղթոջ քում զայս վնաս, զոր մեք կարծէաք, ոչինչ վնաս գոլ գրես, ուրեմն՝ այլ ինչ արգելումն ոչ գոյ: Բայց եթէ ասիցես. ընդէ՞ր ոչ ասես տուր տպագրել: Պատասխանեմ. զի ես ոչ եմ հրամայող Վեհանձնութեանդ եւ կամ տպագրողին, այլ միայն թոյլ տուող: Ուստի կարէք առնել զոր կամիք: Քանզի հաստատուն պահելն զսէրն եղբայրական եւ զխաղաղութիւն, մեծագոյն զանձ համարիմ՝ քան զբոլոր զանձս աշխարհի: Բաւ է. ողջ լեր ի Տէր:

Գերապայծառութեան քում
Նուաստագունեդ ծառայ
Մխիթար Աբբայ Հայր

Յամի Տեառն 1748
յԱպրիլի 3

Նամակներուն արդիւնքը այն կ'ըլլայ որ Սարգիս Արքեպս. ամիս մը ետք կը տպագրէ Սաղմոսը, առանց նկատի առնելու որ ըրածը շատ վնասաբեր էր Մխիթարի, որ դեռ հազիւ տարի մը առաջ տպել տուած էր նոյնը: Տեսնելով Մխիթար թէ Սաղմոսի նոր տպագրութիւնը կը յառաջանայ, եւ սա նիւթական վնասի դուռ մըն էր իրեն համար, կը ստիպուի գրել Պոլիս, Պետրոս Վարդանեանի, որ գրավաճառի պաշտօն կը կատարէր՝ ի հաշիւ Միաբանութեանս. «գրեցի ... Սաղմոսէն 27 փարայ վաճառել, եւ ոչ աւելի. ուստի աղաչեմ, զի ըստ որում գրեցի՝ ըստ այնմ առնիցես, քանզի մեծագոյն պատճառ գոյ»[8]: «Մեծագոյն պատճառ»ը Մխիթար չի պարզեր օտարին, սակայն իր աշակերտներուն կու տայ մանրամասնութիւնները գրե-

8. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 20 Մայիս 1748ին, առ Պր. Պետրոս Վարդանեան, Պոլիս:

լով. «արդ ես գրեցի Պետրոս աղային, զի զՍաղմոսն երեք չորս փարայ գնով ծախեսցէ: Եւ սորին պատճառն էր այս, զի աստ Սարգիս Եպիսկոպոսն յետ վեց եօթն ամսոյ տպեցման Սաղմոսին մերոյ, ինքն եւս սկսաւ տպել տալ զՍաղմոս, եւ մեք ամենեւիմբ ոչ կարծելով զայս՝ փէրվիլէճիաթօ ոչ արարաք զնոր տպեցեալն մեր: Եւ այժմ տպեցեալն նորին եղերեցաւ, եւ ետ կազմել եւ զկնի երեք չորս ամսոյ հասանի այդր: Ուստի մերս Սաղմոս թէեւ 24 կամ 25 փարայ վաճառիցի, մեզ ոչ է վնաս. թէպէտ մերն լաւագունեղ է քան զնորայն, զի է խոշոր գրով, ազնիւ պատկերօք եւ բարւոք սրբագրեցեալ»[9]:

Սարգիսի նորատիպ Սաղմոսները կը հասնին Պոլիս, կը դրուին հրապարակը. «լուայ թէ Սէրգիս Վրդ.ի տպեցեալ Սաղմոսն եկեալ է աստ ի վերայ ճամճի օղլու Հարապետին. 25ական փարայ գին եդեալ է», կը գրէ Պոլիսէն՝ Հ. Միքայէլ, 13 Սեպտ. 1748ին, ու նոյն տարւոյն 10 Հոկտ.ին կ'իմացնէ Մխիթարի թէ «Սէրգիս Վրդ.ի Սաղմոսքն գալով, մեր Սաղմոսքն բնաւք կան». ուրեմն, գործնականին մէջ, Մխիթար կը կրէ նիւթական վնաս մը:

* * *

Սարգիս Արքեպս.ի եւ Մխիթարի փոխ յարաբերութիւններու մասին գրած ատեն, կ'ուզենք անդրադառնալ ուրիշ երկու նամակներու մասին ալ, որոնք ժամանակագրական կերպով Սաղմոսի տպագրութիւնը կը կանխեն, բայց որովհետեւ կապ ունին տպագրութեան պատմութեան հետ՝ կը հրատարակենք հոս ստորեւ:

Հազիւ իր տպագրական գործունէութիւնը սկսած՝ Սարգիս կը մտածէ տպել Նարեկը, բայց գործի ձեռնարկելէ առաջ՝ կը հարցնէ Մխիթարի կարծիքը եւ ուղղութիւնը.

Տէրունական ողջունիւ եւ մեծաւ սիրով
յայտ առնեմ գերյարգելութեան քում

Քանզի պատճառաւ անտեղեկութեան իմոյ ոմանց պարագայից, որք պիտոյանան առ տպագրութիւնն, գնեցի զ90 բլղմէ թուղթս, որ ոչ է այնքան յարմար առ ներկայս տպագրելի Գրքին Օրինակաց, սակս կոշտութեան եւ խոշորութեան: Վասն որոյ իբր անպիտան իմն կուտակեցեալ գոյ ի տան իմում, ելով խափանիչ տեղւոյն եւ գնոյն: Ուստի զմտաւ ածի զանէ տպագրել այնու զՆարեկն, թարց լուծմանց, առ ի թեթեւել յայնց բեռանց: Յաղագս որոյ խնդրեմ ի յարգեցեալդ, եթէ հնար է՝ արասցես դէպ առ իս զայս շնորհ ծանուցանելով ինձ, թէ արդեօք գո՞ն ի նմա բանք եւ բառք ոմանք, որք ներհակիցեն ուղղափառ վարդապետութեան Սրբոյ Եկեղեցւոյ: Քանզի որքան առ

9. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 16 Յուլիս 1748ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիս:

© National Library of Armenia

իս (թէպէտ ոչ նկատեալ եմ նրբապէս), ոչ գտանեմ զայլ ինչ, եթէ ոչ զոմանս բառս, որք ի հնագունից հարց ողջամտութեամբ ի գործ ածեցեալք լինէին, որպիսիք են միացեալ, խառնեալ, անտեսանելի *եւ այլք սոյնպիսիք: Ուրեմն եթէ բաց ի սոյնպիսեաց գտանին նաեւ բանք եւ բառք, որք ներհակիլ տեսանիցին ուղիղ վարդապետութեան, խնդրեմ ազատապէս ծանուցանել ինձ զայնս, զի մի՛ գուցէ եւ ես ընդունայնս վաստակեցայց ի մատուցանելն իմ զնա առ վերակացու քննիչն, առ ի խնդրել զհրաման տպագրութեան: Եւ այսու ամենայնիւ յաւէտ ողջ լիցի Հայրապետութիւն քո ի պարծանս ստորեւ դրեցելոյ նուաստութեանս·*

Սարգիս Արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ

Նամակը թուական չունի, սակայն պէտք է գրուած ըլլայ 1748 *տարուան առաջին կամ երկրորդ օրը, որովհետեւ Մխիթարի պատասխանը կը կրէ Յունուար* 2 *թուականը: Մարդկօրէն խօսելով՝ Մխիթար պէտք էր արգելքներ յարուցանել գործին, եւ սակայն բոլորովին տարբեր հոգիով կը պատասխանէ, նոյնիսկ կարծէք քաջալերական չեշտ մը գործածելով նամակին մէջ, որմէ կարելի է եզրակացնել՝ թէ Մխիթար խափանարար չէ Սարգիսի գործին, այլ՝ օժանդակ մը, որովհետեւ անոր գործին նպատակն ալ կը տեսնէ իր սկսած գործին զուգընթաց, եւ նոյնիսկ՝ պատրաստ է օգնել անոր, ամէն կերպով: Բաւական է յիշել Աստուածաշունչի տպագրութեան մանրամասնութիւնները, զոր այլուր ընդարձակօրէն շօշափեցինք· երբ Մխիթար կ՛իմանայ՝ թէ Սարգիս կրնայ տպագրել Աստուածաշունչը, եւ դիւրաւին ծախելով՝ դրաւել հրապարակը, փոխանակ վրդովելու՝ խռովածները կը խաղաղեցնէ գրելով· «Երանի՛ թէ ունիցէին զԱստուածաշունչ եւ կամ տպագրիցէին զայլ Աստուածաշունչ, հանդոյն մերում Աստուածաշնչի, եւ վեց վեց զուարուշ վաճառիւր, եւ այնու բազում մարդիկ գնիցէին,* եւ ես յայնժամ բազմաւ խնդութեամբ խայտացի եւ գոհանայի զԱստուծոյ»[10]: *Ու երբ Պոլիսէն Մխիթարի աշակերտները՝ մտահոգուած Սարգիսի յաջողութիւններուն համար, խռոված կը գրեն Մխիթարի, սա չի պատասխաներ այդ հարցին· կարեւորութիւն չի տար՝ կարծէք՝ անոնց վրդովումին, ու հանդարտօրէն կու գայ յիշեցնել՝ թէ «մեք զայսքան գրեանս տպագրեցաք եւ տպագրեմք, ո՛չ վասն շահելոյ զդրամս, այլ՝ պարզապէս վասն օգտի Ազգին մերոյ»*[11]:

10· *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն*, 22 *Ապրիլ* 1748*ին, առ Պր. Անդրէաս, Իզմիր:*
11· *Անդ·*

ԺԶ.

ՍՐԲԱԶԱՆ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Բացի տպագրուած գիրքերէ, Մխիթարի ձեռքով ծաւալած են նաեւ սրբազան պատկերներ՝ Յիսուսի, Աստուածածնի եւ կամ այլ սուրբերու· դժբախտաբար, մեզի չէ հասած անոնցմէ ոչ մէկ նմոյշ, որոշ գաղափար մը կազմելու համար· սակայն, բնական ենթադրութեամբ, այնպէս կը կարծենք՝ որ իր տպել տուած գիրքերուն համար պատրաստուած պղնձատիպ պատկերները օգտագործուած են, ու զանոնք առանձին թղթիկներու վրայ տպել տալով բաժնած են հաւատացեալներու:

Այս ուղղութեամբ ունինք շատ վկայութիւններ, յատկապէս Մխիթարի Հաշուեգիրքին *մէջ, ուր ստէպ կը նշանակէ՝ թէ ո՛րքան գումար տուած է պատկեր տպողին· ամէնէն աւելի աչքառու եւ շօշափելին՝* 1743*ի Մայիս ամսուն տպել տուած է, որուն համար նաեւ արձանագրած է· «պատկեր տպողին՝ որ* 30·000 *տպեաց, վերջապէս եառ* 25·10 *լիրէ»: Եթէ* 30·000 *պատկերի տպագրութեան համար ծախսած է* 25 *լիրէ, ունինք զանազան այլ նմոյշներ, ուր չեն նշանակուած տպագրուած նկարներու քանակը, այլ՝ միայն վճարուած գումարները, որոնցմէ կարելի է եզրակացնել թէ* 30·000 *աւելի տպել տուած է այլ անգամներ· այսպէս* 1747*ի Նոյեմբերին՝ տուած է* 21 *լիրէ, Դեկտեմբերին՝ դարձեալ* 21 *լիրէ·* 42 *լիրէ՝ երկու ամսուան ընթացքին, ուրեմն՝ շուրջ* 50·000 *պատկերի համար:*

Տպագրուած պատկերները պէտք է եղած ըլլան երկու չափով· մին՝ Աստուածաշունչի *նկարներուն չափով* (7,5×10,5 *հրդմ.*), *եւ ուրիշ մը՝ աւելի մեծադիր, բայց թէ ի՛նչ չափերով՝ դժուար է որոշ բան մը ըսել:* 1732 *Սեպտեմբեր* 2 *թուակիր նամակով՝ Մխիթար կը գրէ Պոլիս գտնուող Հ. Պօղոս Վրդ.ին, թէ Պոլիս ղրկուած գիրքերու սնտուկին մէջ դրած է նաեւ պատկերներ, այսինքն «*25 *մեծ պատկեր, որոց ոմանք էին մինիադայք, եւ* 180 *փոքր պատկեր ի նորատպից»*[1]*: Էրզրում կը ղրկէ «զմի զուղթի, ի մէջ որոյ կոն երեսուն եւ հինգ տապաղայ պատկեր, ի վերայ որոց մանր պատկերք տպեցեալք, վեշտասան մեծկակ պատկեր թղթէ, ինն պատկեր մագաղաթ, նաեւ հարիւր վաթսուն պատկեր չորից աւետարանչաց»*[2]*:* 1733*ի Նոյեմբեր* 24*ին՝ Պելկրատ կը ղրկուին զանազան գիրքեր, եւ «*186 *մանր պատ–*

1· Տոմսակ գրեանց, 21 *Օգոստ.* 1732:
2· *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն*, 6 *Մարտ* 1733*ին, առ Հ. Յակոբ, Էրզրում:*

© National Library of Armenia

կերք առ մեօք տպեցեալք, այսինքն՝ 20ական եւ տասական»[3]։ 1734ի Յուլիս 24ին Էրզրում կը ղրկուին «120 մեծ պատկեր, այսինքն՝ ի վերայ որոյ դռն բաղում մանր պատկեր տպեցեալք, 230 մանր պատկերք ի մերայնոց, 25 մագաղաթեայ պատկերք»[4]։ Տոմսակ գրեանց մէջ, ուր նշանակուած են գիրքերու առաքումներու թուականները, 1735 Մայիս 18ին նշանակուած կը գտնենք հետեւեալը. «ետու Վ. Հ. Միքայէլին մերում... 600 մանր պատկեր զանազան տեսակ»։ Նոյն տետրակին մէջ այլեւայլ թուականներու ներքեւ ալ կը գտնենք նման բացատրութիւններ։

Սրբազան պատկերներու կարգին՝ յատուկ ուշադրութեան արժանի են «Պատկերք Աստուածաշնչին»։

Աստուածաշունչի տպագրութենէն ետք (1735), անոր պատկերներուն կաղապարներն օգտագործելով՝ Մխիթար պատրաստած է հատորիկ մը, միայն պատկերներով, իւրաքանչիւրին տակը դնելով փոքրիկ մակագրութիւններ. փառակազմ ու ոսկեզրուած օրինակ մը այս հատորիկէն պահուած է Ս. Ղազարու գրադարանին մէջ (մեծութիւն՝ 11×15,5 հրդմ.), 157 նկարներով, առանց տիտղոսաթերթի. պատկերները դասաւորուած են զոյգ զոյգ՝ հանդիպակաց էջերու վրայ, երկու հանդիպակաց սպիտակ էջեր թողլով միջանկեալ. միակ մեծ պատկերը (թղ. 79), որ կրկին լայնք ունի եւ ծալուած է՝ տասներկու մարգարէներու խմբանկարն է (մեծ. 15,5×10,5 հրդմ.), Հին Կտակարանի շարքէն վերջինը։ Պատկերներու կարգը՝ Հին Կտակարանի շարքին մէջ՝ նոյնն է Աստուածաշունչի կարգին հետ, քիչ բացառութիւններով. իսկ Նոր Կտակարանի ընթացքին՝ Աւետարաններու նկարներուն շարքը կը տարբերի Աստուածաշունչի շարքէն, Պատկերագրքին մէջ դասաւորուած ըլլալով համաբարբառ միակ պատումի կարգով. ունի քանի մը յաւելեալ պատկերներ ալ. վերջին նկարը կը ներկայացնէ Աստուածամօր «Օրօր»ը՝ ննջող Յիսուս Մանուկի դիմաց (թղ. 157)։

Մխիթարի իսկ կենդանութեան բաւական ծաւալած է այս գըրքոյկը, թէ՛ Վենետիկ եւ թէ՛ Պոլիս։ Ներկայիս՝ օրինակ մըն ալ կը գտնուի Նոր Ջուղա, թէեւ պակասաւոր, Տիար Լ. Գ. Մինասեանի անձնական հաւաքածոյին մէջ[5]։

3. Տոմսակ գրեանց, 24 Նոյեմբ. 1733։
4. Տոմսակ գրեանց, 23 Յուլիս 1734։
5. Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Նախ՝ գրախօսականի մը առիթով, Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակը եւ մի քանի նորայայտ գրքեր ու այլ ծանօթութիւններ, տե՛ս «Հասկ» ԼԹ. (1970), թ. 9–10, էջ 376–386, ուր՝ առանձին յօդուածով կը խօսի այս թանկարժէք հատորիկի մասին, «Հայերէն առաջին Պատկերագիրքը» խորագրով, տե՛ս «Շիրակ» ԺԷ. (1974), թ. 6, էջ 60–61։ Համմտ. նաեւ «Հայ Ընտանիք» Լ. (1979), թ. 1–2, էջ 25։

Մխիթարի Հաշուեգիրքին մէջ, շատ ստէպ իբր ստացուած գումար նշանակուած կը տեսնենք «ի պատկերէ Աստուածաշնչի՝ 12 լիրէ». երբեմն ծախուած է նաեւ 11 կամ 10 լիրէի ալ։ Ուրեմն, աւելի թանկարժէք հատոր մըն էր Պատկերագիրքը՝ քան Յարացոյցն ու Ռոտրիկվեցը, որոնք միասնաբար 9 լիրէ արժած են՝ ըստ նոյն Հաշուեգիրքին։ Իսկ երբ աչքէ անցընենք տարուէ տարի Պոլիսէն հասած հաշուեթուղթերը եւ հոն մնացած ծախու տրամադրելի գիրքերու ցուցակները, կը գտնենք հետաքրքրական ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ. այսպէս. 1741ի Յուլիսին Պոլիսէն ղրկուած հաշուեցուցակին մէջ կը նկատենք հետեւեալը.

«75 Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէի, հատն	ղուռուշ	6,	բնաւն 450
7 զոյգ Աստուածաշնչի ծաղկեալ պատկեր, հատն	»	6,	բնաւն 42
7 զոյգ Աստուածաշնչի պարզ պատկեր, հատն	»	4·5,	բնաւն 31:60»

Թէ ի՛նչ բանի մէջ կը կայանայ «պարզ» կամ «ծաղկեալ» զանազանութիւնը, չենք կարող որոշ բան մը ըսել. թերեւս «ծաղկեալ» կոչուածները՝ զարդարուն լուսանցագիծերու մէջ առնուած ըլլան, կամ նոյնիսկ գունաներկուած՝ Մխիթարի վարպետ աշակերտներուն կողմէ, ինչպէս կարգ մը Աստուածաշունչներու մէջ կը հանդիպինք։

Պոլսոյ մէջ պէտք է բաւական մեծ ընդունելութիւն գտած ըլլան Աստուածաշունչի պատկերները. «ղերկու պատկերքն Աստուածաշունչին, զորս եղեալ էիք ընդ գրեանցն, Պետրոս աղայն ծախեաց զնոսա հինգ հինգ ղուռուշի, եւ իմ հետ եղեալն եւս ծախելոց է, զի բազումք յուզեն եւ խնդրեն. եթէ կամիք՝ տաս եւ կամ հնգետասան տէստէ ղրկեցէք, թէպէտ եւ ոմանք կամեցան որպէս գիրք կազմել, չորս չորս լինելով մէկ երեսն, բայց ոչ լինելով համաձայն, ոչ արարին, ուստի եթէ կարելի է՝ այնպէս տպել տուր 5–6 մի թըւով»[6]։

Մխիթար համաձայն չէ գինին մասին, եւ կ՚ուզէ աւելի նուազ գինով ծաւալել՝ ժողովուրդին օգուտին համար. «գրեալ ես թէ ըղպատկերն Աստուածաշունչի զմէկն ծախեր է. սաս նմա, յինէն սիրով ողջոյն մատուցանելով, թէ շատ բարձր գին է. յորժամ վերըստին գայ այդր, չորս ղուռուշով թող տայ, նաեւ թէ մէկ ոսկի տայցեն՝ պարտի տալ»[7]։

Մխիթարի տպել տուած անթիւ նկարները այնքան կը ծաւալին հաւատացեալներու մէջ ու կը սպառին, որ Պաշպալըվէն Հ. Մանուէլ Վրդ. կը մտածէ՝ փոխանակ պատկեր ուզելու՝ Վենետիկէն բերել տալ պատկերներու պղինձները, տեղւոյն վրայ տպել տալու համար.

6. Հ. Պետրոս Վրդ. Պոլիսէն, 9 Մարտ 1739ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
7. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 26 Մայիս 1739ին, առ Հ. Պետրոս Վրդ. Պոլիս։

© National Library of Armenia

կը գրէ. «Խնդրեմ զի առաքիցես ընդ մոմաբերցն Է–Ը (7–8) պղնձեայ փորուածու պատկերս, զորս ողորմածահոգի տիրացու Գէորգն եբեր այդր ի ժամանակս իմ, որպէսզի աստ տպել տայցեմ եւ աշակերտաց բաշխիցեմ. զի գոն աստ տպօղք աժան գնով, զի մի՛ յամենայն անգամ խնդրիցեմ այտի»[8]:

ԺԷ.

ԳՐԱՎԱՃԱՌՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

Տպագրուած գիրքեր ծաւալելն ալ դիւրին գործ չէր, 1700ական թուականներուն, մանաւանդ որ չկային թղթատարական ճամբով առաքելու դիւրութիւններ: Կ'օգտագործուէին երկու միջոցներ. գիրքերու սնտուկը կը յանձնուէր Վենետիկէն մեկնող նաւերու՝ կանխապէս համաձայնելով նաւապետին հետ, եւ կամ հաւատարիմ ճամբորդներու հետ՝ փոքր սնտուկներով կը ղրկուէին հեռաւոր երկիրներ, ու յատկապէս Զմիւռնիա կամ Պոլիս: Ասոնց մասին աւելի մանրամասն պիտի անդրադառնանք՝ երբ խօսելու ըլլանք իւրաքանչիւր քաղաքի մասին: Բայց նախ տեսնենք թէ Եւրոպայի ո՛ր քաղաքներուն մէջ ծաւալած են Մխիթարի հրատարակութիւնները, յաջորդ գլուխին թողլով մեր խօսքը՝ Արեւելքի այլ և այլ քաղաքներու մասին:

ՎԵՆԵՏԻԿ

Վենետիկ քաղաքը կրնանք նկատել գլխաւոր եւ առաջին վայրը գրավաճառութեան. հոս, մեզի հասած ցանկերուն համաձայն՝ կարծուածէն շատ աւելի է վաճառումը, ըլլայ Ս. Ղազարի վրայ, ըլլայ Վենետիկ քաղաքին մէջ: «Տոմսակ գրեանց»ի մէջ հաւատարիմ կերպով նշանակուած են՝ թէ 1729–1737 տարիներուն, օրը օրին, ո՛րքան գիրք եւ որոնց ծախուած է. այս ցանկին հետքերուն վրայէն քալելով կը հասնինք որոշ եզրակացութիւններու:

Ս. Ղազար կղզիին վրայ, ինչպէս այսօր, նոյնպէս Հիմնադրին օրերուն՝ ծախուած են գիրքեր: Վանքը միշտ ունեցած է ազգայիններ՝ իբր այցելու, եւ կամ հեռաւոր տեղերէ եկող ուխտաւորներ, որոնք Հռոմ երթալէ առաջ կամ ետք՝ կը հանդիպէին Ս. Ղազար ալ:

8. Հ. Մանուէլ Վրդ. Գաշպալովէն, 25 Մարտ 1732ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

Այս առիթներուն է ընդհանրապէս որ կը ծախուէին գիրքերը, յաճախ՝ գնողներու անհատական գործածութեան համար, երբեմն ալ մեծաքանակ՝ իրենց երթալիք երկիրները տանելու և ծախելու համար:

Ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար, հոս կը ներկայացնենք քանի մը նմոյշ, քաղելով «Տոմսակ գրեանց» հաշուեգրքոյկէն:

1730 Փետր. 25. «Վաճառեցաք քահանայի ումեմն Էրզրումեցւոյ, Տէր Պետրոս կոչեցելոյ, 3 Մոլութեանց. 3 Առաքինութեանց. 4 Կտակարան. 2 Ալպերտ. 6 Աղբիւր. 30 Տաղարան՝ կաշակազմ. 6 Պարտէզ խոկմամբ. 7 Բուրաստան. 6 Դրախտ. 20 Հրաշից. 6 Դաշտիկ. 16 Վարք Յոհաննու. 40 Սաղմոս՝ ոսկէկազմ. 40 Սաղմոս՝ հասարակ կազմով. 10 Նորագոյն ուղեկցութիւն:
1730, 25 Փետր. եմուտ Տէր Պետրոսն ի նաւ՝ հանդերձ գրեամբք. հրեշտակն Ռափայէլ ուղեկից լիցի նմա»:

1731 Օգոստ. 27. «Վաճառեցաք զստորեւ գրեցեալ գրեանսն՝ Ովանիսին, Դոխիկ յորջորջեցելոյ, Էրզրումեցւոյ. 1 Առաքինութեանց. 1 Մոլութեանց. 1 Կտակարան. 1 Քրիստոնէական. 1 Կրթութիւն. 1 Բուրաստան. 1 Պարտէզ՝ խոկմամբ. 1 Աղբիւր բարի. 1 Ժամագիրք Աստուածածնայ. 1 Դրախտ. 1 Դաշտիկ. 1 Վարք Յոհաննու. 1 Պատերազմ հոգեւոր»:

1735 Նոյեմբ. 23. «Վաճառեցաք ումեմն ուխտաւորի՝ ի Մոկաց աշխարհէն եկեալ. 1 Կտակարան. 1 Ցարացոյց»:

1736 Դեկտ. 6. «Վաճառեցաք Պուրսացի Քահանային՝ 1 Փոքր Աստուածաշունչ, Աստամպօլու պասման. 1 Բարոյական խաչ. Վրդ.ի ոսկէկազմ. 1 Ժողովօղի մեկնութիւն»:

1737 Ապրիլ 1. «Վաճառեցաք Թօխաթցի Պաղտասարին՝ 5 Ցարացոյց. 5 Ժողովօղ»:

Ս. Ղազարէն առաքելութեան մեկնող վարդապետներն ալ իրենց հետ սնտուկներով կը տանէին գիրքեր, իրենց անցնելիք տեղերը կամ հասած քաղաքներուն մէջ ծախելու համար. յիշենք միայն քանի մը պարագայ.

1729ի Ապրիլ 21ին՝ «Եդաք ի սնտուկն Հ. Մանուէլին զգրեանս ի ներքոյ եդեալս, առ ի վաճառել ի Դրանսիլվանիայ», ու Տոմսակ գրեանցը կը թուէ գիրքերը, ընդամէնը 500 կտոր.

1732ին Հ. Եղիա կը մեկնի Պելկրատ. այդ առիթով «եդաք ի յարկղըն Եղիա Վրդ.ի զստորեւ գրեցեալ գրեանս», որոնց համագումարն է 100 հատոր: Նոյն ոճով վարդապետներու ձեռքով գիրքեր մեկնած են Ս. Ղազարէն դէպի Պոլիս, Զմիւռնիա, Հայաստանի այլ եւ այլ քաղաքները, որոնց մասին յաջորդաբար պիտի անդրադառնանք մանրամասնօրէն:

Խօսելով Ս. Ղազարէն վաճառուած գիրքերու մասին, հարկ է նկատել որ կատարուած են չափէն աւելի գրաւոր դիմումներ, ստա–

© National Library of Armenia

նալու համար գիրքեր. այսպիսի դիմումներու ամբողջական ցանկ մը պատրաստելը՝ հսկայ դիւան մը հրատարակել կը նշանակէ, որովհետեւ ամէն նամակ որ ուղղուած է Մխիթարի՝ կը պարունակէ նաեւ գիրքի մը ապսպրանքը: Պարզապէս եզական պարագայ մը նշանակելու համար, կու տանք Փարիզի Բենեդիկտեան Ս. Մօրիս Տը Պլամոնթի Աբբային՝ 7 Հոկտ. 1738 թուակիր լատիներէն նամակը, ուր կը խնդրէ Մխիթար Աբբահօրմէ կարգ մը գիրքեր, վանականներուն հայագիտական ուսումներուն զարկ տալու համար.

Reverendissime Pater ac Eruditissime Vartabiet

Mox excitanda Parisiis apud Reverendos e Congregatione St.i Mauri Benedictinos, litterarum Armenorum schola nobis addit animos, ut ad emendos impressos codices ad te recurrant celebres illi et nunquam satis laudati Patres. Inter praecipuas enim, quarum studia suscipiunt, orientales linguas, linguam Armenam jure meritoque annumerant, tum ob versionem Scripturae et liturgicum officium, tum ob historicos, poeticos et alios libros, quos docta peperit olim Haïkana gens, et quos etiam num tu ipse Vartabiet, tuae gentis lumen splendidissimum, in lucem profers.

Postulant ergo Reverendi Patres illi doctissimi ut hoscequos ipsis ex tuo quem ad me miseras catalogo, subnotavi libros emendos procures:

Աստուածաշունչ նորատիպ	132
Նոր Կտակարան	9
Աւետարան	7
Սաղմոս մեծ	6
Սաղմոս փոքր	3
Քերականութիւն	18
Քերականութիւն տանկերէն	1
Գիրք առակաց Սողոմոնի	1
Շահապպաս	6
Ճաշու գիրք	124

Tuam quoque philosophiam adeo eleganti concinnatam carmine praedictis codicibus, eo quo par est pretio, non dedigneris adjungere, ut in copiosissima et celeberrima RR. PP. Benedictinorum Bibliotheca, quo St.i Germani a Patris dicitur, vel ut novum Sydos effulgeat.

Vale, Pater amatissime, necnon et eruditissime Vartabiet, amicitia tua beneficium erga me continuatum velis, atque reputa

neminem ullum inter mortales reperiri qui te redimet ardentius, quique pectore tam candido te veneretur quam ego quam semper agnosces,

Paternitatis tuae
Reverendissime et celeberrime Doctor
Humillimum obsequentissimum et addictissimum
servus
Gulielmum De Villefroy
Abbatem S.ti Mauricii de Blammonte

Lutetiae Parisiorum
die 7ª Octobris
1738

Նման նամակներով չափազանց ճոխ է Ս. Ղազարու դիւանը: Կատարուած բոլոր դիմումներուն՝ Մխիթար կը պատասխանէ անձամբ, իւրաքանչիւրին ղրկելով փափաքած գիրքը, ընդհանրապէս ճամբորդներու ձեռքով, երբեմն նաեւ նամակատան միջոցով:

Ս. Ղազարէն դուրս, բուն Վենետիկ քաղաքին մէջ ալ բաւական թիւով ծախուած են Մխիթարի հրատարակած գիրքերէն: Այս ծանօթութիւնն ալ քաղած ենք Տոմսակ գրեանցէն, *ուր նշանակուած են ինչ ինչ մանրամասնութիւններ: Քաղաքին կազմարարներէն մին, Պասոյ կոչուած, բացի կազմելու համար իրեն ղրկուած գիրքերէն, կը տեսնենք որ կը ստանձնէ նաեւ վաճառելու հոգը, ի շահիւ վանքին, առնելով շահաբաժին. այսպէս, «1732 Փետր. 11. յղեցաք առ Պասօն առ ի վաճառել...», եւ կամ նոյն տարւոյն «յԱպրիլի 19 յղեցաք առ նա ստորեւ գրեցեալ գրեանքն կազմեցեալք, զորս վաճառելոց է վասն մեր, այսինքն՝* 9 Սաղմոս...»: *Կազմարար Պասոյի միջոցով գիրք ծախելը պէտք է սկսած ըլլայ 1731ի Մարտ ամսուն, որովհետեւ* Տոմսակ գրեանցի *մէջ նշանակուած է՝ թէ «1731 Մարտի 7 յղեցաք առ Պասօն առ ի կազմել 22* Քերականութիւն»*. ապա կը ծանուցանէ թէ Մարտ 26ին բոլորը ետ դարձան կազմուած, «բացի չորից, զորս թողաք առ նա՝ առ ի վաճառել»: Ցաջորդաբար գործը կ'ընդարձակուի, եւ նոյն տարուան Ապրիլին՝ Պասոյ կը ստանձնէ ծախել 52 հատոր, զանազան գիրքերէ բաղկացած, գլխաւորաբար* Սաղմոս *եւ* Տաղարան: *Այս կերպով դրավաճառութիւնը պէտք է տեւած ըլլայ գոնէ տարի մը, որովհետեւ 1732ի Ապրիլ 23ին դարձեալ կը ղրկուին կազմարարին 58 հատոր, «որպէսզի կազմեսցի եւ վաճառիցէ վասն մեր». բայց այնուհետեւ նման ծանօթագրութեան չենք հանդիպիր:*

Բացի կազմարարէն, մեր վարդապետներն ալ՝ որոնք Վենետիկ քաղաքին Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ կը կատարէին հոգեւական պաշտօն, Ս. Ղազարէն տանելով շատ մը գիրքեր՝ կը վաճառէին ազգայիններուն, որոնք բաւական բազմաթիւ էին քաղաքին մէջ:

© National Library of Armenia

ԼԻՎՈՌՆՈՅ

Վենետիկէն ետք՝ Իտալիոյ հայաշատ կեդրոններէն մէկն էր Լիվոռնոյ քաղաքը, ուսկից բազմաթիւ դիմումներ կատարուած են Մխիթարի, ստանալու համար գիրքեր: Երկար տարիներ հոն պաշտօն վարած է Եւդոկիացի Տէր Ստեփանոս Աբեղայ Մարտիրոսեան, իբր հոգեւոր հովիւ, որուն միջոցով ծախուած են շատ գիրքեր: Սկզբնական շրջանին՝ սակաւաթիւ օրինակներ կը ղրկուէին Վենետիկէն Լիվոռնոյ, ապա երթալով գործը կ'ընդարձակուի, այնքան որ՝ Լիվոռնոյ քաղաքին մէջ կը բացուի փոքրիկ դրավաճառանոց մը:

Առաջին գրաւոր յիշատակութիւնը 1729 թուականէն կը սկսի: Նոյն տարուան Սեպտ. 1ին՝ Ս. Ղազարէն 6 անկազմ Պարտէզ հոգեւոր եւ 6 Տաղարան կը ղրկուին «առ Տէր Ստեփանն, առ ի վաճառել» (Տոմսակ գրեանց): 1732ին, հոն գտնուող «ոմն Ջահկեցի», կ'ապըսպրէ Մխիթարէն՝ 36 զանազան գիրքեր[1]: Նոյն տարուան Օգոստոս 20ին՝ Տէր Ստեփան կը կատարէ նոր պատուէրներ. տարի մը ետք «1733 Օգոս. 1ին՝ յղեցաք յԱլիկօռնայ առ Ստեփաննոս Վրդ.ին ըստորեւ գրեցեալ գրեանս, ի միում արկեղ եդեալս, 2 Քերականութիւն, 2 Առաքինութեանց...» ընդամէնը 59 հատոր, միասին ղրկելով նաեւ հայրական օրհնութիւն առ Տէր Ստեփան, «փոխանակ աշխատութեան իւրոյ, զոր առնէ (եղբայրութիւն քո) ի ծախս այսպիսեաց գրեանց հոգեւորաց»[2]:

Այսպէս, յաջորդաբար, ամէն տարի սնտուկներով կը ղրկուին գիրքերը, ու քիչ ժամանակի մէջ կը սպառին: 1736ին՝ Լիվոռնոյի մէջ գիրքեր ծախելու հոգը կը ստանձնէ Պր. Զաքարիա մը[3], որուն աջակցութեանը համար Մխիթար կը գրէ շնորհակալութեան նամակ՝ ըսելով. «յոյժ շնորհակալ եմք զբազում բարերարութենէդ եւ զսիրոյդ՝ զոր ունիս առ մեզ, որպէս եւ այսու գործով եւս ունիս յաւելուլ զքոյդ բարերարութիւնդ առ մեզ»[4]:

1. Տոմսակ գրեանցի մէջ նշանակուած է. «1732 Մարտի 8 յղեցաք ի յԱլիկօռնայ առ ոմն Ջահկեցի զստորեւ գրեցեալ գրեանս կազմեալս, որոց իւրաքանչիւրոց գինքն դնին հանդէպ նոցա. 2 Առաքինութեանց, 3 Մոլութեանց...». ընդհանուր գումարը կ'ընէ 185 լիրէ:
2. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, առ Տէր Ստեփան, Լիվոռնայ. անթուական, նամակ թիւ 1176:
3. Տոմսակ գրեանցի մէջ նշանակուած են՝ թէ ինչ գիրքեր ղրկուած են Պր. Զաքարիայի. «1736 Յունվարի 14. յղեցաք ի յԱլիկօռնայ զստորեւ գրեցեալ գրեանս ընդ Պարոն Ադամին. 3 տեսակ գիրք Աստուածաբանութեան Խաչատուր Վրդ.ի, որոց տեսակաց իւրաքանչիւրն էին երեք երեք հատոր, եւ այսպէս բնաւքն էին 9 հատորք. եւ գին իւրաքանչիւրոցն մէկ մէկ ոսկի, որ առնէ լիրէ.... 399»:
4. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 14 Յունուար 1735ին, առ Պր. Զաքարիա, Լիվոռնոյ: Անթուական նամակի մը մէջ, Մխիթար կը գրէ Պր. Զաքարիայի. «ի մերձակայումս եկն եհաս առ մեզ սիրելի եղբայր մեր Պարոն Նահապետն...,

Տարիներ ետք՝ Պր. Զաքարիա կ'անհետանայ հրապարակէն, մինչ Տէր Ստեփան կը շարունակէ իր գործակցութիւնը, դեռ աւելի ընդարձակելով, այնպէս որ՝ 1742ի Հոկտ. 9ին կը գրէ Մխիթարի, խնդրելով «ամէն կերպ գրեանց 2 կամ 4 յղես, տեղս ծախելու. երբ ոմն յուզող լինի եւ խնդրող, նոցա ըստ գնոյն՝ որպէս գրես՝ տամ»: Մխիթար տրամադրութիւն ցոյց կու տայ՝ իր պատասխանին մէջ (Նմկ. թիւ 715), եւ հաւանաբար ղրկած ալ ըլլայ փափաքուած գիրքերը. սակայն չունինք աւելի տուեալներ՝ ստուգելու եւ ընդարձակօրէն լուսաբանելու թէ ի'նչ ձեւով առաջ գացած է գործը Լիվոռնոյի մէջ:

Զանազան ազգայիններ ալ Լիվոռնոյէն դիմած են երբեմն ուղղակի Մխիթարի, ստանալու համար գիրքեր[5]:

ՀՌՈՄ

Հռոմի մէջ Մխիթար չէ ունեցած գրավաճառ, այլ լոկ նամակագրութեամբ դիմումներ կը կատարուին Մխիթարի: Մեծ մասամբ եկեղեցականներ են գրողները, ու յատկապէս եպիսկոպոսներ, որոնք նոյն օրերուն Արեւելքէն գալով՝ կը հաստատուէին Հռոմ: Ընդհանրապէս Մխիթար կը զգուշանայ անոնց գիրք ծախելէ, այլ կը ղրկէ ձրի, իբր ընծայ: Արդէն ամէն նորատիպ գիրքէ՝ որ լոյս կը տեսնէր, Մխիթար մէկական օրինակ կը ղրկէր Հռոմ՝ հայ եպիսկոպոսներուն ու վարդապետներուն, սակայն երբ մէկէ աւելի օրինակներու ապսպրանք ըլլար, կը նշանակէր անոնց գինը: Հռոմի Փրոփականտայի աշակերտներն ալ նամակագրութեամբ կը ստանան գիրքերը. այս եղանակը, սկսած Մխիթարի օրերուն, շարունակուած է երկար տարիներ:

Այս ուղղութեամբ նամակներով լի է Ս. Ղազարի դիւանը, ու անհնարին է յիշել այդ ամէնը: Կու տանք միայն քանի մը նմոյշ.

1721ի Նոյեմբեր ամսուն՝ Մերտինէն Վենետիկ կ'անցնին Պաղտասար ու Մարգար քահանաները ու կը տեսնեն Գիրք Առաքինութեանցը՝ տպագրութեան մէջ: Ապա անցնելով Հռոմ, 1722ի Դեկտ. 19ին կը գրեն Մխիթարի. «եւս հայր իմ, լուաք որ այն գիրքն ստամփայ լեալ է, բայց ոչ տեսաք. թէ լինի հնար՝ մեզ երկիցս ողար-

զգինս գրեանցն վաճառելոց, ըստ որում նմա յանձնեալ էիր, լիովին վճարեաց» (Նմկ. թիւ 1119):
5. Պարզապէս նմոյշ մը տալու համար՝ յիշենք Պր. Սիմոն Խօչկաչենցի մը, որուն խնդրանքին վրայ Մխիթար կը ղրկէ 24 հատոր գիրք. «Եւ մեր գրքերն, որ ամէնէն երեք հատ պիտի ղրկենք սոքա են. Մեծ Քերականութիւն, Յարացոյց, Հանդերձեալ կենաց, Կրթութիւն աղօթից, Քրիստոնէական վարդապետութիւն աշխարհաբար, Աղբիւր բարի, Դաշտիկ ծաղկալից, Դրախտ հոգւոյ» (Մխիթար

© National Library of Armenia

կեցես, քանզի կարի խանդակաթ եմք սիրով նորին. թէ հնար է՝ ողարկես, եւ թէ ո՛չ՝ ոչ»: Մխիթար կը պատասխանէ թէ «նաեւ ես ունէի ի մտի յղել, բայց բերող ոչ գոյր… ուստի երբ լինիցի՝ յղելոց եմ»[6]:

Եւդոկիացի Սարգիս Եպս. մականունով Սահաթճի, 2 Յուլիս 1724ին կը գրէ Հռոմէն. «յոյժ աղերսիւ խնդրեմ ի քէն զի արժանացուսցես զիս Մտածականի միոյ, որ է Կրթութիւն աղօթից, զի որքան ի մարմնի եմ՝ ընթեռնլով զովացայց նովաւ»:

1729 Յունուար 29 թուականին տակ՝ Տոմսակ գրեանց կը նշէ. «Յղեցաք ի Հռոմ՝ առ Տէր Յօհանն, կազմեալ՝ 1 Ալպերտ, Բուրաստան, 2 Պարտէզ խոկմամբ, Սաղմոս»:

1737 Փետր. 2 թուականին տակ, նոյն տետրը կը նշէ. «Շնորհեաց Գերյարգելին Խաչիկին, որ է Գօլէճն, Բուրաստան, Պարտէզ՝ խոկմամբ, եւ յղեցաք ընդ Պր. Յակոբին Կոստանդնուպօլսեցւոյ ի Հռոմ»:

1737ի Մարտ 23ին Մխիթար կը գրէ Տէր Վրթանէս Արքեպիսկոպոսին. «յանցեալ ամսն զՄեկնութիւն Գրոցն Ժողովին, զոր ի վաղուց հետէ ցանկայի շարադրել… եւու տպագրութեամբ ի լոյս ածել առ օգուտ ազգին մերոյ…: Զորոյ եւ զմինն ընդ բարեկամին մերում՝ Հաճի Յակոբին առաքեցի ընծայ Վեհանձնութեանդ: Ընկա՛լ, ուրեմն, հաճութեամբ» (Նմկ. թիւ 545):

1747ի Յուլիս 15ին՝ Հռոմէն Պր. Յակոբճայ կը գրէ Մխիթարի, խնդրելով ունենալ Քերականութիւն եւ Նոր Կտակարան: Մխիթար Սեպտ. 8ին կը կատարէ անոր փափաքը, Տէր Գրիգոր քահանայի միջոցով ղրկելով գիրքերը (Նմկ. թիւ 930):

Այսքանը բաւական թող ըլլայ ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար՝ թէ ի՛նչ կերպով ծաւալած են Մխիթարի գիրքերը Հռոմի մէջ:

ԼԻԶՊՈՆ

Դիւանական բացայայտ փաստաթուղթ մը չունինք հաւաստի կերպով ըսելու՝ թէ Լիզպոնի մէջ կանոնաւոր կերպով կը վաճառուէին Մխիթարի հրատարակութիւնները. սակայն Մխիթարի Հաշուեգիրքին մէջ, 1740ի Հոկտեմբեր ամսուն մէջ նշուած դրամական

առ Գր. Սիմոն, 1736ի սկիզբը): Այս գիրքերուն համար Սիմոն կը խնդրէ Մխիթարէ յատուկ զեղչ, եւ Մխիթար կը խոստանայ կատարել փափաքը. «զմեր գրքերն կարեմք վասն քո հրամանուցդ պակաս գնով տալ, սակայն Խաչատուր Վրդ.ի գրքերն պակաս գնով չի լինիր, քանզի նոքա մեծ գնով եղեալ են եւ նա ոչ կարէ պակաս գնով տալ» (անդ, թիւ 1158):

6. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, Դեկտ. 1722ին, առ Տէր Պաղտասար եւ Տէր Մարգար, Հռոմ:

մուտքերու շարքին կը կարդանք հետաքրքրական ծանօթութիւն մը. «ի գրոց ծախելոց որ յԱլիզպօնա՝ լիրէ 206»: Նշանակուած գումարէն դատելով՝ մէկ կամ երկու հատորի գին չէ 206 լիրէն, պէտք է բաւական թիւով գիրքեր ծախուած ըլլան հոն, եթէ նկատելու ըլլանք որ ամէնէն սուղերն են Գիրք Առաքինութեանց՝ 15 լիրէ, Մոլութեանց՝ 10 լիրէ, Ալպերտ՝ 8 լիրէ, Պարտէզ հոգեւոր՝ 1 լիրէ:

ԱՄՍԴԵՐՏԱՄ

1746 թուականի Նոյեմբեր ամսուն, Ս. Ղազարու Հաշուեգիրքը՝ տրացուած գումարներու ցանկին մէջ կ'արձանագրէ հետեւեալը. «դրգերուն ըստակէն որ ի Մսրտամայ՝ 329 լիրէ». 1748ի Օգոստոսին, «ի ծախից դրեանց որ ի Մսրտամ՝ 500 լիրէ». եւ հուսկ՝ յաջորդ ամսուն, «մնացորդ դրամ դրեանց որք գնացին ի Մսրտամ՝ 66 լիրէ»: Անհնարին եղաւ դիւանի այլ աղբիւրներէ լուսաբանութիւն մը գտնել այս ուղղութեամբ, թէ ի՛նչ կերպով եւ ի՛նչ առիթով գիրքերը ղրկուած են Ամսդերտամ. շատ հաւանաբար՝ հայ վաճառական մը ստանձնած ըլլայ գործը:

Երկու տարուան ընթացքին՝ շուրջ 900 լիրէի գիրք ծախելը արդարեւ մեծ յաջողութիւն է, եթէ մտածենք որ Պարտէզ հոգեւորի գինը՝ մէկ լիրէ նշանակուած է:

ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱ

Կեռլա (Արմենոպոլիս – Հայաքաղաք)

Թօխաթցի Յոհան Եպս. Սեբաստիոյ՝ Ս. Ղազար գտնուած շրջանին (1719–1720) փափաք կը յայտնէ առաքելութեան երթալու Թրանսիլվանիա, խնդրելով որ իրեն ուղեկից տրուի վանքին վարդապետներէն մէկը: 1720ի Մայիս ամսուն սկիզբը[7] Յոհան Եպս. Վենետիկէն ճամբայ կ'ելլէ, ընկերակցութեամբ Հ. Մանուէլ Խուլիարնեանի, որու գլխաւոր պաշտօնը պիտի ըլլար կրթել «զմանկունս ձեր եանի, ի յուսումն դրոց եւ ի յերկիւղ Տեառն, ի վարժումն քրիստոնէականի վարդապետութեան եւ ի ջերմեռանդութիւն աստուածային սիրոյն»[8]: Երկու ուղեւորները Յունիս ամսուն վերջաւորութեան կը մտնեն Կեռլա:

7. Շատ հաւանաբար, 1720ի Մայիս 12ին ճամբայ ելած են Յոհան Եպս. եւ Հ. Մանուէլ, որովհետեւ ունինք Մխիթարի յանձնարարական գիրը՝ 12 Մայիս 1720 Մանուէլ, որովհետեւ ունինք Մխիթարի յանձնարարական գիրը՝ 12 Մայիս 1720 թուականով, ուղղուած Կեռլայի իշխաններուն, Աղա Խաչիկին եւ Գիրով Աղա Ալիքսանին: Յանձնարարականը պէտք է տրուած ըլլայ երկու ճամբորդներուն՝ անոնց մեկնելու օրը կամ նախորդ օրը:

8. Յանձնարարական գիր Մխիթարի, 12 Մայիս 1720ին, առ հաւատացեալս Կեռլայի:

© National Library of Armenia

Հ. Մանուէլի առաջին գործը կ'ըլլայ հաւաքել քաղաքին հայ մանուկները եւ սորվեցնել անոնց քրիստոնէական վարդապետութիւն. բայց «պատճառաւ մանկանցն, ծերք եւ պառաւունք, նաեւ երիտասարդք՝ թողեալ զխաղարկութիւնս՝ գան առ ի լսել ընդ մանկանց, եւ ուրախացեալք հոգեւորապէս՝ դառնան ցնծութեամբ ի տունս իւրեանց»[9]:

*Կեռլայի ժողովուրդին հետ առաջին իսկ շփումէն կը զգացուի պահանջը հոգեւոր գիրքերու: Սկզբնական շրջանին, սակայն, դեռ «զայլ հոգեւոր գրեանս ո՛չ այնքան խնդրեն՝ որքան զ*Սաղմոս*. շնորհ առնես* բճ (200) Սաղմոսս *կազմել տաս մեզ համար, որպէս յառաջն»*[10]*. սա կը մատնանշէ՝ թէ Յոհան Եպս. Վենետիկէն իր հետ առած էր արդէն բազմաթիւ Սաղմոսներ, որոնք սպառելով՝ կը կատարէ նոր ապսպրանք:*

Սաղմոսէն *աւելի հետաքրքրական է* Այբբենարաններու *պահանջը: Երկու հոգեւորականներն ալ գացած էին իբր ժողովուրդին հովուական խնամք տանելու, որմէ անբաժան էր դաստիարակչականը, ու տեսնելով թէ քրիստոնէական վարդապետութիւնը չէ կարելի լիապէս սորվեցնել՝ առանց հայերէն լեզուն դասաւանդելու, ու միաժամանակ առձեռն չունենալով* Այբբենարան *մը, կը գրեն իսկոյն Մխիթարի. «Ջանայցես զՎարդան Վրդ.ի* Քրիստոնէականն *զոր ունիս, հանդերձ* Այբբենարանիւ*, վանկիւ եւ անուամբ, որպէս Ոսկանին, տպել տալ. որքան կարծես՝ փութով արասցես, եւ զխարճն դոցին գրեսցես ի վերայ իմ, եւ ընդ վերոյ գրեալ* Սաղմոսացն բգճ (2–300) *եւս այսր յղեսցես ձեռամբ...»*[11]:

Դժբախտաբար, չունինք Մխիթարի գրած նամակներուն պատճէնները, իմանալու համար Մխիթարի տրամադրութիւնը: Անդին, Յոհան Եպս. իրարու ետեւէ կը հասցնէ նամակներ, միշտ աւելի պնդելով Սաղմոսներու *եւ* Այբբենարաններու *հարկաւորութեան վրայ, աւելցնելով նորանոր ապսպրանքներ եւս*, «20 Բուրաստան *եւ* 40 Պարտէզ»[12]:

Կեռլայի օդը եւ ջուրը անյարմար գալով երկու առաքեալներուն, ծանրապէս կը հիւանդանան: Յոհան Եպս. 15 *Հոկտ.* 1720*ին կ'ուղղուի Պաչպալով, Կեռլա ձգելով Հ. Մանուէլը, որ քրիստոնէականի դասերուն համար ունի* 83 *աշակերտ, երբեմն «գրեթէ* ճ (100)*էն այլ աւելի տղայք լինին մօտիկ անօղք»*[13]*, ու կը խնդրէ Մխիթարէ՝ տպա-*

9. *Յոհան Եպս. Սումուշոյվարէն,* 10 *Յուլիս* 1720*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
10. *Անդ:*
11. *Անդ:*
12. *Յոհան Եպս. Կեռլայէն,* 26 *Սեպտ.* 1720*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
13. *Հ. Մանուէլ Վրդ. Կեռլայէն,* 22 *Հոկտ.* 1720*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

գրուած սրբազան նկարներ «վասն տղայոց, որ ջերմացուցանեն առ ի ուսանել եւ պատասխանել զքրիստոնէականն»[14]:

Հ. Մանուէլի բարի կամքը եւ աշխատանքը կու տայ իր բարի պտուղը. ընթերցասիրութիւնը կը մտնէ ժողովուրդին մէջ, մանաւանդ իր աշակերտներուն մէջ, որոնց համար կը կատարէ նոր ապսպրանքներ, այսինքն՝ 50–60 ժամագիրք *«քանզի փոքր տղայք որ քան զձ* (80) *տղա(յ) աւելի կու կարդան եւ փոխ կ'առնեն եւ քարոզ փոխից», նմանապէս* «100 Սաղմոս, Պարտէզ, Բուրաստան, Այբբենարան, Քրիստոնէական»[15]:

Յոհան Եպս.ի եւ Հ. Մանուէլի թախանձանքներուն վրայ, Մխիթար շուտով կը հասցնէ անոնց 1719*ին լոյս տեսած* Պարտէզ հոգեւորի *այն պրակները, որոնց վրայ տպագրուած են աղօթքներ, որոնք հասած օրն իսկ կը սպառին: Նկատմամբ միւս գիրքերուն* (Սաղմոս, Պարտէզ հոգեւոր *եւ այլն), Մխիթար կը ծրագրէ* 1720*ի վերջին ամսուն ճամբայ դնել, խոստանալով միաժամանակ «զ*Քրիստոնէական վարդապետութիւն *Վարդանին՝ զկնի Ծննդեան, յորժամ աւարտի* Մոլութեանց *գիրքն՝ զնա տամ տպել եւ ողարկեմ փութով»*[16]:

1721*ի Ապրիլ* 4*ին Ս. Ղազարէն ճամբայ կ'ելլէ գիրքերով լեցուն առաջին սնտուկը. «հարիւր ութսուն* Սաղմոս*, երեք* Շարական*, տասն* Նոր Կտակարան*, մէկ* Մոլութեանց*, երեսուն* Բուրաստան*, քառասուն* Պարտէզ*, տասն* Կրթութիւն աղօթից[17]»*: Գիրքերու սնտուկը կը ղրկուի Վիեննա՝ Տիրացու Գրիգորի որ կը խոստանար այդ ամէնը հասցնել Կեռլա: Մինչ այս՝ լուր կը հասնի Մխիթարի թէ անհամաձայնութիւնը տիրած է Կեռլայի եկեղեցականներու միջեւ. Մխիթար կը մտածէ իսկոյն Վենետիկ կանչել Հ. Մանուէլը, «քանզի Տէր ոչ կոչեաց զմեզ ի խռովութիւն, այլ՝ ի խաղաղութիւն»*[18]*, միաժամանակ գրելով Վիեննա, Տիրացու Գրիգորին, որպէս գիրքերու սնտուկը չճամբէ Կեռլա:* 1721*ի Սեպտ.ի սկիզբը Յոհան Եպս. կը դառնայ Ս. Ղազար: Հ. Մանուէլ, տեղւոյն իշխաններուն պնդումին վրայ՝ կը մնայ Կեռլա, շարունակելով հովուական իր պաշտօնը եւ հայերէն լեզուի ուսուցումը. գիրքերը կը հասնին Կեռլա, մեծ կ'ըլլայ ամէնուն ուրախութիւնը, «եւ եթէ ոչ լինիցէին աստ եւ անդ շրջօղք վաճառականք, գրեթէ զամենայն զգրեանս մեր սպառէին համայնք»*[19]:

14. *Անդ:*
15. *Հ. Մանուէլ Վրդ. Կեռլայէն,* 27 *Փետր.* 1721*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
16. *Յոհան Եպս. Կեռլա կը գտնենք* 1721*ի Մարտ ամսուն, ուսկից գրած է Մխիթարի (Մարտ* 17*ին), յիշեցնելով* Քրիստոնէականի *տպագրութիւնը. այդ նամակէն կատարած ենք մեր մէջբերումը, որովհետեւ չունինք Մխիթարի նամակին պատճէնը:*
17. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 5 *Ապրիլ* 1721*ին, առ Յոհան Եպս., Կեռլա:*
18. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 5 *Ապրիլ* 1721*ին, առ Հ. Մանուէլ Վրդ. Կեռլա:*
19. *Հ. Մանուէլ Վրդ. Կեռլայէն,* 7 *Մարտ* 1722*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

© National Library of Armenia

Գիրքերու երկրորդ սնտուկ մը կը հասնի Կեռլա՝ 1722*ի Յուլիս* 10*ին. կը ծախուին բաւական թիւով, մանաւանդ անմիջական առձեռն գործածական աղօթագիրքները. «մէկ քանի մի* Բուրաստան *ծախուեր է, բայց* Պարտէզներն *ամենայն ծախուեցաւ՝ սնտուկն բացածին պէս. եւ այժմ ի նմանէ առնօղ շատ կա(յ) եւ* Պարտէզ *չի կա(յ). եթէ* բճ (200) *լինի՝ կ'առնեն:* Այբբենարան *եւ* Բառարան *կ'ուզեն»*[20] :

Մինչ այս՝ Հ. Մանուէլի գործը կ'ընդարձակուի, որովհետեւ տեղւոյն պատասխանատու հայ իշխանները, Հ. Մանուէլի խորհուրդին վրայ, երկու շաբթուան մէջ կը կանգնեն յատուկ դպրոց մը, բաղկացած երկու մեծ դասարաններէ, մին՝ մանչերու, եւ միւսը՝ աղջիկներու համար. մանչերու թիւը կ'ըլլայ 90, *իսկ աղջիկներունը՝* 35: *Կը գտնուին առաջին վարժապետները, որոնք քիչ ժամանակ վերջ՝ կը հեռանան, գործը թողլով Հ. Մանուէլի ուսերուն: Մեծ է խանդավառութիւնը, «այնպիսի ուսանին զքրիստոնէականն՝ որ լսողք հիանան, նաեւ ոմանց տղայոց որպէս քարոզ ուսուցանեմ, ի յատեանն փոքր փոքր խօսիլ»*[21] :

Հ. Մանուէլ լիովին կատարած էր իր առաքելութիւնը, ըլլա՛յ դպրոցի կազմակերպութեամբ, ըլլա՛յ հայ գիրը տարածելով. եւ որովհետեւ Հռոմէն հասած էր նոր քարոզիչ մը՝ յանձին Տէր Մինասի, Հ. Մանուէլ՝ Մխիթարի հրահանգին վրայ՝ կը թողու Կեռլան, ու յետ այցելելու՝ որոշ ատեն մը՝ Պաշպալըվ քաղաքը, կը դառնայ Ս. Ղազար, 1723*ի Յուլիս* 5*ին :*

Շուրջ տասնըհինգ տարի ետք, Մխիթարի աշակերտներէն Հ. Թէոդորոս, Պաշպալըվ գացած ատեն՝ կը հանդիպի Կեռլա, եւ ժողովուրդը իմանալով թէ քովը կան ծախու նոր գիրքեր, մէկ օրուան մէջ կը սպառեն այդ ամէնը, «զի մեծ Պարտէզքն *այնքան ի համարի են, մինչ զի իսկոյն գնեցին զայնս ի Կեռլա, եւ ոչ մնացին այլեւս տանելոյ յի Պաշֆալով. յետոյ եկեալ աղաչէին զիս բազումք՝ տալ նոցա նօթն նօթն լիրէով, բայց ոչ գոյր..., վասն որոյ խնդրեմ, զի որքան փութով կարելի իցէ՝ յղիցէք զ*30 *կամ զ*40 *մեծ* Պարտէզ, *եւ եթէ լինէին* 200 *եւս՝ շուտով վաճառէին. նմանապէս զ*50 *փոքր* Պարտէզ, *եւ զ*20 *կամ* 30 Աստուածածնայ ժամագիրք, *եւ զ*20 Թովմա Գեմբեցի *յղեցէք»*[22] : *Դժբախտաբար, կը պակսին Մխիթարի պատասխանները եւ կամ այլ աղբիւրներ, ստուգելու համար թէ ո՛րքան գիրք ղրկուած են յաջորդաբար հոն :*

20. *Հ. Մանուէլ Վրդ. Կեռլայէն,* 27 *Հոկտ.* 1722*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
21. *Հ. Մանուէլ Վրդ. Կեռլայէն,* 27 *Հոկտ.* 1722*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
22. *Հ. Թէոդորոս Վրդ. Կեռլայէն,* 24 *Օգոստ.* 1737*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

Պաշպալըվ (Եղիսաբէթուպոլիս)

Միաբանութիւնս երկար տարիներ առաքելութիւն ունեցած է Թրանսիլվանիոյ այս հայաշատ քաղաքը, Պաշպալըվ (այժմ՝ Տումպըրըվէն), ուր այցելած էր Հ. Մանուէլ Խուպիարեան՝ Կեռլա գըտնուած շրջանին, 1723*ին: Տեղւոյն իշխաններու դիմումներուն վրայ, Մխիթար կը հաճի իրենց ղրկել Հ. Մանուէլ Վրդը. որ ճամբայ կ'ելլէ Ս. Ղազարէն՝* 21 *Ապրիլ* 1729*ին: Սա գիտնալով ժողովուրդին հոգեւոր պահանջը, մանաւանդ օգտուելով անցեալ փորձառութենէն, հետը կ'առնէ երկու սնտուկ գիրք. «եղաք ի սնտուկն Հ. Մանուէլին զգրեանս ի ներքոյ եղեալս, առ ի վաճառել ի Դրանսիլվանիայ.* 3 Առաքինութեանց, 3 Մոլութեանց, 2 Ալպերտ, 4 Կտակարան, 40 Աղբիւր բարի, 40 Քրիստոնէական *թարց* Այբբենարանի, 40 Այբբենարան, 24 Կրթութիւն, 30 Բուրաստան, 40 Պարտէզ Խոկմամբ, 40 Դաշտիկ, 40 Քաւարանի գիրք, 40 Վարք Յոհաննու, 40 Տաղարան *կաշեկազմ*, 40 Տաղարան *թղթակազմ*, 18 Սաղմոս, 10 Աստուածածնայ ժամագիրք, 5 *մեծ* Պարտէզ, 12 Խոկումն *թղթակազմ*, 4 Մեկնութիւն Երգերգոցի եւ Յայտնութեան, 1 Փոքր բառգիրք *տպեցեալ*, 20 Թուաբանութեան տետր»[23] :

Հ. Մանուէլ Պաշպալըվ կը մտնէ 1729*ի Յուլիս* 5*ին, եւ առաջին նամակը գրելուն՝ կը խնդրէ Մխիթարէն գլխաւորաբար* «Այբբենարան ճծ (150), Սաղմոս ծ (50), Խոկումն ծ (50)»[24]. *յաջորդ նամակը, գրուած Օգոստոս* 7*ին* (1729), *կ'իմացնէ՝ թէ հետը տարած «բնաւ* Պարտէզք, Բուրաստանք *եւ* Այբբենարանք *ծախեցան, այժմ պիտոյ է սոյնք վերոյ գրեալք գրեանք», ու կը թուէ անմիջական հարկաւոր գիրքերը, այսինքն՝* «Պարտէզք *խոշորագիր գրեթէ ամենեքին խնդրեն,* ճ (100) Պարտէզ, ճ (100) Բուրաստան *եւ այլ աւելի* Այբբենարանք, *որքան շուտով եթէ է կարելի առաքեցէք»: Ժամանակի ընթացքին պահանջը հետզհետէ կ'աճի, ու ամէն նամակին մէջ կը ստիպուի կրկնել իր խնդիրքը. այսպէս* 25 *Հոկտ.ին* (1729) *կը կրկնապատկէ խնդրանքները՝ գրելով. «խոշոր գրով* Պարտէզ *եթէ տպիցիք՝ մինչեւ* եճ (500) *կու ծախուէր ի մէջ Առտէլին,* Բուրաստան՝ 200, Տաղարան՝ 200: *Եթէ հնար լինէր* Ժամագիրք *տպելու՝ անտի եւս* 400, Սաղմոս՝ 100···, *պիտոյ եղեալ գիրքն, այսինքն՝* Պարտէզքն, Բուրաստանք *եւ* Տաղարանք *գոնեա հարիւրական հատ՝ մէկ սնտուկով առաքէիր արապաճոց հետ»:*

Ինչպէս Կեռլայի մէջ, նոյնպէս Պաշպալըվ ալ գործունէութիւնը կ'ընդարձակուի եւ ձեռնարկ կը սկսի կանգնելու դպրոց մը: Ման-

23. Տոմսակ գրեանց, 15 *Ապրիլ* 1729:
24. *Հ. Մանուէլ Վրդ. Պաշպալըվէն,* 19 *Յուլիս* 1729*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

© National Library of Armenia

չերու համար արդէն դպրոց մը գոյութիւն ունէր տեղացի դաստիարակի մը առաջնորդութեամբ. աշակերտութեան թիւը՝ հինգ մանուկներ: Քաղաքին իշխանները դժգոհելով տեղացի լեհ ուսուցիչէն՝ կը խնդրեն Հ. Մանուէլէն ստանձնել դպրոցին ղեկավարութիւնը: Հ. Մանուէլ կը զիջանի, ու 1730ի Զատիկին կը խօսուի հարիւր աշակերտի մասին: Աղջիկներու համար եւս կանգնած էր դպրոց մը, եւ այն 1723ին, երբ Հ. Մանուէլ անցքով եկած էր Պաչպալով եւ յորդորած տեղւոյն իշխանները, ու իր հոն գտնուած շրջանին 48 փոքրիկ աղջնակներ հաւաքուած էին: Հ. Մանուէլի հեռանալով՝ փակուած էր ամէն բան: Այժմ, 1730ին, դարձեալ գլուխ կ'անցնի գործին, ու չկարենալով անձամբ վարել գործը, կը պատրաստէ չորս չափահաս վերատեսուչուհիներ, անոնց կը յանձնէ դպրոցը, մնալով ինքը վերատեսուչ գործին: Աշակերտութեան թիւը կը բարձրանայ, 100 մանչ եւ 80 աղջիկ, որոնց համար Հ. Մանուէլ կարիք ունի դասագիրքի, եւ առ այժմ միայն «խաղալիք Քրիստոնէականի, հանդերձ բ (2) դասով եթէ առաքիցէք՝ յոյժ բարւոք լինէր»[25]:

Նորակառոյց դպրոցին դասագիրքերն են, բացի Այբբենարանէն, Պարտէզ եւ Բուրաստան աղօթից՝ աղջիկներու համար, իսկ տղոց համար՝ Սաղմոս, ժամասացութեան փոխերուն համար եւ շարական: Աշակերտները կը յառաջանան ուսման մէջ, կը զգացուի պահանջը նորանոր գիրքերու: Հ. Մանուէլ ամսէ ամիս գրած նամակներուն մէջ կը յիշեցնէ Մխիթար Աբբահօր՝ փութացնել գիրքերը, ու ահա վերջապէս Մխիթարի աւետաբեր նամակը «... եղաք ընդ նոսին զմին սնտուկ գիրք, եւ են սոքին. 7 Բուրաստան, 70 Պարտէզ փոքր, 12 Պարտէզ մեծ, 60 Քրիստոնէական աշխարհաբառ, ի յոր գոն եւ տաղք, 140 Սաղմոս, 16 Քրիստոնէական գրաբառ, 20 Աղբիւր բարի, 20 Դրախտ հոգւոյ, 10 Կրթութիւն աղօթից, 5 Դաշտիկ, 5 Վարք Յովհաննու, 5 Հրաշից քաւարանի, 1 Առաքինութեանց, 1 Մոլութեանց, 1 Կտակարան եւ 1 Քերականութիւն, որ է կիսկատար. մինչ դու գնացեր՝ ընդ քեզ տարեր զգրեանս, որոց գինն էր ութսուն ունկարի. այժմ եւս յղեմ եւ զգին սոցունց ընաւիցն են աւելի քան զեօթանասուն ունկարի»[26]:

Վաճառուած գիրքերն են ընդհանրապէս Պարտէզ, Բուրաստան, Այբբենարան. մնացեալ գիրքերը գրեթէ կը մնան առանց ծախուելու, եւ ասոր ալ պատճառը՝ քաղաքական անկայուն վիճակն էր, վաճառականութեան դադրիլը եւ ընդհանուր չքաւորութիւնը. մանաւանդ 1730–1732 տարիներուն, նոյնիսկ անոնք որ մեծ փափաքով կ'առնէին

25. Հ. Մանուէլ Վրդ. Պաչպալովէն, Մայիս 1730ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
26. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 9 Սեպտ. 1730ին, առ Հ. Մանուէլ Վրդ. Պաչպալով:

ջերմեռանդական գիրքեր՝ յաջորդաբար վճարելու յոյսով, չեն հատուցաներ անոնց գինը[27]:

Շուրջ վեց տարի Հ. Մանուէլ կը մնայ Պաչպալով: Քաղելով իր գրած նամակներէն՝ կու տանք ցանկը առաջին չորս տարիներու ծախուած գիրքերուն.

Քրիստոնէական (գրաբար)	56	10
Կրթութիւն աղօթից	34	26
Բուրաստան	67	22
Սաղմոս	168	80
Աղբիւր բարի	60	15
Քաւարան	45	29
Դաշտիկ ծաղկալի	45	26
Կտակարան	5	5
Ալպերտ	2	2
Մեկն. Յայտնութեան	4	4
Վարք Յովհաննու	45	39
Պարտէզ (փոքր)	110	2
Տաղարան (կաշեկազմ)	40	25
Տաղարան (թղթակազմ)	100	4
Խաղի տետր	20	2
Առաքինութեանց	4	2
Մոլութեանց	4	2
Դրախտ հոգւոյ	20	10
Ժամագիրք կուսին	10	–
Պարտէզ (մեծ)	17	–
Այբբենարան	40	–
Համագումար	896	305

Շուրջ 900 հատորներէն 600ը ծախուած է առաջին չորս տարիներու ընթացքին: Հ. Մանուէլ անոնցմէ մաս մըն ալ ղրկած էր Կեռլա, հաւատարիմ անձերու հետ, տեղւոյն ժողովուրդին հոգեւոր բարիքին համար:

1735ին կը վտանգուի Հ. Մանուէլի առողջութիւնը, առաջացած տարիքին պատճառով՝ չէր կրնար այլեւս մնալ Պաչպալով. իրեն ղրկուած հրահանգին համաձայն՝ կը պատրաստուի դառնալ Ս. Ղազար.

27. «Բազումք թէպէտ բաղձան, բայց ի չքաւորութենէ ոչ կարեն առնուլ, զի այս երկու երեք տարիս յոյժ մեծ քէսատութիւն անկաւ ի սահմանս այս, նաեւ թանկութիւն կերլեաց, եւ բազումք կոտր անկեալ աղքատացան, հիւանդութիւնք պէսպէս յաճախեցան եւ օրըստօրական ապրուստ ոչ կարեն ժամանեցուցանել. եւ բազմաց տուեալ եմ զոմանս ջերմեռանդական գրեանս՝ որպէս թէ վճարիցեն, բայց ոչ գոյ յուսալիք, զի ոչ ունին» (Հ. Մանուէլ, 24 Հոկտ. 1732, առ Մխիթար): «Բազմաց վերայ դրգի ըստակ ունիմ առնելիք, բայց ոչ ունին զի հատուսցեն, ոմանց աղքատ տղայոց՝ եթէ կամիք՝ շնորհիցեմ զոմանս գրեանս ի գրեանց» (Հ. Մանուէլ, 28 Հոկտ. 1732, առ Մխիթար):

© National Library of Armenia

բայց որովհետեւ հետը ունէր 300 հատոր, եւ ծանր բեռ էր իրեն այդ ամէնը փոխադրել Վենետիկ, կը հարցնէ Մխիթարի եւ յետ լսելու անոր ձայնը՝ թէ «գրեանքն այնոքիկ բնաւքն այդր մնայցէին առ ի օգուտ նոցա»[28], գրեթէ կէս գինով կը ցրուէ ժողովուրդին մէջ. «գըրեանց զգինն յորժամ իջուցի, զբազումս ծախեցի, Սաղմոս (որմէ մընացած էր 80 հատ) գրեթէ բնաւքն, Դաշտիկ, սակաւ նաեւ այլ գըրեանք... ի Կեռլան գնացի՝ տանելով ընդ իս զոմանս ի գրեանց եւ վաճառեցի զբազումս»[29]:

1736ի Յուլիս 13ին Հ. Մանուէլ կը հասնի Ս. Ղազար, ու Պաշպալովի մէջ կը փակուի Մխիթարեան առաքելութեան առաջին շըրջանը: Յաջորդաբար հոն կը ղրկուի Հ. Թէոդորոս, որու գործունէութեան մասին չունինք մանրամասն տեղեկութիւն, սակայն այսքանը որոշ է՝ որ ինքն ալ իր հովուական պաշտօնի ընթացքին (1737–1742) զբաղած է գիրքեր ծաւալելով. 1739ի Մայիս 1ին կը գրէ Աբբահօր, խնդրելով «20 Պարտէզ՝ մեծ կամ փոքր, 10 Թօմա Գեմբեցի եւ յայլ նորատիպ գրեանց, մանաւանդ Քրիստոնէական վարդապետութեան թուղթն»: Յաջորդաբար միւս նամակներուն մէջ ալ կը յիշեցնէ նոյն խնդրանքը եւ հաւանաբար ստացած ըլլայ պահանջածները, որովհետեւ Ս. Ղազարի Հաշուեգրքին մէջ նշանակուած է իբր ստացուած գումար՝ «1740 Սեպտ. ի ծախից միոյ Աստուածաշնչին եւ այլոց գրեանց՝ որք գնացին ի Թրանսիլվանիա, 172 լիրէ»: Պաշպալովը թողուցած ատեն՝ Հ. Թէոդորոս իր քով աւելցած գիրքերը կը յանձնէ իր եղբօր, որպէսզի ծախելով՝ անոնց գինը հասցնէ Ս. Ղազար, իսկ ինքը հետը կը բերէ «իբրեւ 62 ոսկի, որ էր գրեանց գին»[30]:

1741ի Մայիս 20ին՝ Պաշպալովցի երկու ուխտաւորներ, Խաչակ Մանուկ եւ Խաչակ Եսայի անցնելով Ս. Ղազարէն, հետերնին կը տանին 12 Ունկարի փոխարժէքով, գիրք, իրենց քաղաքը ծախելու եւ գինը հատուցանելու պայմանով: Երկու տարի ետք, 1743ի Մայիս 24ին նոյն քաղաքէն ուրիշ ուխտաւոր մը, Պր. Պետրոս Պերքլեան կը խոստանայ հետամուտ ըլլալ նախորդ երկու ուխտաւորներուն առած գիրքերու փոխարժէքները փութացնել:

Յաջորդաբար, 1743ին Ս. Ղազարէն պաշտօնով Պաշպալով կը մեկնի Հ. Ղազար, ու իրմէ ետք 1745ին՝ Հ. Մարկոս, որոնք մինչեւ Մխիթարի մահը եւ անկէ ետք ալ կը մնան նոյն քաղաքը: Չի ստեղծուիր այն խանդավառութիւնը որ կար Հ. Մանուէլի օրերուն. գիր–

28. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 26 Փետր. 1735ին, առ Հ. Մանուէլ Վրդ., Պաշպալով:
29. Հ. Մանուէլ Վրդ. Պաշպալովէն, 20 Ապրիլ 1735ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
30. Հաշուեգիրք, Յուլիս 1742:

քեր ծաւալելու տեսակէտով՝ չի տրուիր զարկ: Հ. Ղազար պարագայական կերպով կը ծախէ գիրքեր. այսպէս, 1744ի Սեպտ. 13ին՝ կը խնդրէ Մխիթարէ «Երկու Աստուածաշունչ, եւ Քրիստոնէական վարդապետութիւն եւ 12 Պարտէզ». յաջորդ նամակներէն մէկուն մէջ կ'ըսէ՝ թէ «զՊարտէզն յոյժ բարւոք ծախեցաւ»[31] եւ կ'ապսպրէ նորեր:

Պելկրատ – Փեդրովարատին

Շուրջ տասը տարի (1732–1740) Միաբանութիւնս ունեցած է շըփում Պելկրատի հայ ժողովուրդին հետ, հոն ղրկելով փոխն ի փոխ՝ առաքեալներ: Անոնցմէ առաջինը կ'ըլլայ Հ. Եղիա Վրդ. Մարտիրոսեան, որ Ս. Ղազարէն Պելկրատ կը մեկնի 13 Յուլիս 1732ին, հետը տանելով հարիւր հատոր գիրք. «(եդաք ի յարկղն Եղիա Վարդապետին զատորեւ գրեցեալ գրեանս, զոր եւ տարաւ ի Պէլկրատ առ ի վաճառել). 3 Առաքինութեանց, 3 Մոլութեանց, 3 Ալպերտ, 3 Կտակարան, 2 Քերականութիւն, 10 Տաղարան նորատիպ, 5 Քրիստոնէական, 12 Յարացոյց, 3 Վերջնոց այսինքն Հանդերձեալ կենաց, 4 Սաղմոս, 10 Պարտէզ, 10 Խոկումն նորատիպ, 5 Բուրաստան, 3 Կրթութիւն, որոց մինն ռէալ էր, 3 Քաւարան, 3 Դաշտիկ, 2 Վարք Յօհաննու, 10 Աղբիւր, 2 Ժամագիրք Աստուածածնայ, 4 Դրախտ, 1 Քերականութիւն Յօհաննիսի՝ լատիներէն եւ հայերէն»[32]: Հ. Եղիայէն ետք՝ 25 Օգոստ. 1735ին Պելկրատ կը մեկնի Հ. Յակոբ Բուզայեան, սակայն շատ քիչ բան կը տանի իր հետ, այսինքն՝ «2 փոքր Սաղմոս, 2 Բուրաստան, 2 Յարացոյց, 2 Հանդերձեալ, 5 Պարտէզ, 5 Խոկումն, 4 Տաղարան, 14 Քրիստոնէական եւ 10 Առակաց»[33]:

Թղթատելով Պելկրատէն գրուած նամակները՝ կը նկատենք թէ ժողովուրդին մէջ չկար այն հետաքրքրութիւնը, որուն կը հանդիպինք այլ հայաշատ կեդրոններու մէջ: Իսկ պատճառը գուցէ պէտք է փնտռենք ժողովուրդին ո՛չ այնքան կայուն դիրքին եւ տնտեսական ընդհանուր տաղնապին մէջ:

Պելկրատի առաքելութիւնը դադրելով՝ կը սկսի Վարատինինը, ուր 1740էն սկսեալ կը պաշտօնավարեն Մխիթարեան վարդապետներ. հոս ալ շատ քիչ եղած է գրքի շարժումը: 1741ի Դեկտ. 23ին Մխիթար կը խոստանայ Հ. Յակոբ Բուզայեանի ղրկել 2 Ալպերտ, 2 Բուրաստան աղօթից, 10 Պարտէզ հոգեւոր: Տարի մը ետք՝ կը ղրկէ 2 Երից ուխտից, 3 Բուրաստան աղօթից, 10 Խաղի տետր եւ 10 Պարտէզ հոգեւոր: Յաջորդ տարիներուն ալ կը ղրկուին նոյն քանակով սակաւ գիրքեր:

31. Հ. Ղազար Վրդ. Պաշպալովէն, 1 Դեկտ. 1744ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
32. Տոմսակ գրեանց, 12 Յուլիս 1732:
33. Տոմսակ գրեանց, 25 Օգոստ. 1735:

© National Library of Armenia

ԺԲ.

ԳՐԱՎԱՃԱՌՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Մխիթար Աբբահօր հրատարակած գիրքերուն մեծամասնութիւնը ծաւալած է Պոլսոյ մէջ, ուր կար հոծ հայութիւն եւ ծաղկեալ կեանք։

Պոլիս գտնուած շրջանին, երբ Մխիթար կը կատարէ առաջին չորս գիրքերու հրատարակութիւնը (1700–1701), *զանոնք կը ծախէ նոյն քաղաքին մէջ. իսկ Մեթոն փոխադրուելէն ետք՝ նոյն թափով կը շարունակուի գրավաճառութիւնը, որովհետեւ տպագրուած գիրքերը կը թողուին Հ. Մանուէլի ազգականներուն մօտ, որպէսզի անոնք շարունակեն ծախել*[34]*։*

Այս սկզբնական շրջանէն ետք, Մխիթար կը սկսի երկրորդ շրջան մը, աւելի բեղուն, շարունակելով հրատարակչական գործը Վենետիկ եւ ղրկելով Պոլիս։ Հակառակ որ Պոլիս կային տպարաններ եւ կը գործէին յաջող կերպով, սակայն Պոլսոյ ժողովուրդը նախընտրութիւն կու տար կարծէք Վենետիկ տպագրուած գիրքերուն, ո՛չ թէ միայն անոնց պարունակութեան համար, այլ նաեւ տպագրութեան ազնուութեան, գիրերու գեղեցկութեան եւ մանաւանդ կազմին վայելչութեան համար։

Իւրաքանչիւր գիրքին մասին գրած առեննիս՝ ջանացինք արդէն անդրադառնալ թէ ի՛նչ ընդունելութիւն գտած էր գիրքը, մանաւանդ Պոլսոյ մէջ. անոնց մասին դարձեալ խօսիլ՝ նպատակէ դուրս է. կը ծանրանանք միայն արտաքին այլ պարագաներու մասին, ամբողջացնելու համար պատկերը։

Վերեւ յիշատակեցինք թէ Վենետիկէն Պոլիս գիրքեր հասցնելու միջոցները երկու էին։ Մէկը՝ Ս. Ղազարէն մեկնող առաքեալներուն ընկերացող սնտուկներն էին. բայց ասոր քիչ անգամ առիթ կը ներկայանար. ընդունուած ձեւն էր, յետ համաձայնելու նաւապետին հետ՝ սնտուկները յանձնել Պոլիս մեկնող նաւերու։ Սնտուկին վրայ կը դրուէր յատուկ նշան մը, իսկ մէջը՝ գիրքերու ցանկը, որմէ երկրորդ օրինակ մը՝ ցամաքային թղթատարական միջոցներով կը հասցնէին Պոլիս, որպէսզի անոր համաձայն կառավարուէին։ Ահա այդ ցանկէն նմոյշ մը.

«Այս է տէփտէրն գրեանց, զորս զետեղեցաք ի մի սնտուկ, որ ունի ի վերայ իւր զայս նշան P. V., եւ եդաք ի նաւ դաբուտան Տօմէնիքօ Վօլթօլինա, յամի Տեառն 1742 Փետրվ. 20, եւ առաքեցաք ի Կոստանդնուպօլիս։ Ա. Ճաշոց գիրք ծաղկեալ եւ փառաւոր, գինն ղուշ. 45... եւն»։

Գիրքերը Պոլիս հասնելուն՝ կը վճարուէր մաքսատան տուրքը եւ կ՚առնուէր սնտուկը, բնականաբար՝ յետ ենթարկուելու պաշտօնական քննութեան։ Այս ուղղութեամբ ունինք քանի մը մանրամասնութիւններ.

Յովհաննէս Կոլոտի պատրիարքութեան շրջանին, երբ Վենետիկէն Պոլիս կը հասնէին գիրքերը, Միաբանութեանս գործունէութեան ոչ համակիրներ, արգիլելու համար գիրքերուն ծաւալումը, կը հաղորդէին Պատրիարքին՝ թէ «Ֆռէնկստանու ֆռէնկի գրգեր մարձակին ըսել Պատրիարգին՝ թէ... չինեն զանգն մեր, եւ չէ փոյթ քեզ»[35]*։ Կոլոտ Պատրիարք հանել կու տայ յատուկ ֆէրման, ու այնուհետեւ Վենետիկէն հասած որեւէ նաւ՝ որ կը բերէր հայկական գիրք, նախ պիտի քննուէր Պատրիարքէն, եւ յետ իր վաւերացումին՝ կարելի պիտի ըլլար անոնց վաճառումը։ Պատրիարքին ֆէրմանով փրկուած էին եբեւոյթները. այս ձեւով ան յաջողած էր փակել «զբերան նոցին, ասելով թէ տեսի եւ իմացայ եւ են բարի գրեանք, քանզի այնպէս համբաւեն զպատրիարգէն»*[36]*։*

34. *Պոլիս ձգած գիրքերն են 400 օրինակ* Գիրք մեկնութեան Յայտնութեան սրբոյն Յովհաննու եւ Համառօտ մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողոմոնի, *երկուքն ալ տպուած* 1701*ին։ Մանրամասնութիւնները տե՛ս իւրաքանչիւր գիրքին մասին տրուած տեղեկութիւններուն մէջ։*

35. *Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէ, 5 Հոկտ.* 1725*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։*

36. *Անդ։ Բացի Հ. Միքայէլի գրած նամակէն, նոյն դէպքերը կը պատմէ նաեւ Հ. Պօղոս, իր* 22 *Սեպտ.* 1725 *թուակիր նամակին մէջ, ուղղուած առ Մխիթար. «զգրեանսն ի մաքսատանէ յետ ոմանց աւուրց ի ձեռն Հաճի Պալուն եւ Ծապան օղլու Տիրացու Գրիգորին արտահանեցաք ի հինգ ղուռուշէն մէկ ուրուպ տալով մաքսապետին. եւ զի բաւական էր զի միայն հաճի Պալին արտահանիցէր, բայց վասնզի պատրիարգն վասն առնելոյն ի վէզիրէն զֆէրման ի վերայ կեօմրուկճուն, զի ոչ արտահանիցեն զրեանքն հայոց, որք ի Վէնէտիկու գան, մինչեւ ոչ տեսանիցեն ի պատրիարգէն, եւ պատրիարգն ի վերայ այսր պաշտօնի կացուցեալ է Ծապան օղլու Գրիգորն. վասն որոյ եւ գնա ընդ իւր տարեալ հաճի Պալուն, արտահանեցին ի մաքսատանէ զգրեանսն։ Եւ այն Ծապան օղլու տիրացու Գրիգորն կամի զբնաւ գրեանսն որք ընդ Վ. Միքայէլ Վրդ.ին եկին՝ գնել ի ձեռն Հաճի Պալուն, եւ մեք պատասխանեցաք Հաճի Պալուն՝ թէ իւրաքանչիւրոց զգինն գրեսցուք ի վերայ թղթոյ ուրուք, եւս զթիւսն գրեանց, եթէ կամիցի գնել, տալ զդրամսն, տացուք։ Եւ զայս այսպէս առնելոց եմք, եթէ նա ոչ առնել, յայնժամ այլով ճանապարհաւ կարեմք վաճառել»։*

© National Library of Armenia

Կոլոտ Պատրիարք շատ մօտէն կը հետեւէր Մխիթարի գրական եւ առաքելական շարժումին. ինքն է որ ըսած է՝ թէ «Մխիթար Վրդ.ի ճանապարհն լաւ է, լաւ էր թէ ամենայն կարգաւորքն անոր ճանապարհէն հետեւէին»[37]: 1725ական թուականներուն, Պատրիարքը Վենետիկէն հասած գիրքերուն վրայ իբր գրաքննիչ կարգած էր Շապան օղլու Գրիգորը, որ մաքսապետին բարեկամ ըլլալով՝ քիչ մաքսով կը յաջողէր դուրս հանել գիրքերու սնտուկները: Աւելի եւս դիւրութիւն ունենալու համար մաքսատան գործառնութեան մէջ, Պոլիսէն՝ Մխիթարի աշակերտներէն Հ. Պօղոս Վրդ. խորհուրդ կու տայ Մխիթարի որ ղրկուած սնտուկներուն վարի խաւերուն վրայ զետեղեն հաստափոր հատորները, իսկ անոնց վրայ՝ մանր աղօթագիրքեր:

Վենետիկէն Պոլիս՝ գիրքերու սնտուկ մը կը հասնէր երեք կամ երբեմն չորս ամիսէն, ու գիրքերը փակ մնալով, մանաւանդ թարմ կազմ ունեցողները, կը վնասուէին ստէպ, քանի որ անթափանց ծածկոցներով կը պատէին՝ անձրեւէն ու խոնաւութենէն պաշտպանելու համար: Ժամանակի ընթացքին այս ուղղութեամբ ստացած են փորձառութիւն, ու Վենետիկէն կը ղրկուէին միայն հինէն կազմուած եւ չորցած գիրքեր. իսկ նորատիպները հազիւ լոյս տեսած եւ կազմուած՝ կը ղրկուէին հրապարակ[38]:

37. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 5 Հոկտ. 1725ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
38. Այս ուղղութեամբ եւս ունինք հետաքրքրական մանրամասնութիւններ, զոր մէջ կը բերենք նիւթիս ամբողջութիւն մը տալու համար. «նաեւ յայտ լիցի, նաեւ Սան Փեթրօ տի Ալքանթարայ, ընդ որ էր Նորատունկի որդի Յոհաննէսն, Յունիսի վերջերն եհաս այսր, եւ Յուլիսի 8 ապա հանեցաք, եւ ի մեզ հասաւ ամբողջ սնտուկ գրգերուն. երեք օր աշխատեցայ վասն գրգերուն, մի օր բոլոր լինելով ի նաւն, մինչեւ առ մեզ նշանեցաւ. եւ ի միւս երկու օրն ի մագսէն հանելն եւ բանալ եւ սփռելն եւ սրբելն եղեւ, զի ընաւքն բորբոսեալք էին եւ հիւթուորեալք. եւ մեծ մասն փոքր գրգերուն ծրեալ եւ մթացեալք էին, եւ բազմաց պահարանն աւթողս իւրեանց ոչ էին կպուցեալք եւ բազմաց կողքն եւ մաշկքն հատտադոյնք, կոպիտադոյնք եւ կարկատունք. թուի թէ սիննօռ Ծուանի կազմարարն փութացմամբ թալաթօսեր է, եւ ինքն ի խանութ իւր ըստիւ արարեալ է թաց թաց, եւ այնպէս բարձեալ եւ ի նաւն եդեալ. մի՛ դուցէ մի անգամ եւս թազէ կազմած գիրգ ուղարկիցի, թէեւ իցէ սակաւ, զհին կազմեալն եւս ապականէ. քանզի թէ ընդ իս եդեալքն զորս մերթ բանայի, չորացուցանէի եւ սրբէի աշխատանօք, տակաւին բորբոսիւր, արդեօք զի՞նչ լեալ իցէ այժմ՝ որ չորս ամիս բաց մնացեալ է, եւ թերեւս ի յանպարն: Մագսն սօրին եւ ծախսն բոլոր բովանդակ 13 բոլոր եւ կէս գնաց. մի բոլոր եւ կիսուչափ ընծայ մի տալոց եմք նաւապետին, լինի 15 բոլոր. 3 բոլոր եւս հրէայ մի զօնսօլաթօ խնդրեաց, զայս չնորհք ընկալաք ի պալատէն: Հանելն ի մագսէն եւ վճարելն ընդ Հաճի Պալիին արարաք, մաքսապետն 200 բոլորի թահին արար, եւ վեց բոլոր վասն հարիւրին խնդրեաց: Նաեւ զմի Աղբիւր բարի ճառ եւ եօ հայ համալի միոյ. եւ թէ ըստ հաշուոյ մերոյ վաճառիցի, աւելի քան զ400 բռնէ. բայց մինչեւ ցայժմ ոչ գոյ խնդրող». (Հ. Միքայէլ, 1 Օգոստ. 1727ին, առ Մխիթար Աբբայ):

Գրավաճառներ

Գիրքերու սնտուկները մաքսատունէն հանելով՝ կը պահուէին հաւատարիմ բարեկամներու եւ կամ վարդապետներու ազգականներու տուները[39], եւ ապա Աբբահօրմէ նշանակուած վարդապետը կը զբաղէր գիրքերով, անոնց ծաւալումով. 1725–1730 թուականներուն՝ Սեբաստացի Հ. Միքայէլ Վրդ., իրմէ ետք (1730–1744) Հ. Պօղոս Տայի Սիմոնեան, եւ ապա (1744–1749) դարձեալ Հ. Միքայէլ կը զբաղին այսպիսի հոգերով:

Սկզբնական շրջանին, երբ դեռ նոր կը սկսէր մեծաքանակ գիրք ղրկուիլ Պոլիս, Մխիթար կը յանձնարարէ Հ. Միքայէլին՝ պահել զանոնք հաւատարիմ անձերու տունը եւ միջնորդներու ձեռքով անցընել գրավաճառներու, յետ կանխիկ ստանալու անոնց գինը, հակառակ պարագային՝ «մնասցէ այդր ի պահեստ ուրեք, եւ դուք ի ձեռաց ձերոց մի՛ վաճառէք բնաւ»[40]: Գործնականին մէջ՝ Մխիթար կ՚արգիլէ վարդապետներուն անձամբ վաճառականութիւն ընելը: Նոյն գաղափարը կը կրկնէ Մխիթար յաջորդ տարիներուն գրած նամակներուն մէջ ալ, յանձնարարելով «որքան կարն է ջանալ, զի ի ձեռաց ուրուք հաւատարմի տարածեսցին գրեանքն»[41]:

Եւ սակայն Հ. Միքայէլ անձամբ կը նուիրուի գործին, պատճառաբերելով թէ «այլոց ումեք հաւատալ ոչ կարեմ՝ զի յանձնիցեմ նըմա»[42], հակառակ որ քաղաքին մէջ կային գրավաճառներ. «գիրգք ի բազում տեղիս գոյ, զի մերձ էորէնէցի Հաճի Միքայէլին գոյ, ի Վէզիր խանն գրգածախին մերձ գոյ, եւս լսեցի ի մօտերս Կրաճի օղլու աւեն, մերձ նորա եւս գոյ»[43], այս բոլորով հանդերձ՝ չի վըստահիր անոնց ոչ մէկ գիրք:

Ժամանակ մը ետք գիրքերը կը սկսին պահուիլ Չէմպէրէկճի Տիրացու Վարդանի մօտ, եղբայր Մխիթարեան Հ. Պետրոսի, եւ «անտի որքան խնդրողք լինին՝ արտահանէ եւ վաճառէ»[44]. գործնականին մէջ՝ հոգը կ՚անցնի Տիրացու Վարդանին, իսկ Հ. Պօղոս կը մնայ գործին վերատեսուչ: Վարդանի խորհուրդին վրայ՝ գիրքերու գիները կը զեղչուէին երկու կամ երեք փարայ, որպէսզի դիւրութիւն

39. Աշխարհաբար Քրիստոնէական գիրք մը՝ Հ. Միքայէլ կը նուիրէ Հաճի Յարութիւնի մը, որովհետեւ «գրեանքն բոլոր ի տան սորա է». (Հ. Միքայէլ, 5 Հոկտ. 1725ին, առ Մխիթար Աբբայ):
40. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 16 Սեպտ. 1725ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ., Պոլիս:
41. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 1 Մարտ 1727ին, առ Հ. Եղիա Վրդ., Պոլիս:
42. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 13 Դեկտ. 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
43. Անդ:
44. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 8 Մարտ 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

ընծայուի այլ գրավաճառներու, որոնք երբեմն հարիւրական օրինակ միահամուռ կը գնէին Վարդանէն[45]։

Սակայն Վարդանի տունը այնքան նպաստաւոր չէր գիրքեր պահելու․ «մաղաղան քեօշէ տեղ է, քամի բանելու պատուհան չունի, որով չոր մնայցեն գրեանքն․ իսկ այլ մեղ յարմար մաղաղայ որոնեմք․ այժմու ոչ գտանի»[46]։ Քիչ ժամանակ ետք՝ երբ Տիրացու Վարդան եւ իր որդին Պետրոս՝ իրենց սեփական գործին համար կը բանան յատուկ խանութ, յատուկ անկիւն մը կը տրամադրուի գիրքերուն համար[47]։ Վարդանի եւ Պետրոսի կատարած ծառայութեան համար՝ Մխիթար արդար կը համարի կապել որոշ վարձք մը, սակայն կը մերժուի, «(զի) մեք վաստակի համար չենք աշխատիր, այլ ի փառս Յիսուսի եւ չահավէտութեան վանից եւ Միաբանութեան․ ես եւ Պետրոս որդիս եթէ վաստակի համար լինար՝ չէինք խառնվիր»[48]։

Սկզբնական շրջանին՝ Վարդան ու Պետրոս մեծագոյն հաւատարմութեամբ կը կատարեն իրենց պաշտօնը, տարուէ տարի տալով ծախուած գիրքերու ցանկը եւ անոնց փոխարժէքը։ Ունին շատ մը նամակներ՝ ուղղուած Մխիթարի, տեղեակ պահելով օրուան շարժումներուն եւ պահանջներուն։ Վարդանի խղճամիտ աշխատանքը տարակոյս կը յարուցանէր գուցէ զանազան ազգայիններու մտքին մէջ, մտածելու թէ գրավաճառութիւնը շահու աղբիւր մըն էր Վարդանի համար․ եւ ահա երկու վաճառականներ կը ներկայանան Հ․ Պօղոս Վրդ․ի, առաջարկելով որ իրենք ստանձնեն ամբողջ գրավաճառութիւնը, գնե-

45․ «Են որք խնդրեն զմէկ եւ զերկու գիրք, եւ է գրգավաճառ ոմն որ զ5 կամ զ100 գիրք միահամուռ առնէ, փոքր դրգկանց զգինսն երկուքական եւ երեքական թարայ վար իջուցաք ըստ խորհրդոյ Տիրացու Վարդանին՝ վասն յաջողապէս վաճառելոյ»․ (Հ․ Պօղոս, 8 Մարտ 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ)։

46․ Հ․ Թոմաս Վրդ․ Պոլիսէն, 18 Հոկտ․ 1735ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

47․ «Դարձեալ ծանիր զի այժմ վերոյ ասացեալ Պետրոսն էառ զնոր օտայ չորս պատուհանօք, նորում գոն գրեանքն մեր, որոց վասն ետ շինել զրազում ըռաֆս, յորս կարգաւ շարեցեալք են գրեանքն մեր պայէթ պայէթ, եւ շուրջ զերեսօք ըռաֆիցն պղնձէ թելովք հիւսեցեալ փակեալ դրունք եւ փէրտէյք կախեցեալք են, որ մինչ քամին ի պատուհանիցն աստի եւ անտի մտանիցէ, թօզ ոչ դիպիցի․ ուստի ունելով զգրեանքն մեր այժմ զայսպիսի աղնիւ տեղի, թէեւ ծ (50) տարի մնայցէ անդէն, ոչ փթտի եւ ոչ մգլի, որպէս ի նախկին մաղաղայով լինիւր, որ ունէր զմի պատուհան, ուր ոչ բանէր քամի, եւ էին գրեանքն ի սնտկի։ Վասն որոյ կամիմ ասել Տէրութեանդ, եթէ հաճոյ իցէ Ձեզ ոչ ըղտապել վասն վաճառման Աստուածաշնչին եւ ոչ շատ յղել․․․» (Հ․ Թոմաս, 30 Յուլիս 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ)։ Այս վկայութենէն վեց ամիս ետք, Հ․ Պօղոս՝ իր 12 Դեկտ․ 1736 թուակիր նամակով կը գրէ Մխիթարի․ «․․․ բազում անձինք կամեցան զնոյն՝ ի վարձու կալ․․․, եւ այս օտայս է այժմ ի ձեռս մեր, այսինքն միոյ թուղթի օտային իշխէ Տիրացու Անդօնն, եւ զօլաթայի իշխէ Պետրոսն ընդ օրդախին, եւ մեք զիր ինչ տամք վարձ վասն գրեանց մերոց, ըստ որում ունիմ զտեղի ինչ, յորում դնեմք զգրեանս մեր»։

48․ Տիրացու Վարդան՝ Պոլիսէն, 25 Դեկտ․ 1736ին, առ Հ․ Պետրոս Վրդ․ Վենետիկ։

լով նպաստաւոր պայմաններ[49]։ Տիրացու Վարդան կ՚ընդդիմանայ եղած առաջարկին, ուզելով որ գրքերու ամբողջ շահը մնայ Միաբանութեան, «իսկ եթէ զնոցա զհայցուածսն կատարիցէք, ես եւ հայր իմ ամենեւիմբ ազատք լինիմք եւ ոչ բնաւ ներխառնեմք ի զբաղմունս գրեանց զմեզ, եւ վնաս լինի ձեզ, դադարելով շահն եւ օգուտն ձեր»[50]։

Վարդան ու Պետրոս տարին մէկ կամ երկու անգամ գանձուած գումարը կը փոխեն վենետիկեան տուգաթի, լումայափոխի մտահոգութեամբ սպասելով նպաստաւոր պայմաններու, «մերթ թողլով զիւր առ եւ տուրն, որ այլ ոք՝ 200 ղուռուշ եթէ տայցէաք՝ ոչ յանձն առնոյր»[51]։

Ժամանակի ընթացքին, սակայն, Վարդան ու Պետրոս կը դառնան անհոգ, ու հակառակ իրենց նախկին եռանդին եւ խղճմտութեան, գրեթէ երեսի վրայ կը թողուն գրավաճառութիւնը, յետաձգելով միշտ աւելի վաճառուած եւ մնացած գիրքերու ցանկերը պատրաստելու գործը ու համապատասխան գումարը յանձնելու առ որ անկ էր։ Վերատեսուչ Հ․ Պօղոս, իբր պատասխանատու գործին, կը պահանջէ մանրակրկիտ հաշիւ․ Վարդան կը դայթակղի՝ թէ «ընդէ՞ր ինքն Հ․ Պօղոս թողեալ զպաշտօն իւր հոգեւոր, բազմիցս երթայ եւ գայ վասն բուսուցանելոյ զառնելիքն»[52]։ Այնուհետեւ անհամաձայնութիւնը կը շատնայ, մանաւանդ որ Հ․ Պօղոս կը տեսնէ Վարդանի անհաւատարմութիւնը, կը նշմարէ թէ պարտքով կը տրուին գիրքեր այլ եւ այլ գրավաճառներու, եւ թուղթի վրայ նշանակուած չըլլալով՝ յետագային կը մոռցուի անոնց գանձումը[53]․ իսկ Պետրոս՝ գիրքերու դրամէն փոխ կու տայ հրեայի մը, տոկոսով գանձելու պայ-

49․ «Ղուշախճի Հաճի Պետրոսին երկու փեսայքն ասացեալ են Վ․ Հ․ Պօղոս Վ․ին մերոյ՝ թէ տամք ձեզ հազար ղուռուշ փէշին, զի զոր ինչ գրեանք վաճառելի զան ի ձեռս ձեր, տուք մեզ այնու գնով, որով տայք գրգածախին ձերոյ․ բայց այսու պայմանաւ՝ զի միայն մեք զեկեալ գրեանսն զապլթ առնեմք եւ վաճառեմք, եւ ոչ այլ ոք»․ (Հ․ Թոմաս՝ Պոլիսէն, 3 Դեկտ․ 1737ին, առ Մխիթար Աբբայ)։

50․ Հ․ Թոմաս Վրդ․ Պոլիսէն, 3 Դեկտ․ 1737ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

51․ Հ․ Թոմաս Վրդ․ Պոլիսէն, 12 Յունիս 1737ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

52․ Անդ։

53․ «Բազմիցս գանգատի ինձ (Հ․ Միքայէլն) զորդւոյ Տիրացու Վարդանին, Պետրոս աղայէն, թէ զգրեանսն մեր վաճառելիս տայ վէրէսիէ եւ ոչ գրէ զգինս վաճառեցեալ գրեանց, եւ մոռանայ։ Յայտ է այսու զի տուեալ էր ումեմն գրգավաճառի զմի Աստուածաշունչ եւ զայլ գրեանս եւ մոռացեալ․ ուստի յաւուր միում հարցանէ Պետրոս աղային թէ արդեօք ունի՞ս առնելիք ի վերայ ումեք վասն գրեանց․ Նա ասէ թէ ոչ․ յետոյ գրգածախն հիւանդացեալ անկանի ի մահինս, եւ եղբայր նորա գոլով խղճմտանաց տէր, բերեալ տայ զեօթանասուն ղռուշ եւ զմի Աստուածաշունչ, զի մի՛ եղբայր իւր ի մէջ պարտուց մեռանիցի։ Ահա այսքան է հոգածութիւն Պետրոս աղային ի վերայ գրեանց մերոց»․ (Հ․ Թոմաս՝ Պոլիսէն, 16 Հոկտ․ 1747ին, առ Մխիթար Աբբայ)։

© National Library of Armenia

մանով, առանց կարենալու հասնիլ իր նպատակին, «եւ այսպէս կուտակեալ բարդեալ մնացեալ է»[54]: Երկու տարի ետք՝ նոյն հարցը կը վերարծարծէ Հ. Միքայէլ, գրելով. «վէրէսիէն որ միշտ կասէին, հազիւ այժմ ի բերանէն (Պետրոս աղային) առի, որ իբրու 450 ղուռուշի չափ ի վերայ հրէի միոյ, որ իւրեանց առ եւ տրին սմսար եւ խղմէթին մէջն է, ի վերայ նորա է, չամուռ է եւ ոչ բուսանի. վեց եւ եօթն տարի Պետրոս աղան ասէ մեք քաշելոց եմք ճէրիմէն...: Ահա այս է սոցա առ եւ տուրն»[55]:

Այսպէս ահա եռանդով սկսուած գործ մը հետզհետէ կը դանդաղի եւ արգելքներու կը հանդիպի. 1739ին, երբ Հ. Պօղոս էր պատասխանատուն, կը մտածէր ձեւով մը փոխել գրավաճառը, բայց առանց իրագործելու ծրագիրը՝ կը հեռանայ Պոլիսէն[56]. իրմէ ետք Հ. Թոմաս Վրդ. կը մտածէ նոյնը. «ինձ թուի թէ բարւոք էր այլում հաւատարմի յանձնել զգրեանս մեր»[57], բայց ինքն ալ չի յաջողիր իրագործել փափաքը, ու այսպէս կ'երկարի գործը ամբողջ տարիներ, ի վնաս Միաբանութեանս: Մխիթար ալ հեռուէն լսելով այս ամէնը, անձամբ կը գրէ Պետրոս աղայի. «Ո՛վ սիրելի, աղաչեմ դքեզ ոչ զանց առնել զայսպիսեօք հարկաւորօք իրօք, զի ամ յամէ հարկաւոր է թուել եւ ըստ այնմ զհաշիւն բացորոշել»[58], սակայն ամէն բան կը մնայ ապարդիւն:

Վանքիս ժամանակագիրը՝ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, 1753 տարւոյն պատմութեան մէջ կը գրէ նկատմամբ այս հարցին. «ոչ փոքր վիշտ եւ զեան կրեաց Միաբանութիւնս եւ ի գրավաճառաց մերոց ի Կոստանդնուպօլիս, ի տանէ Չէմպէրէկճենց ընտանի եւ հաւատարիմ մեզ կարծեցելոց, ի Հաճի Գրիգորէ, ի Տիրացու Վարդանէ եւ յորդւոյ նորա Պետրոսէ, զի յամեցուցանէին զգինս գրեանցն վաճառելոց եւ ուտէին, եւ ինչ ոչ հոգային տալ զպարտս իւրեանց՝ գրեթէ ց4000 ղուռուշ»[59]: Վարդան ու Պետրոս՝ 1755ին վերջնական կերպով կը յանձնեն հաշիւները Միաբանութեանս ու կը հրաժարին գործէն. իրենց իսկ ներկայացուցած հաշիւին համաձայն, ունէին «մեզ տալիք

54. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 4 Յունվ. 1745ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
55. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 15 Օգոստ. 1747ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
56. «Պետրոսին մերոյ որ ըստ օրէ զբաղմունքն բազմացեալ եղեն եւ բազմանան, եւ թէպէտ կամի ծառայել մենաստանին մերոյ, զի զգրեանց մերոց հոգ ունելով վաճառիցէ զնոսա, սակայն տեսանի ի մէնջ, զի ըստ որում արժան է՝ ոչ կարէ լինել բաւական վասն իւրոյ առեւտրին, եւ վասն բազմաց եկելոց ի տան իւր՝ յաղագս շինել տալոյ զժամացոյցս կամ գնելոյ, եւ կամ զայլ ինչ առնելոյ: Եւ յայսմանէ հետեւի զի փոշոտեալ մնայցեն գրեանքն ընդ երկար ժամանակ». (Հ. Պօղոս, 9 Դեկտ. 1739ին, առ Մխիթար Աբբայ):
57. Հ. Թոմաս Վրդ. Պոլիսէն, 16 Հոկտ. 1747ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
58. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 27 Յունվ. 1747ին, առ Տիրացու Պետրոս, Պոլիս:
59. ԱՒԳԵՐԵԱՆ Հ. Մ., Ժամանակագրութիւն վանացս (1750–1800), Հտ. Ա, էջ 90:

յաւուրց անտի Մխիթարայ Աբբայ Հօր, յամէ 1723 ց17497 ղուռուշս 2223, եւ ապա յամէ 1749 ց1752 այլ եւս տալիք 804, ընդ ամենայն 3027 ղուռուշս»[60]:

Բացի Վարդանէ ու Պետրոսէ, ունինք ուրիշ գրավաճառներու նկատմամբ ալ ակնարկներ: Յստակ կերպով գիտենք թէ Տիրացու Վարդան փոքր գրավաճառներու կը տրամադրէր այլ եւ այլ քանակութեամբ գիրքեր, որոնք կա՛մ տեղւոյն վրայ վճարելով եւ կամ պարտքով կ'առնէին գիրքերը. «մեր դրգածախ Մրջոն մեռաւ... յետ մահուան նորա եկն ոմն դրգածախ, էառ 150 ղուռուշի գիրգ նաղտ ստկով. եւ թէ այսուհետեւ ով ոք լինի դրգածախ, որ նաղտ ստկով զայս առնուլ զգիրք՝ նմա տայ Պետրոսն եւ ոչ այլոց»[61]: Բացի ասոնցմէ, պէտք է եղած ըլլան նաեւ շրջուն գրավաճառներ, որոնք առուտուր կ'ընէին գիրքով. կը յիշուի Սէրգիս աղայի որդի Պետրոս մը, որ «աշխատի մեր գրեանց վերայ. այս ամ 30–40 ղուռուշի չափ ձեռամբ իւրով գիրք վաճառեաց»[62]:

Արդեօք այլ եւ այլ գրավաճառներ ուղղակի մեր վարդապետներէ՞ն կը գնէին գիրքերը. չունինք բացայայտ վկայութիւն. 1746ի Յուլիս 16ին Հ. Միքայէլ Վրդ.ի գրած մէկ բացատրութիւնը՝ թէ «հանեալ եղեւ ի մաքսէն (սնտուկն գրեանց), յետ ոմանց աւուրց դրգածախք եկեալ առին զՍաղմոսսն, զԿտակարանսն եւ զԱւետարանսն եւ զՔերականութիւնսն ըստ մեծի մասին», պէտք է հասկնալ Տիրացու Վարդանին ենթակայ գրավաճառներու մասին, որովհետեւ Մխիթար այս ուղղութեամբ անցեալին մէջ տուած էր իր պատուէրը, ունենալ միայն մէկ հաւատարիմ գրավաճառ, «զի նա միշտ առնուցու, եւ ինքն միայն վաճառեալ շահիցի՝ որքան կարէ, եւ որքան պիտոյանայ՝ եկեալ առցէ, եւ դուք այլում ոչ տայցէք. եթէ այսպիսի զտանիցի՝ զբաղումս շահէ նա, եւ ձեզ դիւրին լիցի»[63]:

Այս բոլորով հանդերձ՝ գրավաճառութեան գլխաւոր պատասխանատուն կը մնար Վենետիկէն ղրկուած վարդապետը, որ կը հսկէր ընդհանուր կացութեան վրայ, միաժամանակ որպէսզի չբացուէին այլ եւ այլ ճամբաներ գաղտնի գրավաճառութեան: Այսպէս՝ 1728ին, երբ Հ. Միքայէլ Վրդ. էր պատասխանատուն, կը գրէ. «լսեցի թէ մերձ միոյ նաւապետի 50 Աշխարհաբառ Քրիստոնէական գոյ, վաճառել կամի ասա. արդեօք ուստի՞ իցէ»[64]: Հ. Միքայէլի տարակոյսը անշուշտ անհիմն էր, որովհետեւ դժուար էր որ Մխիթար նման սխալ մը գործէր: Հ. Միքայէլէն ետք՝ նման տարակոյս կ'ունենայ

60. Անդ, էջ 166:
61. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 30 Ապրիլ 1740ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
62. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 12 Փետր. 1746ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
63. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 4 Յուլիս 1730ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ., Պոլիս:
64. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 13 Դեկտ. 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

Հ. Պօղոս Վրդ. ալ. «լուայ, զի Պատրիարքն ընդ միոյ վանէտկեցւոյ սակ արկեալ է, բերել զիւր կամեցեալ գրեանս, եւ տալ նմա ժ–ժա (10–11) շահել, եւ գնել գնոսա»[65]: Երկու տարի ետք՝ դարձեալ նոր տարակոյս մը. «աստէն ոմանք գրգածախք անցնեալք Միքէլ տղին: որ ընդ կօնվօյին է, գնել այդր (ի Վէնետիկ) զմեր գրեանս վասն նոցա. եթէ տաք նմա՝ աստէն ավերի կարգն, եւ ոչ բարեպէս լինի վաճառումն գրեանց մերոց ի Ստամպօլ»[66]:

Այս բոլորը ցոյց կու տան թէ գիրքերը լաւ ընդունելութիւն գտած էին Պոլսոյ մէջ, ըլլա՛յ գրավաճառներու կողմէ, ըլլա՛յ մանաւանդ ժողովուրդէն: Դժբախտաբար, չունինք Մխիթարի գրած բոլոր նամակներուն պատճէնները՝ ստուգելու համար թէ ո՛րքան հիմնուած էին Հ. Միքայէլի եւ Հ. Պօղոսի տարակոյսները:

Գիրքերու քանակը

Թէ ի՛նչ քանակութեամբ գիրքեր կը ծախուէին Պոլիս՝ չունինք կատարեալ ցանկեր եւ ցուցակներ, եզրակացութեան մը հասնելու համար: Տոմսակ գրեանցի մէջ նշանակուած ունինք միայն ութը տարիներու ընթացքին (21 Մայիս 1729–11 Սեպտ. 1736) զանազան անդամներով Պոլիս ղրկուած գիրքերու ցանկը, որոնք համադրելով կ'ունենանք հետեւեալը.

Ալբերդի Աստուածաբանութիւն	90
Պարտէզ հոգեւոր	441
Նոր Կտակարան	866
Գիրք առաքինութեանց	170
Դրախտ հոգւոյ	252
Տաղարան	540
Հանդերձեալ	226
Սաղմոս	1130
Դուռն քերականութեան	152
Բուրաստան աղօթից	180
Աստուածածնայ ժամագիրք	100
Դաշտիկ ծաղկալից	138
Կրթութիւն աղօթից	145
Խոկումն քրիստոնէական	458
Գիրք մոլութեանց	170
Աղբիւր բարի	296
Գիրք քրիստոնէականի	250
Յարացոյց	300
Աստուածաշունչ	95

65. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 15 Նոյեմբ. 1729ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
66. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 20 Դեկտ. 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

Տետրակ ռօզարի	40
Քերականութիւն (գրբր)	197
Գիրք Առակաց	171
Վարք Յովհաննու	170
Մեկն. ժողովողի	35
համագումար	6612

Շուրջ 6600 հատոր՝ ութը տարուան ընթացքին կը ղրկուի Պոլիս, ու յաջորդաբար կը շարունակուի աւելի մեծ քանակութեամբ, որոնց ամբողջական ցանկը չունինք, այլ լոկ քանի մը անգամ առաքուածներունը:

Գիրքերով զբաղող վարդապետը տարուէ տարի գրավաճառ Վարդանի հետ կը հաշուէր ծախու տրամադրելի գիրքերը, կը կատարէր գանձումները, ու Վենետիկ ղրկելով՝ կը կատարուէին նոր ապսպրանքներ: Բազմաթիւ նամակներ ունինք այս ուղղութեամբ, գրուած Պոլիսէն, ուր կը նշուին թէ ո՛ր գիրքերը անմիջական անհրաժեշտ են, որո՛նք շուտով կը ծաւալին եւ որոնք՝ ոչ: Իւրաքանչիւր գիրքի մասին գրած ատեննիս՝ անդրադարձանք արդէն թէ ի՛նչ ընդունելութիւն գտած են անոնք. սակայն այժմ պատշաճ կը նկատենք մէջբերել քանի մը նամակներու նմոյշներ, ցոյց տալու համար գրավաճառական գործունէութեան եղանակը. «գրեանց զորոց երբեմն գրեցի ուղարկելիք, երեք եւ չորս Աստուածաշունչ, մէկ կամ երկու Ճաշոց, Աւետարանի մեկնիչ 10 լիցի, Կտակարան, Աւետարան, Սաղմոս բազումք լիցին. Քերականք թէ Տաղարան եւ Այբբենարան, Ժամագիրք եւ Ռօտրիկվեց միջավար թուով լիցին»[67]. «աստ այս գրեանք ոչ գտանին, այսինքն՝ Կտակարան, Աւետարան, Սաղմոս, Պարտէզ, Բուրաստան, Մեծ Քերականութիւն, խոշոր գրով Պարտէզ խնդրօղք բազումք, լինի թէ տպեցեալ լիցի. Սաղմոս մեծ բազումք ուղարկեցէք»[68]: Ապսպրանքներն ալ, բնականաբար, կը կատարուէին գրավաճառին ցուցմունքներուն համաձայն. այսպէս, 1740ի Մայիս 24ին՝ Հ. Պօղոս կը գրէ. «յարդութեամբ ծանիր, ո՛վ Գերյարգելի, զի ըստ բանի Պետրոս աղայի գրեցի զայս, թէ կարի խնդրօղ գոյ զայսոսիկ տեսակ գրեանց. այսինքն՝ 50 Աւետարանի մեկնիչ, 40 Կտակարան, 30 Քերականութիւն, 50 Բուրաստան, 200 Պարտէզ, 30 Աստուածածնայ ժամագիրք, 50 Փոքր Սաղմոս, 30 Ալպերտք, 50 Տանկերէն քերականութիւն, 50 Խաղալու տետր, 100 Թօմա Քէմբացի»:

Ամէն գիրք նոյն թափով չէր ծաւալիր. շատ անգամ կախում ունէր արտաքին պայմաններէն, մանաւանդ քաղաքական կացութեննէն, վա–

67. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 9 Յունվ. 1747ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
68. Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն, 20 Մայիս 1748ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

ճառականութեան ընթացքէն։ Մեծապէս ազդած են նաեւ կրօնական խնդիրները, այնպէս որ Կոլոտ Պատրիարքի շրջանը կարելի է անուանել գրավաճառութեան ամէնէն փայլուն շրջանը, մինչ յաջորդ տարիներուն՝ երբ հալածանքը սաստկացած է, համր ընթացած է նաեւ գրավաճառութեան գործը, չըսելու համար որ ամբողջովին կասած է։

1727 *Նոյեմբ.* 22 *թուակիր նամակով՝ Հ. Միքայէլ Վրդ. կը գանգատի, թէ «այժմ մարդիք ոչ ունին զսէր ընթերցման, որք ստացեալ են զգիրս կամ ստանան, ի մէջ փոշոյ պառկին գրեանքն, եւ ընկղմեալք են ի հոգս առից եւ տրից եւ պահպանման ընտանեաց»։* 1737*ի Հոկտ.ին Հ. Թոմաս Վրդ. կ'իմացնէ՝ թէ պատերազմի սպառնալիք ըլլալով, քաղաքը շփոթ վիճակ մը ունի, ոմանք ինկած են պարտքերու տակ եւ ուրիշներ հազիւ երբեք կը գտնեն իրենց ապրուստի դրամը. այս կացութեան մէջ՝ աւելորդ էր մտածել գիրք վաճառելու մասին*[69]։

ԶՄԻՒՌՆԻԱ

Հայաշատ քաղաք մըն էր նաեւ Զմիւռնիա, ուր ծաւալած են բաւական մեծ թիւով՝ Մխիթարի հրատարակութիւններէն։

Մինչեւ 1732 *թուականը չունինք բացայայտ վկայութիւն թէ ի՛նչ ձեւով վաճառուած են հոն մեր գիրքերը. անտարակոյս, Ս. Ղազարէն Պոլիս մեկնող Հայրեր, Զմիւռնիա իջեւանելով, ծանօթներու ձեռքով կը ծաւալէին հետերնին ունեցած գիրքերը, եւ կամ կը յանձնէին հաւատարիմ ազգայիններու, որպէսզի անոնք ծախեն։ Այսպէս՝* 1725*ին, Հ. Միքայէլ Վրդ. կ'անցնի Զմիւռնիայէն, ուր կը հանդիպի Պր. Աւետի մը, որ* 1718 *թուականէն ծանօթ էր Մխիթարի։ Պր. Աւետ «եարց ինձ, արդեօք ի՞նչ նոր գիրք գոն ընդ քեզ ի Հայր Աբբայէն. ես ասացի՝ այս ինչ եւ այն ինչ. նա կարի աղաչեաց թէ երթանք ի նաւն, զոր ինչ հաճիցի՝ առնուցու։ Վասն որոյ ի միասին աւուր գնացաք ի նաւն, բացի զնստուկն, էառ ի նմանէ զմի* Առաքինութեանց, *զմի* Մոլութեանց, *զմի* Քրիստոնէական, *զմի* Աղբիւր, *զմի* Աստուածածնայ Ժամագիրք, *եւ զմի* Խոկումն, *բայց ես ոչ գիտելով զգինն, ոչ առի զդրամն...»*[70]։

69. *«Բազումք թողեալ զառեւտուրն՝ մտածեն զվախճանն թէ զիարդ լինելոց իցէ վերջն մեր. վասն այսորիկ բազումք ոչ շահելով ի առեւտրից՝ ապրին ի ներկայ ունելոցն. ոմանք ի մէջ պարտուց անկանին եւ ոմանք հազիւ ապրին աշխատանօք ձեռաց իւրեանց. յայսմանէ կարէք մակաբերել զդադարումն վաճառման գրեանց մեծի եւ փոքու». (Հ. Թոմաս՝ Պոլիսէն,* 15 *Հոկտ.* 1737*ին, առ Մխիթար Աբբայ)։*
70. *Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն,* 22 *Սեպտ.* 1725*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։*

1732*ի Հոկտեմբեր ամսուն՝ Խաչիկ Յակոբեան կը մեկնի Ս. Ղազարէն Պարսկաստան, ծանրաբեռնուած բազմաթիւ գիրքերով։ Զմիւռնիա հասնելուն*[71], *երբ կը սկսի ծախել գիրքերը, դժուարութեան մը կը հանդիպի. «*Մոլութեանց *եւ* Առաքինութեանց *ի միասին հրամայեալ ես* զ (6) *մառչիլ, եւ աստ տեսանեմ որ այլք ծախեն* ե (5) *մառչիլի»*[72]*։ Թէ որոնք են նամակին մէջ ակնարկուած «այլք»ը, այսինքն՝ Մխիթարի տպագրած գիրքերը ծախողները, դիւանական թուղթերէ կարելի չեղաւ ստուգել, սակայն կը հաստատուի անոնց գործունէութիւնը նոյն քաղաքին մէջ։*

1736*էն ունինք հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.* «1736 *Ապրիլ* 25. *յղեցաք ի Զմիւռնիա, միով փոքրիկ արկեղբ,* 10 Աստուածաշունչ». «1736 *Սեպտ.* 7. *վաճառեցաք Պր. Պաղտասարին զստորեւ գրեցեալ գրեանս, զորս յղեաց յիզմիր.* 5 Առաքինութեանց, 5 Մոլութեանց, 5 Ալպերտ, 10 Բուրաստան, 10 Քրիստոնէական, 10 Աստուածածնայ Ժամագիրք, 10 Տաղարան, 5 Կրթութիւն, 5 Յարացոյց, 3 Հանդերձեալ, 3 Քերականութիւն մեծ, 4 Ժողովողի մեկնութիւն, 10 Ռօզարի տետր». «1736 *Սեպտ.* 14. *յղեցաք ընդ Պր. Ադամին* 12 Աստուածաշունչ»[73]։

Այս ակնարկներէն կարելի է եզրակացնել թէ Մխիթար չէ ունեցած Զմիւռնիոյ մէջ ներկայացուցիչ գրավաճառ, այլ վենետաբնակ ազգային մըն է որ կը գնէ Մխիթարէն եւ իր հաշւոյն կը ղրկէ Զմիւռնիա։ Իրապէս ալ, Մխիթարի Հաշուեգիրքին *մէջ կը տեսնենք՝ թէ յիշեալ* (1736 *Սեպտ.* 7) *գիրքերու փոխարժէքը տրուած է Պր. Պաղտասարէն, գիրքերը յանձնած օրն իսկ*[74], *իսկ* Աստուածաշունչներու *գինը գանձած է մաս առ մաս. այսպէս,* «1737 *Հոկտ.ի վաճառից գրեանց ի մահտեսի Պաղտասարէ՝* 14 *Ֆիլիպ, (որ է)* 54 *լիրէ (զոյ իբրու այսքան եւս առնելի)».* «1738 *Յունվ. մահտեսի Պաղտասարն զմնացորդ վճարելիքն վասն գրեանց վճարեաց՝* 143:10 *լիրէ»։*

Մահտեսի Պաղտասարի միջնորդութեամբ գիրքերու Զմիւռնիա առաքումը կ'երկարի մինչեւ 1739–1740 *թուականները*[75]*. շատ հաւա–*

71. *Խաչիկ Յակոբեանի ձեռքով Մխիթար Զմիւռնիոյ առաջնորդ Մինաս Արքեպս.ի կը նուիրէ «որպէս նշան սիրոյ՝ երկու գրգուկք... որոց մինն է* Քերականութիւն *եւ միւսն կոչի* Յարացոյց». *(Մխիթար,* 23 *Յունիս* 1732*ին, առ Մինաս Արքեպս. Զմիւռնիա)։*
72. *Խաչիկ Յակոբեան՝ Իզմիրէն,* 22 *Հոկտ.* 1732*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։*
73. Տոմսակ գրեանց։
74. *«Ի վաճառից գրեանց՝ որք Մահտեսի Պաղտասարին եւ Եղիայի տուան, բացի միոյ* Աստուածաշնչի *գնոյն՝* 472 *լիրէ».* (Հաշուեգիրք, Սեպտ. 1736)։
75. Հաշուեգիրքին *մէջ նշանակուած է.* «1739 *Ապրիլ. Ի մահտեսի Պաղտասարէն, վասն նոր առեալ գրեանց, զոր յիզմիր յղեաց, լիրէ* 264». *եւ դարձեալ «Ի մահտեսի Պաղտասարէն, վասն գրեանցն, զոր յիզմիր յղեաց՝* 736 *լիրէ», ընդ ամէնը*

© National Library of Armenia

նաբար, կը ղրկուէին Պր. Անդրէասի մը, որ Զմիւռնիոյ մէջ կը ծախէր զանոնք՝ ի հաշիւ Պր. Պաղտասարի: Սակայն, 1740ին, Պր. Անդրէաս կը սկսի յարաբերութեան մէջ մտնել Մխիթարի հետ, հաշուակցելով ուղղակի: Թէ ինչո՛ւ եւ ի՛նչ կերպով կատարուած է այս փոխանցումը, մեզի անծանօթ կը մնայ: 1740ի Մարտին, Պր. Անդրէաս Զմիւռնիայէն Մխիթարի կը ղրկէ կանխիկ գումար մը[76], փոխարէն խնդրելով ծախու գիրքեր: Մահտեսի Պաղտասար կը մնայ միշտ բարեկամ Միաբանութեանս, սակայն գրքերու առուտուրի հրապարակէն կը քաշուի: Չունինք Անդրէասի գրած նամակը առ Մխիթար, սակայն Մխիթարի 8 Ապրիլ 1740 թուակիր պատասխանէն (Նմկ. թ. 649) կարելի է եզրակացնել՝ թէ Անդրէաս ինքն է որ խնդրած է գործակցիլ Մխիթարի, եւ «որովհետեւ այսպէս կամեցեալ է եղբայրութիւն քո, կը գրէ Մխիթար, մեք եւս ի սոյնս հաճեցաք. արասցես այնպէս»: Գործակցութեան իբր պայման դրուած է՝ Անդրէասի թողուլ ծախուած գիրքերու գումարին մէկ տասներորդը:

Այնուհետեւ տասը տարի անընդհատ (1740–1749) կը թղթակցին Մխիթար ու Անդրէաս. վերջինս ամենամեծ հաւատարմութեամբ կը կատարէ գրավաճառի պաշտօնը, միշտ իմացնելով թէ ո՛ր գիրքերը անհրաժեշտ են, որո՛նք կը ծախուին եւ որո՛նք ոչ: 1740–1742 տարիներուն՝ Անդրէաս կը փափաքի ունենալ հաստափոր հատորներ, որովհետեւ նախապէս արդէն ամբարած էր փոքրադիր հատորիկները. «գիրք ղրկես նէ՝ մեծ մեծ գրեանք ղրկես, այսպէս մանր գր(ե)անք ես շատ ունիմ, չի ծախվիր. քանի անգամ գրեցի Նոր Կտակարան թէ լինէր՝ լէվ կու ծախվէր. կամ Մոլութեանց, Առաքինութեանց՝ ես չունեմ, եթէ կամենաս՝ ողորկես. կամ Բառագիրք որ ելնէ՝ շատ կ՚ուզեն»[77]: Յաջորդ նամակներուն մէջ ալ՝ Անդրէաս կը շեշտէ թէ փափաքողներ կան Մատթէի մեկնութեան, գրաբար Քերականութեան եւ նոր տպուած գիրքերու:

Տասը տարուան գործունէութեան ընթացքին թէ ո՛րքան գիրք ղրկուած է Անդրէասի, չունինք կատարեալ ցանկ մը, մնացած են մեզի Մխիթարի քանի մը նամակներու պատճէնները, ուր կը նշուին առաքուած գիրքերու անունները. այսպէս, 1743 Յունիս 7 թուակիր նամակին համաձայն՝ կը ղրկուին 11 Աստուածաշունչ, 17 Մեկնու-

հազար լիրէ: Չենք գիտեր Պր. Պաղտասարի առած գիրքերու ցանկը, սակայն հազար լիրէն ենթադրել կու տայ բաւական թիւով գիրքեր:

76. «1740 Մարտ. Ի յիզմիրու մահտեսի Անդրէասէն, զի գիրք առաքեսցեմք՝ 212 լիրէ». (Հաշուեգիրք): Անդրէասի եւ Մխիթարի փոխ յարաբերութիւններու ընթացքին, Պաղտասար կը պահէ իր լաւ յարաբերութիւնը՝ Մխիթարի հետ, տալով զանազան ընծաներ Միաբանութեանս. (հմմտ. Հաշուեգիրք, 1740 եւ յաջորդ տարիներուն):

77. Անդրէաս՝ Իզմիրէն, 13 Հոկտ. 1740ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

թիւն Մատթէի, 3 Քերականութիւն գրաբար, 10 Յաղագս համակամութեան, 5 Երից ուխտից, 20 Քերականութիւն տաճկերէն, 10 Ժամագիրք, 60 Խոկումն (Նմկ. թիւ 731): 1746ի Ապրիլ 25ին կը ղրկուի՝ 15 Կտակարան, 22 Մեծ Սաղմոս, 2 Աստուածաշունչ, 2 Ճաշոց, 10 Բուրաստան, 4 Ժամագիրք (Նմկ. թիւ 815):

Թէեւ չունինք Զմիւռնիա ղրկուած գիրքերու լրիւ ցանկը, սակայն մնացած է տասնամեայ շրջանին ծախուած գիրքերու փոխարժէքը, որոնց վրայէն կարելի է ընդհանուր գաղափար մը կազմել: Առանձին թուղթի մը վրայ կը գտնենք հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Սկսեալ ի թուին 1737, վաճառեցաւ Պր. Անդրէասին.

1737 Մայիսի 16	–	լիրէ	190:կէս
1738 Փետր. 5	–		240:կէս
1739 Ապրիլ 27	–		1006
1740 Օգոս. 5	–		379
1741 Յունվ. 2	–		217
1742 Փետր. 22	–		953
1743 Հոկտ. 1	–		940
դարձեալ	–		392
դարձեալ	–		186:կէս
1744 Յունիս 20	–		151
1745 Մարտ 4	–		292
դարձեալ	–		85
դարձեալ	–		293
1746 Ապրիլ 21	–		841
Օգոս. 26	–		601
1747 Օգոս. 17	–		50
			6817:կէս

Անդրէաս ամէն անգամ չէ ունեցած գրավաճառային դիւրութիւն: Նամակներէն դատելով՝ կրած է երկար հիւանդութիւններ. շրջան մը՝ քաղաքին մէջ տիրած է համաճարակ, պատերազմի վախեր ու տնտեսական տագնապներ յաջորդած են. երբեմն նոյնիսկ խաչաձեւումներ պատահած են. «յետեւ եւ աջմներն բերել են, ես չի գիտէի, նորանք երկու ղուռուշ ծախեցին կամ այլ գրեանք, որպէս տեղդ առած են՝ նոյնպէս տվան. մերն մնաց»[78]:

Մինչեւ Մխիթարի մահը եւ անկէ ետք ալ Անդրէաս գործակցած է Միաբանութեանս հետ: Անդրէաս պէտք է յառաջացած տարիքի մարդ եղած ըլլայ. գրած նամակները կը մատնեն դողդոջուն ձեռք մը, եւ շատ հաւանաբար, խնդրած ալ ըլլայ Մխիթարէն՝ հրաժարիլ

78. Անդրէաս՝ Իզմիրէն, 19 Օգոստ. 1742ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

գրավաճառութենէն։ Ունինք Մխիթարի գրած մէկ նամակը, ուղղուած Իզմիրաբնակ Պր. Նահապետ Համբարեանի. դժբախտաբար, անթուական է նամակին պատճէնը, սակայն պարունակութենէն դատելով՝ պէտք է գրուած ըլլայ 1747ի առաջին ամիսներուն։ Նամակին մէջ, Մխիթար կը ծանուցանէ թէ «Պարոն Անդրէաս, որ ի բազում ամաց հետէ յանձն առեալ էր զգրեանս մեր վաճառել... ըստ որում ծանեաք ի գրոյ նորին, կարելի է թէ այժմ, կամ զկնի ոմանց ժամանակաց՝ ոչ կարիցէ զնոյն ծառայութիւնս առնել, վասն ծերութեան իւրոյ». ուստի նոյն գործը կ'առաջարկէ Պր. Նահապետի, խնդրելով որ յանձն առնէ միայն այն ատեն՝ երբ Անդրէաս ինքնայօժար իրեն յանձնէ գործը։ Նոյն նամակին մէջ, Մխիթար կը յստակէ պայմանները. «զիւրաքանչիւր տեսակ գրեանց այնքան զնոյ վաճառիցես, որքան գրեցեալ է ի մէնջ ի գիրս նորին, եւ ոչ աւելի կամ նուազ։ Եւ վասն աշխատանաց քոց... զորքան ղուռուշի գիրք ծախիցես, ըղտասանորդն առնուցուս» (Նմկ. Թիւ 1138)։

Պր. Նահապետ Համբարեանի պատասխանը գրուած է 20 Ապրիլ 1747ին, ուր կը յայտնէ Պր. Անդրէասի հետ հանդիպումը. բայց, կ'ըսէ՝ թէ Անդրէաս իր կողմէ ոչ մէկ խօսք բացած է նոյն նիւթին մասին, եւ Պր. Նահապետ չէ համարձակած հարցը արծարծել։ Ապա Նահապետ կը հիւսէ գովքը Անդրէասի՝ գրելով. «ես այնպէս կարծեմ՝ թէ լավ է նորա քօվ մնալն, քան թէ իմ, եւ նա առաւել կարէ լաւ ծախել՝ քան զիս տասնապատիկ. եւ ես ունիմ քանիմի գիրգ խանութս, ոչ կարեմ ծախել, եւ միտ մէկէ երկուքէ ոմանք խաթեր համար ամաչելով առնուն, եւ ոմանց պիտոյ է որ առնուն։ Եւ նա միշտ հայոց օտաներն գնայ եւ խօսի եւ բարեկամութիւն ունի, եւ կարէ այս կողմանէ ծախել..., այլ եւ նա 300 կամ 400 ղռուշ այս կողմանէ վասն դրգի դրած է, թէ նախ՝ վասն լուսաւորութեան, երկրորդ՝ օգուտ վանգին, ոմանց փողով, ոմանց բաշխէ առանց փողի, եւ ոմանց տայ որչափ մայր փողն է. եւ առնու եւս մանր եւ խոշոր պատկերք եւ մետալք եւ վարդարանք, եւս բաշխէ ո՛վ որ խնդրէ. այս մարդուն դիտաւորութիւնն վաստակի չէ, այլ հոգեւոր լուսաւորութեան է։ Ինչ եւ իցէ, կամիմ ծանուցանել թէպէտ ծերացեալ է, անճախ իւր բանն լաւ յառաջ տանի»։

Անդրէաս իր յարաբերութիւնը պահած է Մխիթարի հետ մինչեւ Աբբահօր մահը, ու անկէ ետք ալ, որովհետեւ թղթակցութիւնները կը շարունակուին նաեւ Մելքոնեան Աբբահօր հետ։

ԴԷՊԻ ՆԵՐՔԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐ

Պոլիս գտնուող գիրքերու պատասխանատու միաբանը, բացի քաղաքին գրավաճառային հոգերէն, ունէր երկրորդ մըն ալ. հասնիլ

մինչեւ ներքին գաւառները, անոնց ալ հոգեւոր կարիքը հոգալու համար։ Նոյն մտահոգութիւնը ունէր նաեւ Մխիթար, որ գրած նամակներուն մէջստէպ կը յիշեցնէ՝ անփոյթ չըլլալ այդ պարտականութեան։ Կը պատահի նաեւ որ գաւառներէն կը գրեն ուղղակի Մխիթարի, եւ սա իր կարգին կու տայ հրահանգներ Պոլիս, որպէսզի անկէ ղրկուին գիրքերը, հաւատարիմ ճամբորդներու հետ։ Անկարելի չէ որ վաճառականներ, շահու ակնկալութեամբ, Պոլսէն գնելով գիրքեր՝ ծախէին այլ եւ այլ քաղաքներու մէջ։ Հ. Պօղոս Վրդ. փոքրադիր Գիրք Առակացի համար կ'ըսէ թէ չեն ծախուիր Պոլսոյ մէջ, բայց «յումեմնէ բազումք ի միասին գնեցան եւ տարեալ եղեն ի յԱնատօլու»[79]։

Անցնելով մանրամասնութեան, տեսնենք թէ գլխաւոր ո՞ր քաղաքներուն մէջ տարածուած էին Մխիթարի հրատարակութիւնները։

Կ ա ր ի ն

Մխիթարի առաջին աշակերտները երկար տարիներ պաշտօնավարած են իբր հոգեւոր հովիւներ այս քաղաքին։ 1719ին, Կարինեցի Հ. Գաբրիէլ Ս. Ղազարէն կը մեկնի դէպի Գաղատիա, հետը տանելով բազմաթիւ տպագրութիւններ, որոնց ճշգրիտ թիւը չունինք. շատ հաւանաբար, Ըլլան Ալպերտ եւ Կրթութիւն աղօթից, ինչպէս նաեւ Վենետիկ տպագրուած այլ հոգեւոր գիրքեր։ 1722ին հասնելով Կարին՝ շուտով կը մնայ ձեռնունայն. ժողովուրդը կը խլէ գիրքերը. «Կրթութիւն աղօթից գիրքն, մինչեւ 50 փարայ կու ծախեն եւ ոչ գտանեն»[80]։

Հ. Գաբրիէլէն ետք Կարին կը հաստատուի նոյն քաղաքացի Հ. Յակոբ Ներսէսեան (1726–1738), ու այնուհետեւ անոր ձեռքով կը ցրուին գիրքերը. «գոյ խնդրող Առաքինութեանց եւ Մոլութեանց եւ Քրիստոնէական վարդապետութիւն... առաքել աստ բարւոք լինի»[81]. կը գրէ Կարինէն Վենետիկ, ու Մխիթար հրահանգ կու տայ Պոլիս, ճամբայ հանելու համար պահանջուած գիրքերը[82]. յաճախ ալ, առանց Կարինէն յատուկ սպառէր մը ստանալու, կը յանձնարարէ Պոլիսէն ղրկել դէպի «յԱրզրում զոնեայ տասն ձեռք գիրք՝ ի մեծ

79. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 5 Յունվ. 1735ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
80. Հ. Գաբրիէլ Վրդ. Կարինէն, 7 Դեկտ. 1722ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
81. Հ. Յակոբ Վրդ. Կարինէն, 7 Օգոստ. 1727ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։
82. «Էրզրումցի Հ. Յակոբն գրեալ է՝ թէ անդ գոն խնդրողք Առաքինութեանց, Մոլութեանց եւ Քրիստոնէականն. ուստի եթէ այդր գոն առ քեզ, յղեա՛ զոմանս, այսինքն՝ իբրու տասն տասն, եթէ գտցի հաւատարիմ գնացող անդ, նաեւ ի աշխարհարառ Քրիստոնէականէ յղեա՛ զոմանս». (Մխիթար, 10 Դեկտ. 1727ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս)։

© National Library of Armenia

գրեանց, եւ քան ձեռք՝ ի փոքր գրեանց. իսկ ի աշխարհաբառ Քրիստոնէականէ՝ յիսուն հատ. Հրաշից գրքէն եւ ի Դաշտիկ գրքէն՝ քսաննական հատ»[83]: Հ. Միքայէլ ալ Պոլիսէն կը կատարէ Մխիթարի պատուէրները, ինք իր կողմէ ալ մտածելով ղրկել ինչ ինչ աւելի գիրքեր[84], որոնց փոխարժէքները հաւաքելով կը հասցնէ Վենետիկ:

Ունինք մեր տրամադրութեան դիւանական մանր թուղթեր ալ, ուր կան զանազան ծանօթութիւններ՝ թէ Կարինի մէջ ծախուած են այս կամ այն գիրքերը. այսպէս՝ կը յիշուի Գալուստ անունով վաճառական մը, որ 1720ին Վենետիկէն շուրջ 600 հատոր գիրք տարած է Արեւելք, որոնցմէ մաս մը ծախած է Կարին: Զանց կ'ընենք իջնել աւելի մանրամասնութիւններու:

Թօքաթ

1720–1721ին շրջուն վաճառական Գալուստ, Վենետիկէն կը մեկնի 600 հատորներով, ու հասնելով Թօքաթ՝ հոն կը թողու հետը ունեցածներէն բաւական թիւով օրինակներ[85]:

1728ին, Հռոմէն Թօքաթցի Յոհան Եպս. կը գրէ Մխիթարի, պատուիրելով դէպի Թօքաթ ճամբայ հանել իր անձնական դրամով տպել տուած գիրքերէն, որոնք տեղւոյն վրայ ծախուելով՝ նպաստ մը պիտի ըլլային Յոհան Եպս.ի ազգականներուն: Նոյն տարուան Յունիսին՝ Մխիթար Պոլիս կը ղրկէ 40 Հրաշից քաւարանի, 40 Դաշտիկ, 40 Վարք Յովհաննու, որպէսզի Պոլիսէն ղրկուին Թօքաթ: Յոհան Եպս.ի ազգականները լսելով այս բանը, կը գրեն Պոլիս՝ Հ. Միքայէլին, խնդրելով գիրքերուն փոխարժէքը եւ ոչ գիրքերը: Այս բոլորը մանրամասն կերպով Մխիթարի կը հաղորդէ Հ. Միքայէլ, եւ կ'ընդունի Աբբահօր արդելական պատասխանը. «պարտիս զգոյշ լինիլ, զի մի՛ այդր վաճառիցես, ըստ որում նոքա գրեալ են քեզ..., զգիրքսն անդ (ի Թօքաթ) յղեցէք, զի նոքա անդ վաճառիցեն»[86]: Մխիթար կը պնդէ, որպէսզի նոյն քաղաքն ալ հոգեւոր օգուտ մը քաղէ գիրքերէն, հակառակ որ ղրկուած երեք տեսակ գիրքերն ալ իր տպել տուած գիրքերը չէին, այլ Յոհան Եպս.ի թարգմանածները եւ սեփականութիւնը:

83. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 8 Յունիս 1728ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիս:
84. «Այս յետի գրեանցս՝ Աղբիւր բարի, Պարտէզ եւ այլն..., յառաջ եւ յետ, 72 բոլորի գիրք ուղարկեցի յԱրզրում, թող զհերուի 90 բոլորի ուղարկածս». (Հ. Միքայէլ, 23 Օգոստ. 1729ին, առ Մխիթար): 1727 Օգոստ. 1ին ալ Հ. Միքայէլ կ'իմացնէ Մխիթարի՝ թէ «200 բոլոր գին գրքերուն ուղարկեր էր Հ. Յակոբն յԱրզրումայ»:
85. Գալուստի Թօքաթ թողուցած գիրքերու ցանկը հրատարակեցինք այլուր:
86. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 8 Յունիս 1728ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ., Պոլիս:

Տարիներ ետք, երբ Մխիթար Զմիւռնիոյ Անդրէաս դրավաճառին կը ղրկէ իր գիրքերը, կը լսէ Անդրէասի առարկութիւնը՝ թէ մանր գիրքերը դժուար կը ծախուին տեղւոյն վրայ, ու «թէ որ կարեմ դէպ Թօխաթ կամ Էրզրում ողորկեմ»[87]: Ապահովաբար Անդրէաս կատարած է խոստացածը:

Էնկիւրի

Էնկիւրիի Հայոց հանդէպ Մխիթար կարծէք յատուկ սէր ունեցած է սկիզբէն ի վեր: Տեսանք նախապէս թէ ի՛նչպէս Մխիթար իր անթիւ զբաղումներուն մէջ կը գտնէր ժամանակ, ու 1727ին կը շարադրէր յատուկ Քերականութիւն մը՝ անոնց համար, հայատառ թրքերէն լեզուով սորվեցնելու համար անոնց մայրենի լեզուն, որպէսզի տիրանալով լեզուին՝ աւելի դիւրաւ իւրացնէին Քրիստոնէական վարդապետութիւնը: Գիրքը պատրաստելով կը ղրկէ Էնկիւրի, ու նամակով կը գրէ քաղաքին գլխաւոր պատասխանատուներուն. «Արասցէ Տէր զի բարուք հոգ տանիցէք եւ ամենից պատանեաց ձերոց ուսուցանել տալ ջանայցէք զհայերէն լեզուն..., որպէսզի երբ սկսանիցէք ուսանիլ զլեզու, զնոյն քրիստոնէականն կարդալով առաւել զարգանայցէք խօսել զաշխարհաբառ լեզուն»[88]:

Ապա այնուհետեւ Մխիթարի աշակերտները շատ սէպ անցնելով նոյն քաղաքէն, թէ՛ սորվեցուցած են հայերէն լեզուն, եւ թէ հոն թողուցած են բազմաթիւ տպագրուած գիրքեր: Պոլսոյ գրավաճառը՝ Պետրոս, իր կարգին, պէտք է Էնկիւրի ղրկած ըլլայ բազմաթիւ գիրքեր, հոն ծախելու նպատակով, որովհետեւ իր հաշուի թուղթերուն մէջ նշանակուած է հետեւեալը. «յամին Տեառն 1741 Յուլիսի սկիզբն դուրսն եղեալ վէրէսիէն եւ ներկայ եղեալ ստակն սոքա են. յԷնկիւրիէ եղած գրքերն կանէ ղռուշ 296...»:

1745ին, Իզմիրէն Անդրէաս դրավաճառ կը գրէ Մխիթարի. «Էնգուրցի օրհնեալ Աստուածատուրն տեղս էր, ասաց. Գրես (Աբբահօր) որ մեծ Սաղմոս չի մնաց Էնգուրի, մին 40 կամ 50 հատ ղրկէ: Յինքն գնաց Էնգուրի, եթէ կամենաս՝ ղրկէ տեղս, ես ասից ղրկեմ Նորա»[89]:

Ամիթ

1729ին, Վենետիկ կը գտնենք տիգրանակերտցի Պաղտասար Վրդ. մը, որ կը դառնայ իր ծննդավայրը: Մխիթար կը նուիրէ անոր կարգ

87. Անդրէաս՝ Իզմիրէն, 20 Մարտ 1744ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
88. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 20 Մայիս 1727ին, առ Տիրացու Գրիգոր, Էնկիւրի:
89. Անդրէաս՝ Իզմիրէն, 2 Օգոստ. 1745ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

մը գիրքեր: Բացի այդ գիրքերէն՝ Պաղտասար Վրդ. կ'առնէ վանքէն շուրջ 130 *հատոր, առանց վճարումի. կը թողու յայտարարութիւն մը՝ հետեւեալ պարունակութեամբ.*

«Պատճառ գրոյս այս է. որ ես Տիգրանակերտացի իրրու Պաղտասար Վրդ. Աբրահամեան fահանայ, առի եւ ընկալայ զբազում հոգեւոր գրեանս ի Գերյարգելի Տեառն Մխիթարայ Աբբայ Հօրէն, այսինքն՝ Առաքինութեանց, Մոլութեանց, Ալպերտf, Նոր Կտակարան եւ այլ ամենայն ցեղից փոքր գրեանց, յորս զոն եւ գտանեն ներկայ յամիս ի վանս սուրբ Միաբանութեան նոցա: Եւ յաղագս այսոցիկ եւ վասն այլոց անթիւ բարերարութեանց նոցա եմ իսկապէս պարտաւոր առաջի Աստուծոյ եւ ամենայն ընտրելոց: Վասն որոյ գրեցի զձեռագիրս վասն վերահաստատութեան, եւ յայտ առնեմ զպարտս իմ որ է Ծ (50) վէնէտիկու ոսկի, որ ըստ սովորութեան մերոյ ասեմf թուրfի բառով եալտուզ ոսկի: Եւ յորժամ Տէրամբ գնամ յԱրեւելս՝ անհոգութիւն չանեմ, որfան կարեմ՝ շուտով զայս Ծ (50) ոսկիս հասուցանեմ վերոյ գրեալ Գերյարգելի Աբբայ Հօր մերոյ. չսպասեմ թէ գրեանfն վաճառուին, կամ այլ եւ այլ ունայն իրս պատճառել, այլ յուսալ ի Տէր եւ փոյթ ընդ փոյթ յղել, եւ եթէ շուտով հասանի ինձ մեռանել, զոր ինչ ունիմ՝ ջանայցեմ ի նոցանէ նախ զայս հոգայցեն: Թէպէտ ես ջանամ, սակայն խնդրեմ սատարութիւնն ի Տեառնէ, բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց, եւ աղօթիւf սուրբ Հարց եւ եղբարց Հոգով սրբով միաբանողաց:

Գրեցաւ Ոգւոյ Գալստեանն, յամի Տեառն 1729 Մայիսի 5, ի Վէնէտիկ: Գրեցի եւ կնfեցի»:

«Ցիսուսի Քրիստոսի
ծառայ
Պաղտասար Վարդապետ»
(*կնիք*)

Պաղտասար Վրդ.ի առած գիրքերու ցանկը, Տոմսակ գրեանցի *համաձայն՝ հետեւեալն է.* «5 Առաքինութեանց, 5 Մոլութեանց, 5 Ալպերտ, 5 Նոր Կտակարան, 10 Դաշտիկ, 10 Կրթութիւն, 10 Քրիստոնէական, 10 Աղբիւր, 10 Պարտէզ խոկմամբ, 6 Բուրաստան, 6 Աստուածածնայ ժամագիրf, 9 Քաւարանի հրաշից, 7 Վարf Ցոհաննու, 20 Տաղարան *կաշակազմ*, 10 Տաղարան *թղթակազմ*»: *Բոլոր այս գիրքերը Պաղտասար Վրդ. տարած պէտք է ըլլայ Ամիթ, որովհետեւ նոյն օրերէն ունինք Մխիթարի մէկ նամակը, ուղղուած Ամիթի առաջնորդ՝ Տէր Մարտիրոս Եպս. Թումմանեանի, ուր կ'իմացնէ թէ Պաղտասար Վրդ. Ս. Ղազարէն մեկնած է Տիգրանակերտ* (Նմկ. *թիւ* 370):

Ամասիա – Էտիրնէ – Պուրսա

Թէեւ չունինք դիւանական ընդարձակ մատենագիտութիւն՝ յիշեալ քաղաքներու մասին, թէ ի՛նչ չափով հոն ծաւալած են Մխիթարի գիրքերը, բայց գոնէ եղած քանի մը ակնարկները կ'ուզենք ամփոփել հոս:

Հ. Միքայէլ Պոլիսէն կը գրէ Մխիթարի, 6 *Հոկտ.* 1729*ին՝ թէ «ի յԱմասիա գնաց (գիրք)* 18 *ղուռուշի»: Ուրիշ նամակի մը մէջ, կը ծանուցանէ. «ի յեկեղեց գրեանցն մինչեւ ցայժմ* 100 *քոլորի չափ ծաւալեցաւ, թէ՛ յԱրզրում, թէ՛ յէտրէնէ»*[90]: 1747*ի Յունուար* 29*ին ալ Մխիթար կը գրէ Պոլիս՝ Հ. Միքայէլին. «հասցէ առ քեզ նաւն, յորում սնտուկ մի գիրք եղեալ եմք. եւ ի գրեանց յայնցանէ զքանի մը գիրք համանշանեալ եմք յղել ընդ Թղթոյն ի Պուրսա»:*

Հալէպ

Երկու ուխտաւորներ, Տէր Մարգար եւ Տէր Մարտիրոս, որոնք 1721–2*ին Ս. Ղազար այցելած էին,* 1724 *տարուան առաջին ամիսներուն դարձեալ կը հանդիպին Ս. Ղազար, Հռոմէն դէպի իրենց ծննդավայրը՝ Մերտին տանող ճամբուն վրայ: Տեսնելով Ս. Ղազար ժողովուած հոգեւոր գիրքերու տեսակները եւ կշռելով իրենց ժողովուրդին հոգեւոր կարիքը, յարմար կը դատեն տանիլ իրենց հետ, ծախելէն ետք՝ փոխարժէքը հատուցանելու պայմանով: Իրենց հետ կ'առնեն հետեւեալ գիրքերը.* 12 Առաքինութեանց, 12 Մոլութեանց, 12 Ալպերտ, 8 Կտակարան, 40 Աղբիւր բարի, 40 Կրթութիւն աղօթից: *Այս բոլորին գինն է* 700 *լիրէ. եւ որովհետեւ նոյն շրջանին Մխիթար եւ Սարգիս միասնաբար կը վաճառէին գիրքերը, եկած շահն ալ պիտի բաժնուէր երկուքին միջեւ:*

Տէր Մարգար՝ Ցունիս ամսուն (1724) *կը հասնի Հալէպ, եւ օրը կիրակի ըլլալով՝ կարելի չըլլար մաքսատունէն դուրս հանել գիրքերու սնտուկը. կարաւանը պատրաստ ըլլալով՝ կը մեկնի Մերտին, խնդրելով տեղւոյն հաւատարիմ Տիրացու Գէորգէ մը, որ յաջորդ կարաւանին հասցնէ ետեւէն սնտուկը, թոյլ տալով Գէորգի «թէ ուզող լինի՝ մին քանի հատ ծախես»*[91]*: Գէորգ փոխանակ մէկ քանիի՝ ամբողջ գիրքերը կը ծախէ Հալէպի մէջ, մինչ Տէր Մարգար ծարաւով կը սպասէ անոնց, վկայելով թէ յԱմիթ ճշմարտապէս Ժ–Ժ (10–10) ղուռուշ* Մոլութեանց *եւ* Առաքինութեանցն *կարէի ծախել... մինչեւ երեք հարիւր ղռուշ Աստուծով կարէի՝ միատեղ այնքան գրեանքով»*[92]:

90. *Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիսէն,* 13 *Դեկտ.* 1728*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
91. *Տէր Մարգար՝ Մերտինէն,* 20 *Օգոստ.* 1726*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
92. *Անդ:*

© National Library of Armenia

Բոլոր այս մանրամասնութիւնները կը գրէ Մխիթարի նոյն ինքն Տէր Մարգար, իր 20 Օգոստ. 1726 թուակիր նամակով, տեղեակ պահելու համար կացութեան, միաժամանակ վկայելու համար թէ «աշխարհական ոք յորժամ բարեկամութիւն առնէ ընդ սեւագլխոյ, վասն Աստուծոյ է ոչ, այլ վասն օգտի եւ շահի իւրոյ», եւ որպէսզի հաստատէ իր ըսածները, գրեթէ նոյն պարունակութեամբ նամակ մը գրել տուած է Մերտինի առաջնորդ Մարտիրոս Եպս. Թուխմանեանի, ուղղուած առ Մխիթար:

Մինչ անդին՝ Հալէպէն, Տիրացու Գէորգ, իր 27 Հոկտ. 1724 թուակիր նամակով կը գրէ Մխիթարի՝ թէ Տէր Մարգար իր քով թողուցած է գիրքերու սնտուկ մը, ու Մխիթար անտեղեակ անցուդարձին կը պատասխանէ. «յոյժ բարւոք է, լիցի թէ մինչ վաճառիցին, զգրամսն նոցին շուտով ի ձեռն հաւատարիմ վաճառականաց հասուսցես առ մեզ»[93]: Գէորգ անձամբ Մխիթարի հասցուցած չէ գիրքերու գինը, այլ փոխարժէքը անցուցած է Տէր Մարգարի, եւ սա իր կարգին՝ 1733ին փոխանցած է Խաչիկ Յակոբեանի, որ իբր շրջուն վաճառական՝ Վենետիկէն ուղղուած էր Պասրա: Այս մանրամասնութիւնը քաղած ենք Տէր Մարգարի 24 Փետր. 1733 թուակիր նամակէն, գրուած Մխիթարի, ուր կ'ըսէ. «... եհաս առ մեզ ձեռամբ Պարոն Խաչիկին. եւ մեք անդանդաղ՝ ելեալ ի Մերտինոյ գընաց(աք) ի Տեառպաքիր եւ հատուցաք նմա ի գնոց գրեանցն 162 Ղուշ, որպէս որ Պր. Գէորգն ի Բերիայ ծախեալ էր զամենեսինն»: Տէր Մարգար կը ստանայ Խաչիկի ստացագիրը ու կը ղրկէ Ս. Ղազար. ահա պատճէնը. «Թիւն 1733, Ֆէպրարն ա. յԱմիթ. Գերյարգելի Մխիթար Աբբահօր կոնթէ, առայ վերապատուեցելոյ Տէր Մարգարէն հասաւ ինձ ճերֆոյ գրեցելոյս բնծ (250) մուչիլ, որ է այսպէս.

Աբբահօր գրեանց կողմանէ որ ծախվել այ	անկր	(162)
Ընդ ցֆինն որ վենետիկ առածէս ելաւ	լ	(30)
Եւ վանֆին ողորմութիւն կամ ստակին բօնիփիֆար	ծը	(58)
	բնծ	(250)

Խաչիկ Յակոբեան»

Յաջորդաբար, Մխիթար պէտք է յարաբերութիւն պահած ըլլայ Տիրացու Գէորգին հետ, որուն ծանօթ էր նախապէս: Ունինք Մխիթարի անթուական նամակներէն մէկը, (հաւանաբար գրուած 1740ական թուականներուն), ուղղուած Գէորգին, սա պարունակութեամբ. «դարձեալ խնդրեմք զի ի թղթի քում ծանուսցես, թէ իցէ կարելի եւ

93. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 8 Յունիս 1725ին, առ Տիրացու Գէորգ, Հալէպ:

պատճառ, թէ ո՛րք տեսակք գրեանց պիտոյ են եւ կարեն վաճառիլ այդր, որպէսզի եթէ կամիցիս առ քեզ յղեսցուք զնտուկ մի գիրք եւ վաճառեսցես, զի մեք զհաւատարմութիւն քո եւ զբարեպաշտութիւնդ ճանաչելով՝ ի վաղուց հետէ կամիմք յղել զգիրք զի վաճառիցես»[94]: Դժբախտաբար չունինք յաջորդական նամակներ՝ հաստատելու համար թէ շարունակուա՞ծ է արդեօք դէպի Հալէպ գիրքերու առաքումը, թէ՝ ոչ:

Տիրացու Գէորգին հետ, կամ գուցէ անկէ ալ առաջ՝ կը գտնենք Թերզի Պօղոս մը, որ 1730ական թուականներուն Հալէպի մէջ ծախած է գիրքեր՝ ի հաշիւ Մխիթարի, ընդ ամէնը 35 տուգաթի: Պր. Խաչիկ Յակոբեան, Վենետիկ–Պասրա–Վենետիկ ճանապարհորդութեան ընթացքին, 1737–1738 տարիներուն մէջ, հանդիպելով Հալէպ՝ կը գանձէ այդ գումարը, եւ Իզմիրէն կը գրէ Մխիթարի՝ թէ «գըրեանքն որ ադարկած էիք Յալապ, Պօղոսին, բնաւ ծախել այ... ես առայ լզ (36) ղուշ, հետ ինձ կը բերեմ»[95]: Եւ իրապէս, երբ Խաչիկ Արեւելք տարած գիրքերուն գինը կը հատուցանէ Մխիթարի, կը յանձնէ նաեւ յիշեալ գումարը, ինչ որ Մխիթարի կողմէ տրուած ստացագիրին մէջ ալ յատուկէն շեշտուած է. «Պր. Խաչիկն... վճարեաց մեզ 1031 կօրէնթ տօգաթ... 35 տօգաթն առեալ էր ի Հալէպ՝ ի Թերզի Պօղոսէն, որ ունէր մեզ զպարտս վասն գրեանց»:

Մերտին

Նախայիշատակեալ Տէր Մարգարի հետ ճամբայ ելած գիրքերը չհասան Մերտին, սակայն Մերտին անծանօթ չէ Մխիթարի հրատարակութիւններուն: Քաղաքին Առաջնորդը՝ Տէր Մարտիրոս Եպս. Թուխմանեան հիացող մը եղած է Մխիթարի, եւ միաժամանակ քաջալերող անոր գործին:

Մխիթարի աշակերտներէն Հ. Թոմաս Վրդ. 1723ին կ'անցնի Մերտինէն, ուր կը մնայ շուրջ երեք ամիս. այդ առիթով է որ Մարտիրոս Եպս. անոր ձեռքը կը տեսնէ «զնորատիպ գրեանս, զԱռաքինութեանց եւ զՄոլութեանց, զորոց տեսութեամբն զուարճացեալ եմ եւ սպասեմ խոստացելոցդ զի ստանայցեմ. եւ աղաչեմ եթէ զայլս գրեանս նորս եւ հինս եթէ ի քէն թարգմանեցեալս եւ կամ շարագրեցեալս, զորս քոյին աշխատութեամբն ի լոյս ածեալ է, զմի մի յիւրաքանչիւրոցն շնորհեսցես մեզ, զի նոքօք մեք եւ մերայինք շահիցեմք: Եւ դարձեալ զայլ մեծագունեղ աւետիս ընկալայ ի նմանէ,

94. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, անթուական (Նամակ թիւ 1113), առ Գէորգ, Հալէպ:
95. Խաչիկ Յակոբեան՝ Իզմիրէն, 8 Յուլ. 1740ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

յաղագս սրբոյն Թովմայի աստուածաբանութեան գրոյն, եթէ լինի թէ այժմ մի հատորն տպագրեցեալ է: Եւ այսուիկ ամէնէցուն վասն շը-նորհակալ եմ ի գորովագութ հայրութենէդ»[96]:

1724ին, երբ Վենետիկէն Տէր Մարգար կը մեկնի Մերտին, Մխի-թար անոր ձեռքով Տէր Մարտիրոս Եպս.ին կը ղրկէ հաճելի ընծայ մը, Գիրք առաքինութեանց, Գիրք մոլութեանց եւ այլ մանր տպա-գրութիւններ, որոնց համար Տէր Մարտիրոս շնորհակալ ըլլալէ ետք, դարձեալ կը յիշեցնէ «որչափ նոր տամբայ գրեանք որ հանեալ է տէրութիւնդ, մեզ համար մէկ մէկ պ(ահ)եսցես»[97]:

1733ին, Խաչիկ Ցակոբեան Վենետիկէն Պասրա ուղեւորութեան ընթացքին՝ կը տանի կարգ մը գիրքեր, Մարտիրոս Եպս.ին նուիրե-լու՝ Մխիթարի կողմէ: Մէրտինի ժողովուրդը իր առաջնորդով միա-սին կարելի է նմանցնել անապատի ծաղիկի մը, կարօտ անձրեւի: Մարտիրոս Եպս. գիրքերը ստանալով՝ գրեթէ ինք իրմէ դուրս կ'ելլէ ու կը գրէ. «... նոր տամբայ լեալ՝ որ ընդ Պարոն Խաչիկան, եօթն փերթ գիրք առաք ի նմանէ, երեք երեք եւ այլոց գրեանցն եւս, ընդ որոց երեսուն եւ այլ աւելի..., վասն որոյ շնորհակալ եմք ղքէն ո'չ միայն բերանով այլ յօժար սրտիւ, եւ հայցեմք ի կենսատուէն զի տացէ քեզ կեանս երկարս, անդորրս, աջողմամբ հանդերձ»[98]. ապա նոյն նամակին մէջ կը յայտնէ թէ իմացած է Մատթէի մեկ-նութեան, Աստուածաշունչի եւ Բառարանի մը տպագրութեան մա-սին «եւ յոյժ ուրախացաք, եւ ակնադէտ սպասմամբ հայիմք ժամա-նել ի ձեռս մեր»:

Տարիներ ետք, երբ կը վախճանի Տէր Մարտիրոս, եւ անոր կը յաջորդէ Տէր Մարգար՝ իբր Արքեպիսկոպոս Տիարպէքիրի, կը գրէ Վենետիկ, 2 Ապրիլ 1742ին, խնդրելով Մխիթարէն որ ղրկէ մինչեւ Թօքաթ ղրկուի սնտուկ մը գիրք, որու գինը կ'ուզէ կանխիկ վճարել՝ մինչեւ 200 ղուռուշ[99]: Սակայն անկարելի էր գոհացնել խնդիրքը.

96. Տէր Մարտիրոս Եպս. Թուխմանեան՝ Մերտինէն, 27 Սեպտ. 1723ին, առ Մխի-թար Աբբայ, Վենետիկ:

97. Տէր Մարտիրոս Եպս. Թուխմանեան՝ Մերտինէն, 20 Օգոս. 1726ին, առ Մխի-թար Աբբայ, Վենետիկ:

98. Տէր Մարտիրոս Եպս. Թուխմանեան՝ Մերտինէն, 1733ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

99. «Եթէ կամի տէրութիւն ձերին, մին սնտուկ նոր գրեանք յղես ի Թօխաթ, առ ոմն բարեկամ տէրութեան ձերին, եւ գինն որքան որ լինի՝ ծանուցես. առցեն նախ զդրամսն, զկնի որոյ յղեսցեն մեզ զսնտուկն. եւ եթէ ոչ կամի տէրու-թիւնդ, նոյնպէս մին գրիւ ծանուցես, որ զաչս ի ճանապարհէն կարել տամ, քանզի կարի կարօտ եմ. եւ այս տեղս բնաւ այնպէս մարդ չունեմ որ կարիցէ կատարել ղայլապիսի, սակայն ի Թօխաթ կարծեմ թէ գոն...: Իմ մօտի լեալ գրեանքն, Թարց Պարոն Խաչիկի բերածէն, նորագոյնքն են Աստուածաշունչն...: Եթէ ողարկես որքան նորագոյնք գոն եւ զմնացեալսն փոքր գրեանք, Սաղմոսք

«գրեալ էիր առ մեզ զգրեանս ոմանս առաքել, բայց ցաւիմք զի ոչ կարեմք յղել, զի ոչ ունիմք զմիջոց՝ որով առաքիցեմք, քանզի եւ ի Թօքատ առաքելն դժուարին է մեզ, զի ոչ ունիմք անդ զոք»[100]:

Եգիպտոս

Եգիպտոսէն ալ կատարուած է գիրքերու ապսպրանք, սակայն Մխիթար հնարաւորութիւն չէ ունեցած գոհացնել զանոնք:

1739ի ընթացքին, Մխիթար երեք հատորներ իբր ընծայ կը ղրկէ Լիբանանի Անտոնեան Միաբանութեան անդամ՝ եգիպտաբնակ Հ. Նի-կողայոս Վրդ. Գրիգորեանի, որ յետ իր շնորհակալութիւնը յայտ-նելու՝ կը յաւելու «թէ գոն աստ ոմանք յեղբարց հայոց բնա-կեալք, որք խնդրեն ի մէնջ զգրեանս, որք ի ձէնջ առաքին ի վաճա-ռիլ. եւ մեք խոստացաք նոցա զեկուցանել զայս ձեզ, զի առնիցէք հասանիլ առ նոսա ձեռամբ մերով զգրեանս զայնոսիկ, եւ ծանու-ցանիցէք մեզ զգինսն իւրաքանչիւրոցն»[101]: Մխիթարի սրտին ալ շատ մօտիկ էր կատարել նման փափաք մը. «յոյժ կամէաք խնդիրն եղ-բարցդ կատարել»[102] կը գրէ Աբբահայրը նոյն վարդապետին, սա-կայն երթեւեկութեան դժուարութիւնը եւ չկարենալ նախընթաց մը ստեղծելը՝ անկարելի կը դարձնեն գիրքով օգնութեան հասնելու ե-գիպտահայերուն:

ԺԹ.

ՇՐՋՈՒՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌՆԵՐ

Երկար տարիներ Միաբանութեան բարեկամ՝ Պր. Խաչիկ Ցա-կոբեան, ծագումով Ջուղայեցի, վաճառական մարդ, իր գործերուն համար կը մտադրէ ուղեւորութիւն մը կատարել 1732ին, Մերձաւոր եւ ապա մինչեւ Հեռաւոր Արեւելքի սահմանները: Այս առիթով կը

աւետարդք, Քրիստոնէականք, Պարտէզք եւ այլն, մինչեւ րճ (200) ղուռուշի լինին: Ահա այս է խնդիրք իմ». (Տէր Մարգարէ Արքեպս. Թուխմանեան, Մերտինէն, 2 Ապրիլ 1742ին, առ Մխիթար):

100. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 7 Յուլիս 1743ին, առ Տէր Մարգար Արքեպս. Թուխմանեան, Մերտին:

101. Նիկողայոս Վրդ. Եգիպտոսէն, 11 Հոկտ. 1739ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վե-նետիկ:

102. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 23 Յունվ. 1740ին, առ Նիկողայոս Վրդ. Ե-գիպտոս:

© National Library of Armenia

համաձայնի Մխիթարի հետ, ու հետը կ՚առնէ շուրջ 750 հատոր, որպէսզի իր ուղեւորութեան ընթացքին ծախէ: Թուղթի մը վրայ նշանակուած է այդ գիրքերուն ցանկը, որ հետեւեալն է.

«Սոքա են որք տուան ընդ Պր. Խաչիկին Ճուղայեցոյն,
զի ընդ իւր տարեալ վաճառիցէ եւ զդրամն մեզ յղիցէ.

	ի նախկին սնտուկն	ի յերկրորդն	բնաւն
Առաքինութեանց Մոլութեանց	30	20	50
Քերականութիւն	20	10	30
Ալպերտ	20	10	30
Կտակարան	33	17	50
Դրախտ հոգւոյ	35	31	66
Կրթութիւն աղօթից	–	49	49
Քրիստոնէական	28	18	46
Աղբիւր բարի	13	22	35
Բուրաստան	–	40	40
Պարտէզ հոգեւոր	8	54	62
Տաղարան	30	30	60
Սաղմոս	–	45	45
Դաշտիկ	15	15	30
Հրաշից	22	11	33
Վարք Յոհաննու	–	30	30
Ժամագիրք Աստուածածնայ	–	25	25
Յարացոյց ապաշխարութեան	30	–	30
Հանդերձեալ կենաց	30	26	56
		գումարն՝ գիրք	767

զոսին ի յերկու սնտուկս եդեալ յղեաց
յիզմիր, զի երբ զնայցէ՝ առնուցու:
15 Ապրիլ 1732»:

1732ի Մայիս ամսուն՝ Խաչիկ կը գտնուի Լիվոռնոյ, ուսկից նամակով կ՚ապահովցնէ Մխիթարի՝ թէ գիրքերը, զետեղուած երկու սնտուկներու մէջ, «ղրկեցինք Իզմիր, ամենեւին անհոգս լինիս, բարեւ որ հասայ Իզմիր, ամենայն կողմանէ հոգսն իմն է, հետո կու տանեմ ուր եւ իցէ, կու ծախեմ, եւ Աստուած աջողէ, փոխարէնն այլ հետս կու բերեմ»[103]: Մխիթար գործնական ցուցմունքներ ալ կ՚ընէ Խաչիկին, յանձնարարելով Զմիւռնիա հասնելուն՝ բանալ գիրքերու սնտուկները, հանել գիրքերը, բաց տեղ դնել, որպէսզի խոնաւութենէն չփճանան, ու անոնցմէ աւելի «ըստ որում յանձնեալ եմ,

103. Խաչիկ Ցակոբեան՝ Լիվոռնոյէն, 23 Մայիս 1732ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

լաւ հոգ տանիս, եւ իւրաքանչիւր քաղաք յորս հանդիպիս, որքան որ կարենաս՝ վաճառել»[104]:

Երեք ամիս Զմիւռնիա մնալէ ետք (Սեպտ.–Նոյեմբ., Խաչիկ կ՚անցնի Փոքր Ասիոյ ներքին գաւառները, երկար կը մնայ Տիարպեքիր, ուր կը ստանայ թէ՛ նախապէս Տէր Մարգարի ձեռքով Մերտին ղրկուած գիրքերու գինը, եւ թէ՛ մանաւանդ կը ծախէ բազմաթիւ նոր գիրքեր: Զմիւռնիայէն Տիարպեքիր ճամբուն վրայ ծախած գիրքերը հետեւեալներն են. 24 Քերականութիւն, 31 Առաքինութեանց, 29 Մոլութեանց, 19 Աղբիւր բարի, 23 Կտակարան, 34 Յարացոյց, 31 Հանդերձեալ, 18 Դաշտիկ, 22 Դրախտ հոգւոյ, 19 Հրաշից, 28 Փոքր աշխարհաբար քրիստոնէական, 9 Քրիստոնէական, 33 Պարտէզ, 22 Բուրաստան, 13 Կրթութիւն աղօթից, 22 Ժամագիրք, 10 Սաղմոս, 11 Վարք Յովհաննու, եւ այս ամէնուն համար կը գանձէ 699 ղուրշ:

1734 տարուան սկիզբը՝ Խաչիկ Պասրա է, եւ կը շարունակէ թէ՛ ծախել տեղւոյն վրայ, եւ թէ՛ ցրուել զանազան քաղաքներ:

Երկար լռութենէ ետք, դարձեալ Պասրայէն, 24 Յունիս 1737ին, Խաչիկ լսելի կ՚ընէ իր ձայնը նամակով, իմացնելով թէ երկու տարի մնացած է Բաբելոն, «սակս վաճառելոյ զինչս ղօնսուլոյ ինկլիզաց». իսկ նկատմամբ գիրքերուն՝ կու տայ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ. «Զկնի բազում աշխատանաց յայտ լինիցի որպիսութեանցն գրեանց հետս եղելոց, կայ մնացեալ 60 հատ մանր գրեանց, թէ ոչ բովանդակն աստ (Պասրա) Սուրաթ, Մաղրաս, Բանկալայ, Ճուղայ առաքելով վաճառեցաք, եւ զդրամն ընդ դրամոց իմոց, աստ եւ անդ առաքելով յուսամ շահեցուցանել»: Այս լուրէն անտարակոյս ուրախացած պիտի ըղձայ Մխիթար, որուն միակ նպատակն էր հասնիլ օգնութեան իր հեռաւոր եւ սիրելի ազգակիցներուն: Խաչիկի ձեռքով՝ քանի մը տարուան ընթացքին կը ծաւալին 750 հատորներ, որոնք անշուշտ նիւթական շահ մըն ալ կը բերէին թէ՛ տիրոջ եւ թէ՛ վաճառողին: Ասոր գիտակից է նաեւ Մխիթար, եւ որպէսզի իր մըտերիմ աջակիցը՝ Խաչիկ չտարուի դրամի սէրէն, այլ միայն Աստուծոյ փառքէն, իր 1 Դեկտ. 1732 թուակիր նամակով, չի վարանիր տալ Խաչիկի հոգեւոր առաջնորդութիւն ալ. թոյլ տրուի մեզի զմայլանքով մէջբերել հատուած մը, մօտէն ճանչնալու Մխիթարի զգացումները. «զդրամն զոր շահեալ ես եւ կամ շահելոց ես, մի՛ սիրեր, այլ զբաժին սիրոյ դրամոյն հանեալ ի նմանէ՝ դիր ի վերայ բաժնի սիրոյն Աստուծոյ. եւ այսպէս յամենայնէ սրտէ սիրեա՛ զԱստուած. եւ մինչ դրամն ըստ ամենայնի զուրկ մնայ ի սիրոյ սրտիդ, աշխատանքն քո ոչ լինի վասն դրամոյ, այլ՝ վասն Աստուծոյ: Եւ թէպէտ

104. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, Մայիս 1732ին, առ Խաչիկ Ցակոբեան, Լիվոռնոյ:

© National Library of Armenia

ի ծառոյ այդպիսի աշխատանացդ ծաղկին եւ դրամք, սակայն ի սիրոյ սրտի քո, պարտին թօթափիլ, որպէս թօթափին ծաղիկքն ի ծառոց, եւ այսու պտուղն՝ որ է փառքն Աստուծոյ՝ մնայ ի վերայ ծառոյ աշխատանացդ: Եւ որպէս տէր ծառոյն մինչ տեսանէ զծառն ծաղկեալ, ոչ խնդայ ի վերայ ծաղկանց, այլ ի վերայ պտղոյն՝ որ հաստատացեալ լինի թօթափմամբ ծաղկանց, այսպէս եւ ի յաճախման բողբոջի պտղոց՝ բարի վաճառականն որ աշխատի ի յառ եւ տուր, մինչ տեսանէ զաշխատանաց ծառն իւր ծաղկեցեալ շահեցմամբ բազմաց դրամոց, զսէրն նոյնն որպէս զծաղիկ ծառոց պարտի ի բաց թօթափել ի սրտէ իւրմէ, որով պտուղն ճշմարտի սիրոյն Աստուծոյ հաստատասցի ի հոգւոջ նորին: ... Զդրամն՝ որ հետեւի եւ կամ շահեցեալ լինի, երբեւ զդիրտ եւ կամ զկաւ համարեալ, այնպէս բաշխեցէք ի պէտս ընտանեաց ձերոց եւ աղքատաց, առանց ջանից աճեցուցման թուոց նոյնին, որք որքան աճին՝ այնքան առաւել զերեն զանձն աճեցուցանողին, անողորմ դահիճ լինելով նմա»:

Խաչիկի ուղեւորութիւնը կը տեւէ չուրջ ութը տարի (1732–1740)· Վենետիկ դառնալով՝ գումարը մաս առ մաս կը փոխանցէ Մխիթարի· եօթը տարի կը տեւէ փոխանցումը, ու վերջաւորութեան՝ Մխիթար Աբբահօրմէ՝ կը ստանայ հետեւեալ ստացագիրը·

«Յամի Տեառն 1746, Սեպտեմբեր 10

Ես ստորագրեցեալս համահաստատեմ զի յամի Տեառն 1732, մինչ ձուղայեցի Պարոն Խաչիկն գնաց ի Վենետկոյ դէպ ի Պասրա, եառ ընդ նմա զերկու սնտուկ գիրք, զի տարեալ ընդ իւր վաճառեսցէ եւ զգինն հասուսցէ մեզ: Նաեւ եառ զգիր մի, զի բուսուսցէ զառնելիսն մեր, որ էր ի վերայ Մէրտինցի Տէր Մարգարին. եւ նա գնացեալ անդ վաճառեաց զգրեանսն եւ բուսոյց զառնելիսն մեր ի Տէր Մարգարէն: Եւ յորժամ դարձաւ աստէն ի Վենետիկ, վճարեաց մեզ 1031 Կօրէնթ տօզաթ, որոյ 250 տօզաթն էր առեալ ի Տէր Մարգարէն, եւ 35 տօզաթն առեալ էր ի Հալէպ ի Թէրզի Պօղոսէն, որ ունէր մեզ պարտս վասն գրեանց: Իսկ 746 տօզաթ էր գին իւր հետն տարեալ երկու սնտուկ գրեանցն: Արդ առ ի հաւատարմացուցանել զվերոգրեալս համահաստատեմ իմով ձեռագրովս ի ստորեւ»[105]:

Այսպէս ահա Մխիթարի գիրքերը կը հասնին Զմիւռնիա, Տիարպեքիր, Պասրա, Սուրաթ, Մատրաս ու Պենկալա: Յատկապէս, Հնդկաստան գտնուող Միաբանութեանս բարերար Պր. Մէլիքի[106] համար Մխիթար կը յանձնարարէ Խաչիկի՝ հետը ունեցած գիրքերէն մէկական օրինակ ընծայել իրեն[107], ինչպէս նաեւ կը նուիրէ «10 Նորատիպ Տաղարան, առ ի տանել ի Հնդստան»[108]:

105. Այս ստացագիրին միայն սեւագիր օրինակը պահուած ըլլալով, վրան չկայ Մխիթարի ստորագրութիւնը: Խաչիկի վճարումը պէտք է վերջացած ըլլայ 1746ի Սեպտեմբեր ամսուն, որովհետեւ նոյն թուականին՝ Հաշուեգիրքին մէջ իբր ստացուած գումար նշանակուած է հետեւեալը. «Պարոն Խաչիկին վերջին վճարէն, վասն իւր հետ տարած գրեանցն՝ 1364 լիրէ. եւ նախ քան զայս վճարեալ էր ի միջոց 5 ամաց՝ 811 կօրէնթ տօղաթ»:

106. 1719ին՝ յիշեալ Մէլիքի ծախսերով տպագրուած էր Կրթութիւն աղօթից գիրքը:

* * *

Շրջուն գրավաճառ մը եղած է նաեւ Գալուստ անունով մէկը, որ 1721–1722 տարիներուն՝ Վենետիկէն ճամբայ ելած է բազմաթիւ գիրքերով, եւ ուղղուելով Արեւելք՝ ծախած է զանոնք: Չունինք մանրամասնութիւններ այս ուղղութեամբ. միայն այսքան գիտենք՝ որ ճամբորդութիւնը պատահած ըլլալով 1720–1725 տարիներուն միջեւ, գիրքերու շահն ու կորուստը պիտի բաժնուէր Մխիթարի եւ Սարգիսի միջեւ[109], կնքուած դաշնագիրին համաձայն:

Գալուստ երբ Վենետիկ կը վերադառնայ՝ կը պատրաստուի հաշուետուութեան ցանկը, ուր նշանակուած է հետը տարած գիրքերուն անունները, թէ ո՛ւր ծախած է զանոնք, եւ թէ ո՛րքան դրամ պարտական կ'ըլլայ գիրքերու սեփականատէրերուն.

		դռշ	փարայ
57	Մոլութեանց		
	զ25 հատն աստ եւ անդ մէկ մէկ ծախելով	98	18
	զ14 հատն յԱրզրում յղելով ծախեալ	47	
	զ10 հատն փաթրիկին վաճառեալ	34	
	զ6 հատն եւս այլում վաճառեալ	19	
25	Առաքինութեանց: զսոսին վաճառեալ	108	
50	Ալպերտ: զ35 հատն աստ եւ անդ ծախեալ	70	10
	եւ 15 հատն մնացեալ ի Թօխաթ		
59	Կտակարան: զբնաւն վաճառեալ աստ եւ անդ	120	20
55	Աւետարան: զբնաւն վաճառեալ աստ եւ անդ	61	20
50	Կրթութիւն աղօթից: 30 ծախեր է	15	29
	իսկ մնացեալն սորա ի Թօխաթ է:		
67	Բուրաստան: 65 հատն ծախեր է	39	2
45	Պարտէզ փոքր: 25 հատ ծախեր է	8	8
	ի սմանէ 5 ի Թօխաթ: եւ 15 պակաս է:		
24	Պարտէզ մեծ, զբնաւն ծախեր է	13	9
51	Խոկումն: 24 հատն ծախեր է	3	35
	27 հատն է ի Թօխաթ:		

107. «Յորմէ հետէ չունեցեր սատի՝ բազում գրեանք տպեցան մինչեւ ցայս վայր. բայց սակս պակասութեան միջոցաց՝ ոչ կարացաք հասուցանել սիրելւոյդ մերում ի յիւրաքանչիւր տեսակաց գրեանցն. վասն որոյ այժմ Պարոն Խաչիկն գալոց եղեւ այդր, ահա ընդ նմին առաքեմք յիւրաքանչիւրոց տեսակացն ընծայ առ սիրելիդ մեր, իբր նշան մեծագունի սիրոյ մերոյ առ ազնուութիւնդ». (Մխիթար, 1732ին, առ աղա Մէլիք, Հնդկաստան):

108. Տոմսակ գրեանց, 17 Յուլիս 1732:

109. Գրավաճառ Սարգիսի գործունէութեան մասին՝ տե՛ս մեր Ե. գլուխը:

© National Library of Armenia

20 Մտածական: 8 հատն ծախեր է եւ 11 հատ ի Թօխաթ է:	4 : 8
14 Ժամագիրք Աստուածածնայ: զընաւն ծախեր է	10 : 10
36 Թովմա Գեմբացի: 10 հատ ծախեր է իսկ 15 հատն ի Թօխաթ է, եւ այլն պակասէ:	9 : 32
20 Մեկնիչ: 8 հատ ծախեր է 9 հատն ի Թօխաթ. եւ այլն պակասէ:	8 : 30
2 Բարոյական. եւ զսոսա ծախեր է	6
Գումար բնաւից	677 : 31

Գալուստի վերադառնալուն, լուծուած էր Մխիթարի եւ Սարգիսի դաշնագրութիւնը, եւ այնպէս համաձայնած էին՝ որ Գալուստի դարձին, վաճառուած գիրքերէն գոյացած ամբողջ գումարը այլեւս պիտի անցնէր Մխիթարի: Եւ այնպէս ալ կը կատարուի, դրամի փոխարէն՝ սակայն՝ առնելով այլ հարկաւոր ապրանքներ:

Ի.

ԳԻՐՔԻ ԾԱԽԱԼՄԱՆ ԱՅԼ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ ՈՒ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հոգեւոր գիրքեր ծաւալելու նուիրական գաղափարականէն տարուած՝ Մխիթար կը ձեռնարկէ տարածել ո՛չ միայն ի՛ր տպագրած գիրքերը, այլ նաեւ ուրիշներունը:

Միաբանութեանս Վենետիկ հաստատուելէն առաջ՝ Պորթոլիի տպարանէն լոյս տեսած էին բազմաթիւ հոգեշունչ գիրքեր, որոնք չէին ընդհանրացած հայ ժողովուրդին մէջ, հասկնալի պատճառներով: 1720–1725 տարիներուն՝ անոնց ծաւալման գործին կը ձեռնարկեն Մխիթար ու Սարգիս վաճառական, որոնք գնելով Պորթոլիէն՝ կը ծաւալեն Վենետիկէն դուրս: Յաջորդ տարիներուն ալ նոյնը կը շարունակէ Մխիթար, անկախ Սարգիսէն:

1720*ական Թուականներուն, Մխիթարի եւ Սարգիս վաճառականի միջեւ կնքուած* 1 *Մայիս* 1720 *Թուակիր գրաւոր դաշնագրութենէն կ'իմանանք որ Անտոն Պորթոլի պարտական է Մխիթարի գումար մը՝* 2500 *լիրէ գռոշնթի, զոր պիտի հատուցանէ մասամբ «տպեցեալ գիրք*

տալով»: Նոյն տարուան Մայիս 8*ին՝ Սարգիս, ի հաշիւ Մխիթարի, Պորթոլիէն կ'առնէ «*50 Նշխեցելոց*··· գինն* ե–ե *սոլտի, որ ճէմն (համագումարը) կ'առնէ լիրէ* 12·10*»:* Նշխեցելոց *ըսուած գիրքը՝ Պորթոլիի քով* 1709*ին տպագրուած* Ժամերգութիւն վասն ննջեցելոց *գիրքն է:* 1720*ի Մայիս* 18*ին նոյն տպարանէն կ'առնեն «*50 Ժամագիրք Աստուածածնի *(տպ.* 1706*)··· գինն* ժգական *սոլտի, որ ճէմն կանէ լիրէ* 32·10*»:* 1720*ի Մայիս* 22*ին «*60 Բարոյական*··· գինն* զ–զ *ու կէս լիրէ, որ ճէմն կանէ լիրէ* 390*». յիշեալն է՝ Խաչատուր Վրդ. Առաքելեանի* Համառօտութիւն բարոյականի աստուածաբանութեան *գիրքը, տպագրուած* 1709*ին:* 1723*ի Մայիս* 11*ին՝ դարձեալ կ'առնեն ուրիշ* 100 *օրինակ* Ժամագիրք Աստուածածնայ:

Սարգիսի քաշուելէն ետք՝ Մխիթար իր աշակերտներուն հետ կը շարունակէ տպագրական առաքելութիւնը, եւ ուղղակի կամ միջնորդով յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Պորթոլիի հետ, գնելով անկէ բազմահազար գիրքեր: 1729*ի Նոյեմբ.* 16*ին այս ուղղութեամբ կը գտնենք հետեւեալ արձանագրութիւնը. «բերին* 678 Սաղմոս *կծկմեցեալ, որոց* 83 *էին ոսկէկազմք եւ* 595 *էին կոպտակազմք. իսկ անկազմք էին* 445*»: Յիշատակուածը պէտք է ըլլայ Պորթոլիի տպարանէն* 1712*ին լոյս տեսած* Փոքրիկ Սաղմոսարանը*, որ ամբողջութեամբ, այսինքն՝* 1123 *օրինակ կը փոխադրուի Ս. Ղազար: Շատ հաւանաբար, այս գործողութիւնը կատարուած է միջնորդի մը ձեռքով՝ որ պիտի ունենար իր շահաբաժինը, որովհետեւ նոյն արձանագրութեան քով կայ սա ծանօթութիւնը. «գնեցեալք են ի Գրիգորէ»:*

Մխիթար Աբբահօր 1727*ի դրացուցակին մէջ նշուած է* Բուրաստան աղօթից *գիրքին համար (տպ.* 1707*), թէ տակաւին տրամադրելի ունի* 460 *օրինակ, իսկ ծախուածներու ցանկին մէջ նշանակուած է՝* 540*. ինչ որ նշան է թէ միահամուռ գնած է Պորթոլիէն* 1000 *օրինակ:* 1707*ին տպագրուած այս* Բուրաստան աղօթիցը *ամբողջապէս սպառելէ ետք՝* 1741*ին ինքը ձեռնարկած է անոր վերատպութեան:*

Թէեւ 1727*ի ցանկերուն մէջ չենք գտներ* 1706*ի տպագրուած* Ժամագիրք Սրբուհւոյ Կուսին Մարիամու *հատորը, սակայն* 1738*ին՝ Մխիթար դեռ իր տրամադրութեան ունի անկէ* 74 *անկազմ եւ* 13 *կազմուած օրինակներ:* 1738*ին Մխիթար ունի Խաչատուր Վրդ.ի* 1709*ին տպագրուած* Համառօտութիւն բարոյականի աստուածաբանութեան *գիրքէն* 56 *օրինակ, որ նախապէս չունէր:* 1748*ի ցանկերուն մէջ յանկարծ կը յայտնուին* 92 Ճաշոցներ*, որոնց գին նշանակած է՝* 1196 *տօղաթ. հեշտ է եզրակացնել թէ յիշեալ* Ճաշոցը*՝* 1686*ին Թադէոս Երեւանցիի հրատարակածն է:*

1725*ին՝ Յոհան Եպս. Հռոմ տպագրել տուած էր* Նորագոյն ուղեկցութիւն *խորագրով* 248 *էջնոց գիրք մը. շատ հաւանաբար՝ անկէ*

© National Library of Armenia

որոշ թիւով օրինակներ նուիրած էր Մխիթարի: 1730ին, Ս. Ղազարի մէջ ծախուած գիրքերու ցանկին մէջ կայ «10 Նորագոյն ուղեկցութիւն»:

Այս ամէնուն մասին չունինք գրաւոր բացայայտ ու մանրամասն տեղեկութիւններ, սակայն անտարակոյս բոլորն ալ գնուած են Մխիթարի կողմէ, իրեններուն հետ միասին ծաւալելու համար, ի նպաստ հայ ժողովուրդի հոգեւոր լուսաւորութեան:

Պորթոլիի տպարանին հետ համաձայնութիւններն սկսելու ընթացքին, Մխիթար պէտք է գաղափարը ունեցած ըլլայ՝ ձեռք բերելու Ոսկանեան տպագրութիւններն ալ: 1728ին, երբ Ամստերտամ կը գտնուէր Միաբանութեանս բարեկամ՝ Յարութիւն Գէորգեան, Մխիթար կը գրէ անոր, 9 Սեպտ.ին, ըսելով. «դարձեալ կարծիք ունիմ, թէ հին ժամանակէ Ոսկանի տպած Աստուածաշնչէն կամ Շարականէն եւ Ժամագիրքէն այդ տեղդ մէկ Փռէնկի քով դրաւ շատ գրքեր կան. եթէ իրաւ է՝ լաւ մի տեղակացիր, թէ ո՛րքան գիրք են, եւ ո՛րքան դրամ պարտուց դրաւ»: Յարութիւնի պատասխանը գոհացուցիչ չըլլալով՝ Մխիթար հրաժարած է հետապնդելէ հարցը: Այս գիրքերը, հաւանաբար, Մխիթար պիտի ստանար իր աշակերտներուն առձեռն գործածութեան համար: Արդէն այլ առիթներով ալ Մխիթար Պորթոլիէն գիրքեր գնած է, ոչ թէ ծախելու նպատակով, այլ իր աշակերտներուն ձեռքը տալու համար: Պորթոլի սեփականատէրն էր հաւանաբար Խաչատուր Վրդ. Առաքելեանի տպագրած գիրքերուն, որոնցմէ բաւական թիւով օրինակներ կը գնէ Մխիթար, 1732ի Մայիս 5ին. «գնեցաք ի Պօրթօլիէ 20 Բարոյական Խաչատրոյ Վրդ.ին (տպ. 1707), 24 մեծ Պարտէզ (տպ. 1710)»: 1731ի Յունուար 1ին, ուղղակի Խաչատուր Վրդ.էն կը գնէ «ոսկէկազմ 4 Աստուածաբանութիւն նորապէս տպեցեալ (տպ. 1729) մէկ մէկ ոսկի»:

Այս բոլոր մանր տեղեկութիւնները, զոր քաղած ենք դիւանական բազմաթիւ թղթիկներէ եւ հաշուեգիրքերէ, կու գան միահամուռ յայտարարելու՝ թէ Մխիթար ի՛նչքան մեծ փոյթ ունեցած է հայ գիրքը, յատկապէս հոգեւոր գիրքը տարածելու, հայ ժողովուրդի զանազան խաւերուն մէջ, Արեւմուտքէն Արեւելք, եւ ջանք ու միջոց չէ խնայած, իր գրաւոր երկասիրութիւններու երկարամեայ եւ անխոնջ աշխատանքին առընթեր, զբաղելու գրքի ծաւալման հոգեմաշ գործերով եւ կազմակերպութեամբ. եւ այդ՝ ո՛չ միայն իր հրատարակած գիրքերուն, այլ յաճախ նոյնիսկ ուրիշներէ տպագրուած երկերուն տարածման ի նպաստ, ցոյց տալով աննախանձ հոգի եւ գրքի ծաւալման բացառիկ եռանդ, մեր ժողովուրդի հոգեւոր լուսաւորութեան արտակարգ սէր ու նուիրում:

* * *

Զանազան անգամներ անդրադառնալու առիթ ունեցանք եւ շեշտեցինք թէ Մխիթարի հրատարակչական գործին գլխաւոր շարժառիթը եղած է ազգին հոգեւոր օգուտը, երկրորդաբար՝ նաեւ ստեղծել եկամուտի աղբիւր մը, որպէսզի կարենայ թէ՛ ծաւալել սկսած հրատարակչական առաքելութիւնը, եւ թէ՛ ապրուստի միջոցներ հայթայթէ իր հիմնած Միաբանութեան համար:

Թէ Մխիթարի գլխաւոր շարժառիթը եղած է ազգին հոգեւոր օգուտը՝ եւ ոչ թէ նիւթական շահ մը, յստակ կերպով երեւան կ՚ելլէ բազմաթիւ գիրքերու նուիրատուութիւններէն, զոր կատարած է բարձրաստիճան եկեղեցականներու, քահանաներու եւ այլ ազգայիններու: Կրնանք ըսել՝ թէ ամէն հայ, ըլլայ ան ուխտաւոր եւ կամ պարզ անցորդ, որ այցելած է Ս. Ղազար, ընդունած է Մխիթարի ձեռքէն հոգեւոր գիրք մը՝ իբր պարգեւ:

Մեզի հասած է դիւանական պատառիկ մը, որուն վրայ նշանակուած է թէ Մխիթար ո՛րքան գիրք նուիրած է. Թուղթին վրայ, դժբախտաբար, չկայ տարեթիւ, վերնագիր ունի «Զրի տուեալք», ու կը թուէ շուրջ 250 գիրք. Թուղթին ստորեւ ալ գրուած է անոնց արժէքը, «իբրու 140 տօգաթի բան է»: Անշուշտ՝ երկու կամ երեք տարուան նուիրատուութիւններու ցանկ մըն է յիշեալը:

Տոմսակ գրեանցէն քաղելով՝ կու տանք ցանկը 1729–1731 տարիներուն Մխիթարի կատարած նուիրատուութիւններուն:

1729, Մարտ	5.	«Ետու արար եզնաւորին՝ 1 Քրիստոնէական, 1 Տաղարան, 1 Պարտէզ՝ խռկմամբ, կազմեցեալ»:
	16.	«Ետու Մաթոս ազային 1 Պարտէզ՝ խռկմամբ, կազմեցեալ»:
	17.	«Ետու ուխտաւորաց եկեղց ի Ս. Յակոբայ 1 Պարտէզ՝ խռկմամբ, 1 Տաղարան, կազմեցեալ»:
	26.	«Ետու Վ. Հ. Գրիգորին առ ի ընծայել՝ 2 Քրիստոնէական, 2 Տաղարան, 2 Աղբիւր, 2 Պարտէզ, 2 Թուաբանութեան, 2 Կրթութիւն, կազմեցեալ»:
	27.	«Շնորհեաց Գերյ. էրզրումեցւոյ ումեմն՝ 1 Պարտէզ, կազմեցեալ»
	29.	«Շնորհեաց Գերյ. Վարդանի էրզրումեցւոյ՝ 1 Քրիստոնէական, 1 Տաղարան»:
Ապրիլ	2.	«Շնորհեաց էրզրումեցւոց՝ 2 Տաղարան, 2 Հրաշից սրբազնութեան, 1 Աստուածածնայ ժամագիրք»:
	19.	«Շնորհեաց Գերյարգելին էրզրումեցւոց՝ Տէր Մխիթար Ովանէսին, որ ի Լեհ. 1 Առաքինութեանց, 1 Մոլութեանց, 1 Ալպերտ, 1 Կրթութիւն, 1 Աղբիւր բարի»:
	21.	«Շնորհեաց Գերյարգելին Գրիգորի ումեմն Շէրիմանեցւոյ՝ 1 Մտածական Պետրոս Վրդ.ին»:
Մայիս	24.	«Ետու Սեբաստացւոյ ումեմն երիտասարդի՝ 2 Տաղարան, թղթակազմ»:

© National Library of Armenia

Յունիս 2· «Գերյ· շնորհեաց Բաղտասար Վրդ·ին՝ 1 Քրիստոնէական, 1 Կրթութիւն, 1 Դաշտիկ, 1 Աղբիւր բարի, 1 Քաւարանի, 1 Վարք Յոհաննու, 1 Բուրաստան, 4 Պարտէզ՝ խոկմամբ, 1 Տաղարան»:

17· «Շնորհեաց Գերյ· Տէր Սիմոն Քհյ·ի ումեմն՝ 1 Քրիստոնէական, 1 Աղբիւր բարի, 6 Տաղարան, թղթակազմ»:

20· «Շնորհեաց Գերյ· Երեւանցւոյ Քհյ·ի ումեմն՝ 1 Աղբիւր, 1 Բուրաստան, 1 Տաղարան, կաշակազմ»:

21· «Շնորհեաց աշխարհականի ումեմն Մցխիթացւոյ՝ 1 Պարտէզ խոկմամբ· 1 Տաղարան, թղթակազմ»:

22· «Շնորհեաց Գերյ· ուխտաւորի ումեմն՝ 1 Բուրաստան»:

25· «Գերյ· շնորհեաց Տէր Աբրահամին՝ 1 Քրիստոնէական, 1 Աղբիւր բարի, 6 Տաղարան, թղթակազմ»:

30· «Գերյ· շնորհեաց Տէր Ղուկասին Կեռլէցւոյ՝ 1 Առաքինութեանց, 1 Մոլութեանց, 1 Քրիստոնէական, 1 Կրթութիւն, 1 Աղբիւր բարի, 1 Քաւարանի»:

Յուլիս 4· «Գերյ· շնորհեաց Տէր Յոհաննին՝ 1 Ալպերտ, 1 Կտակարան, 1 Դաշտիկ, 1 Քրիստոնէական, 1 Կրթութիւն, 1, Աղբիւր, 1 Ժամագիրք Աստուածածնայ, 1 Քաւարանի, 1 Վարք Յոհաննու, 1 Բուրաստան, 1 Պարտէզ՝ խոկմամբ, 1 Տաղարան»:

20· «Շնորհեաց Գերյ· Պարոն Աղէկսանդրին՝ 1 Պէլլարմին քրիստոնէական· եւ այլում անամ տղայի միոյ՝ 1 Տաղարան»:

22· «Շնորհեաց Գերյ· Տէր Յոհաննին՝ 1 Մոլութեանց, 1 Շարական, տպեցեալ»:

Սեպտ· 27· «Էառ Վեր· Հ· Գրիգորն՝ 1 Տաղարան կաշակազմ, առ ի շնորհել ումեք»:

Հոկտ· 6· «Շնորհեաց Գերյարգելին Տէր Դաւիթ եպիսկոպոսին՝ 1 Առաքինութեանց, 1 Մոլութեանց»:

10· «Գերյարգելին ետ եղբայր Յարութիւնին որդւոյ Գէորգին՝ 1 Աւետարանի մեկնիչ Վիլլօթին»:

11· «Վեր· Հ· Գրիգորն էառ 1 Տաղարան կաշակազմ»:

22· «Էառ Վ· Հ· Գրիգորն առ ի շնորհել՝ 1 Կտակարան, 1 Աղբիւր բարի, 1 Պարտէզ, 1 Տաղարան»:

Նոյեմբ· 19· «Էառ Վ· Ովանէս Վրդ·ն առ ի շնորհել ումեմն քահանայի՝ 1 Առաքինութեանց, 1 Մոլութեանց, 1 Ալպերտ»:

Դեկտ· 29· «Շնորհեաց Գերյար· հայի միում՝ 1 Դաշտիկ, 1 Քրիստոնէական, 1 Տաղարան, 1 Քաւարանի, 1 Պարտէզ՝ խոկմամբ»:

1730, Փետր· 24· «Շնորհեաց Գերյ· քահանայի ումեմն Էրզրումեցւոյ Տէր Պետրոս կոչեցելոյ՝ 1 Առաքինութեանց, 1 Մոլութեանց, 1 Կտակարան· 1 Ալպերտ, 2 Քրիստոնէական, 2 Դաշտիկ, 2 Հրաշից սրբազնութեան, 2 Վարք Յոհաննու, 2 Տաղարան, 2 Պարտէզ՝ խոկմամբ, 1 Բուրաստան, 1 Կրթութիւն, 1 Աղբիւր, 1 Ժամագիրք Աստուածածնայ, 3 Դրախտ հոգւոյ, 1 Բարոյական՝ Խաչատուր Վրդ·ի»:

Մարտ· 13· «Էառ Վ· Ովանէս Վրդ·ն առ ի շնորհել՝ 3 Դրախտ կազմեցեալ, 3 Դրախտ անկազմ»:

21· «Շնորհեաց Գերյ· Պարոն Խաչիկին՝ 1 Դրախտ հոգւոյ»:

Ապրիլ 1· «Շնորհեաց Գերյ· Ովանէսին, Պրն· Պետրոսին, Շափարին՝ 2 Դրախտ հոգւոյ, 1 Տաղարան»:

Մայիս 15· «Էառ Վ· Հ· Գրիգորն առ ի շնորհել ումեք՝ 1 Կրթութիւն, 1 Քրիստոնէական, 1 Տաղարան, 1 Պարտէզ, 1 Հրաշից»:

Մայիս 27· «Շնորհեաց Գերյ(արգելին) Քհյ·ի ումեմն Մսրտամցւոց, այսինքն՝ Եղիսէի Վրդ·ին 1 Առաքինութեան, 1 Մոլութեանց, 1 Ալպերտ. 1 Քրիստոնէական, 1 Տաղարան, 1 Կրթութիւն, 1 Դաշտիկ, 1 Դրախտ հոգւոյ, 1 Հրաշից, 1 Վարք Յոհաննու, 1 Աղբիւր, 1 Բուրաստան, 1 Պարտէզ՝ խոկմամբ»:

28· «Շնորհեաց Գերյ· Քհյ·ի ումեմն Սարգսի Ախախացւոյ՝ 1 Ալպերտ, 1 Կտակարան, 1 Դաշտիկ, 1 Դրախտ, 1 Հրաշից, 1 Վարք Յոհաննու, 20 Տաղարան թղթակազմ»:

Յունիս 25· «Շնորհեաց Գերյ· Էրզրումեցւոյ ումեմն՝ 1 Դրախտ, 1 Աղբիւր»:

26· «Էառ Վեր· Հ· Գրիգորն առ ի շնորհել ումեք՝ 1 Կրթութիւն»:

Յուլիս 7· «Ետու Պր· Խաչիկին՝ 1 Տաղարան, թղթակազմ»:

18· «Ետու Մարտիրոսին եւ Ովանիսին՝ 2 Բուրաստան»:

25· «Շնորհեաց Գեր· ումեմն Քհյ·ի՝ 1 Դրախտ, 1 Աղբիւր, 1 Տաղարան»:

26· «Շնորհեաց Գեր· աշխարհականի ումեմն՝ 3 Տաղարան, 1 Քրիստոնէական»:

28· «Ետու Տէր Յոհաննին՝ 1 Աստուածածնայ ժամագիրք»:

Օգոս· 20· «Շնորհեաց Գերյ· Մոնս· Յարութիւն Եպս·ին՝ 1 Տաղարան կաշակազմ»:

Սեպտ· 2· «Ետ Գերյ· Վ· Հ· Թովմասին՝ 6 Դրախտ հոգւոյ, առ ի ձրի շնորհել՝ ում եւ կամիցի»:

2· «Էառ Գերյ· ի գրչատանէ առ ի շնորհել ումեք՝ 1 Նոր Կտակարան, 1 Քրիստոնէական, 2 Տաղարան»:

Նոյմբ· 17· «Շնորհեաց Գերյարգելին ումեմն Թորոս կոչեցեալ Տիրացուի Կոստանդինուպօլսեցւոյ՝ 1 Նոր Կտակարան, 1 Աղբիւր, 1 Տաղարան, 1 Դրախտ»:

17· «Դարձեալ առաքեաց ընդ նմա ի Հռոմ, երկու Եպս·աց՝ 3 Դրախտ»:

1731, Յունվ· 21· «Շնորհեաց Գերյ· Պր· Աղէքսանդրին՝ 1 Տաղարան, կաշակազմ»:

Փետր· 9· «Տարեալ Գերյ· Արհ· զերիս Դրախտս ի Նազարէթն՝ շնորհեաց, 2 Դրախտ՝ երկուց քահանայից Հալէպցւոց, եւ 1 Դրախտ՝ Վ· Հ· Միքայէլին»:

13· «Գերյ· Աբբայ Հայրն մեր շնորհեաց ումեմն Իզմիրցւոյ ազգականի Զաքարիայ՝ 1 Սաղմոս, 1 Տաղարան, 1 Պարտէզ՝ խոկմամբ: Եւ այլում հայի եւս Իզմիրցւոյ, որ էր ընդ նմա, զայնքանս շնորհեաց՝ 1 Սաղմոս, 1 Տաղարան եւ 1 Պարտէզ՝ խոկմամբ»:

20· «Էառ Վ· Հ· Ով· Վրդ·ն՝ 2 Պարտէզ անկազմ»:

21· «Ետու Վ· Հ· Գրիգորին, առ ի շնորհել ումեք՝ 1 Տաղարան»:

23· «Շնորհեաց Գեր· Աբբայ Հայր մեր Ներսեսին խարբերդին՝ 1 Դրախտ, 1 Աղբիւր, 1 Կրթութիւն, 1 Պարտէզ, 1 Տաղարան»:

26· «Շնորհեաց Գեր· ումեմն մանկան Կոստանդնուպօլսեցւոյ՝ 1 Բուրաստան, 1 Պարտէզ, 1 Տաղարան»:

Մարտ 1· «Շնորհեաց Գերյ· Աբ· Հայր մեր Խաչատուր Վրդ·ին՝ 1 Քերականութիւն»:

Ապրիլ 10· «Շնորհեաց երկուց քահանայից Հալէպցւոց, այսինքն Տէր Յակոբին եւ Տէր Սահակին՝ 1 Կտակարան, 2 Քաւարանի, 2 Վարք Յոհաննու, 2 Տաղարան՝ թղթեայ կազմ, 2 Դաշտիկ»:

© National Library of Armenia

Ապրիլ 21. «Շնորհեաց Գերյ. ումեմն պատանւոյ Վարդանի Կոստանդնուպօլս. այսինքն Յօհաննին՝ 1 Պարտէզ»:

Մայիս 18. «Լէառ Վ. Հ. Գրիգորն առ ի շնորհել ումեք՝ 1 Տաղարան, Բըղթակազմ»:

Յունիս 4. «Շնորհեաց Գերյարգելին երկուց ուխտաւորաց՝ 3 Տաղարան»:

Օգոս. 7. «Շնորհեաց Գերյարգելին երկուց Կոստանդնուպօլսեցւոց երիտասարդաց՝ 2 Պարտէզ՝ խռկմամբ, 2 Տաղարան. այսինքն՝ մի մի երկաքանչիւրոց»:

12. «Շնորհեաց Գերյ. ումեմն պատանւոյ Յարութիւն կոչեցելոյ՝ 1 Քրիստոնէական, 1 Պարտէզ՝ խռկմամբ»:

Նոյմբ. 20. «Շնորհեաց Գերյ. ումեմն տիրացու Վարդանի Գրայովացւոյ, 1 Պարտէզ՝ խռկմամբ»:

Դեկտ. 2. «Շնորհեաց Գերյ. եղբօր Նուրիի մարապետին՝ 1 Դրախտ, 1 Քրիստոնէական, 1 Աղբիւր: Եւ ընդ նմա յղեաց ձրի՝ մարապետին. 1 Դրախտ՝ Նուրի մարապետին, 1 Դրախտ՝ Պատրի Տաւուտին»:

5. «Շնորհեաց Գերյարգելին ումեմն քահանայի Եզնկացւոյ՝ 1 Քրիստոնէական, 1 Աղբիւր, 1 Քաւարանի, 1 Պարտէզ՝ խռկմամբ»:

Դժբախտաբար, այս ցանկին մէջ, իւրաքանչիւր այցելուի կամ ուխտաւորի դիմաց՝ միշտ չէ նշանակուած ո՛ր քաղաքէն ըլլալը, սակայն քանի մը ակնարկութիւններէն կրնանք հետեւցնել՝ թէ այդ տարիներուն իսկ (1729–1731) *Ս. Ղազար կ'այցելէին հեռաւոր վայրերէ Իտալիա եկող ազգայիններ. այսպէս՝ Ամսդերտամէն, Կեռլայէն, Գրայովայէն, Պոլիսէն, Իզմիրէն, Էրզրումէն, Սեբաստիայէն, Երզնկայէն, Հալէպէն, Երեւանէն, Ախալցխայէն, Մցխիթէն. ու շատեր Մխիթար Աբբայի օրհնութեան հետ՝ գրքոյկ մըն ալ նուէր ստացած, երբեմն նոյնիսկ ծրար մը գիրքերու, կը դառնային հայրենիք: Առաւելաբար՝ հոգեւորականներու տրուած են բազմահատոր նուէրները:*

* * *

Նկատմամբ գիրքերու գիներուն՝ Մխիթար կը գործէ մեծ գիտակցութեամբ, հոգեւոր առաքելութիւն մը կատարելու նպատակով: Եթէ վաճառականական ու շահադիտական նպատակներով սկսած ըլլար իր գործը, դուցէ չգտնէր այն յաջողութիւնը՝ որ ունեցաւ, եւ գիրքերն ալ չծաւալէին այն թափով՝ որով տարածուեցան:

Այս ուղղութեամբ բաւական է նկատի առնել 1727ին Քրիստոնէական – Տաղարան *գրքոյկին տպագրութեան շարժառիթը, լիուլի համոզուելու համար թէ Մխիթարի մտահոգութիւնը՝ ազգին մէջ քրիստոնէական հոգին տարածելն էր, եւ ոչ ուրիշ բան: Գրքոյկին տպագրութենէն ետք՝ Արեւելքի մէջ գտնուող իր աշակերտներուն կը ղրկէ տասնական օրինակ՝ ձրի բաժնելու համար, իսկ ծախու օրինակները կը յանձնարարէ սպառել ցած գինով. եւ երբ աշակերտները՝ տեսնելով գիրքին պատած յաջողութիւնը, խորհուրդ կու տան բարձրացնել գինը, Մխիթար տեղիք չի տար, կ'ուզէ որ շատ օրինակ տարածուի ազգին մէջ, կ'ուզէ քրիստոնէական վարդապետութիւնը ծաւալել աժան գիրքի ճամբով: Այսպէս՝* 50 *օրինակ կը ղրկէ Յոհան Եպս.ի, որ Հռոմէն դէպի Արեւելք պիտի երթար քարոզութեան, յանձնարարելով այսպէս. «զայնս ձրիապէս բաշխիցես՝ ում եւ կամիցիս, զի առ այս վախճան այսպէս կազմել տուեալ եմ զոմանս, որպէսզի ձրի բաշխեսցի»*[110]:

Քրիստոնէական վարդապետութիւնը տարածելու մտահոգութիւնը Մխիթարի հրատարակչական գործունէութեան իսկութիւնն է. նոյն հոգիով կը շարժի նաեւ միւս բոլոր հոգեւոր գիրքերուն ծաւալման համար: Անշուշտ չէր կրնար ձրի բաժնել ամէն գիրք, ծախածներուն վրայ ալ փոքրիկ շահաբաժին մը ունէր, սակայն մեծագոյն գիտակցութեամբ՝ չափ կը դնէր շահին, որպէսզի թէ՛ խաչաձեւում չստեղծուի սկսած գործին, եւ թէ կարենայ ընդարձակել ծրագրած հսկայ գործունէութիւնը. «վասնզի մեք զայսքան գրեանս տպագրեցաք եւ տպագրեմք, ո՛չ վասն շահելոյ զդրամս, այլ պարզապէս վասն օգտի ազգին մերոյ. ի մէջ որոց տպագրեցելոց այնք գրեանք որք իւրեանց զգինս ոչ կարեն հանել, ի յայնց գրեանց որք փոքր ինչ աւելի հանեն, լնանիցի վնասն նոցին»[111]:

ԻԱ.

ԿԱԶՄԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Համառօտ ժամանակագրութեան *մէջ (էջ* 3), 1701 *տարւոյն դէպքերու նկարագրութեան ընթացքին՝ կը պատմուի թէ ինչպէս Մխիթար դեռ չէր յայտնած հրապարակաւ Միաբանութիւն հիմնելու իր ծրագիրը, պարզապէս որպէսզի չբախի նորանոր դժուարութիւններու, եւ որով «խորհուրդ ի մէջ էառ զի ի Պէկօղլին վարձեսցէ զտուն մի պատկանաւոր, եւ հաւաքեսցէ անդ զտպագրեալս գրեանսն, եւ հետեւաբար զմանկահասակ աշակերտեալսն գումարեսցէ անդ, եւ տայցէ զսկիզբն ուսման, դնելով առաջի ամենից առ երես եւ կեղծմամբ զմամուլ եւ* զայլս գործիս կազմարարութեան գրեանց եւ ըզ-

110. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 3 *Ապրիլ* 1728*ին, առ Յոհան Եպս. Հռոմ:*
111. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 22 *Ապրիլ* 1748*ին, առ Պր. Անդրէաս, Իզմիր:*

© National Library of Armenia

կազմելի գրեանս, որպէս զի խուրաքանչիւրքն լիցեն ընդ ուսման իւրեանց՝ մինչ ոչ դոյ անդ օտար ոք, եւ յորժամ դայցէ օտար ոք՝ խակոյն առնուլ իւրաքանչիւրն զգործի վինչ ի ձեռն, եւ ցուցանել արտաքուստ թէ կազմէ զգրեանս: Եւ Հայր Մանուէլն իրաւի գիտէր եւ զարհեստն, եւ արնու թէպէտ վասն այլոց ձեւակերպէր, բայց ինքն իրաւապէս կազմէր»:

Արդարեւ՝ Մխիթար Աբբահօր առաջին աշակերտներէն Հ. Մանուէլ Խուլկարեան արհեստով եղած է կազմարար, եւ 1700–1701 տարիներուն, Մխիթար Աբբահօր Պոլիս հրատարակել տուած չորս գիրքերուն կազմերը կատարուած են իր գլխաւորութեամբ:

Վենետիկ հաստատուելէ ետք, երբ քաղաքին մէջ կը տպագրուէին գիրքերը, թերթերը ամբողջութեամբ կը փոխադրուէին Ս. Ղազար, անկար ու անկազմ, տպարանին հետ նախապէս կատարուած դաշնադրութեան համաձայն:

Ս. Ղազարի մէջ ամենեւին չէ կատարուած կազմարարութեան փորձ, այլ մաս առ մաս՝ անկազմ գիրքերը կը ղրկուէին քաղաք, յատուկ կազմարարներու: Տոմսակ գրեանց խորագիրը կրող ստուար տետրակին մէջ, նշանակուած են 1729–1737 տարիներուն տպագրուած գիրքերու վերաբերեալ ամէն հարց, ուսկից օգտուելով՝ կ'եզրակացնենք որ Վենետիկ քաղաքին մէջ, եօթը կազմարարներու փոխն ի փոխ կամ միաժամանակ կը ղրկուէին գիրքեր, կազմել տալու համար. այսպէս՝

«1731 Նոյեմբ. 27. յղեցաք ի Սան ճեօվանի Նովօ, առ ԱՆԿԵԼՕՆ, առ ի կազմել 60 Քերականութիւն, 20 Դրախտ…: 1732 Յունվ. 4. եկին բնաւքն»:

«1731 Նոյեմբ. 29. յղեցաք ի Սան Լիօն, առ ճԻՕՎԱՆԻ ՊԱԹԻՍԹԱՑՆ, առ ի կազմել 15 Քերականութիւն…: Դեկտ. 16. եկին բնաւքն»:

«1732 Յունվ. 4. յղեցաք առ ՖՐԱՆՉԻՍԳՕՆ, առ ի կազմել 15 վերջնոց…[112]: 10 Յունվ. եկին բնաւքն»:

«1732 Յունվ. 21. յղեցաք առ ՂԱԶԱՆՃԻՆ, առ ի կազմել 30 Քերականութիւն…: Փետր. 18. եկին»:

«1732 Յունվ. 21. ՛յղեցաք առ ԾԱՄԱՐԻԱՑՆ, առ ի կազմել 100 Պարտէզ՝ առանց խոկման: Փետր. 4. եկին բնաւքն»:

«1732 Ապրիլ 4. յղեցաք առ ի կազմել վասն մեր առ ՊԱՍՕՆ[113], 4 Ժամագիրք…: Ապրիլ 18. եկին բնաւքն»:

«1733 Օգոստ. 6. յղեցաք առ ՊՕՌԻԴՕԼԻՆ, այսինքն՝ Լա Մատօննա Ֆօռմօզա, առ ի կազմել 40 Սաղմոս նորատիպ, 30 Աւետարան: Օգոստ. 25. եկին բնաւքն»:

---

112. վերջնոց կ'անուանէ 1731ին տպուած Գիրք յորում ընձեռի զհանդերձելոյ կենէ գիրքը:

113. 1732ի Յուլիս 20ին կը վախճանի Պասօ կազմարարը. այնուհետեւ գործը կը շարունակէ իր որդին. «1732 Օգոս. 1. յղեցաք առ որդին Պասօին, առ ի կազմել…» (Տոմսակ գրեանց):

Այս բոլոր կազմարարներուն միաժամանակ կը տրուէր գործ, բացի վերջինէն, որ հազուադէպ կերպով աշխատած է:

Դարուն սովորութեան համաձայն՝ ընդհանրապէս գիրքերը կ'ըլլային կաշեկազմ եւ կամ մագաղաթակազմ. սակայն նուազ յարգիները, կամ մանուկներու համար առձեռն գործածելի գիրքերը՝ կ'ըլլային թղթակազմ, կամ առաւելագոյն՝ խաւաքարտեայ կազմով: Կաշեկազմ գիրքերն ալ՝ իրենց կարգին՝ կը գեղազարդուէին, աւելի կամ նուազ չափով, ինչպէս մեզի հասած նմոյշները ցոյց կու տան եւ կը համապատասխանեն Տոմսակ գրեանցի մէջ եղած արձանագրութիւններուն, ուր կը կարդանք. «50 Առաքինութեանց, որոց 2 էին ռէալ, եւ 1 յոյժ նաշխուն…, 30 Քերականութիւն ոսկէկազմ, որոց 2 էին ռէալ, այսինքն՝ արծաթացան…, 60 Տաղարան, որոց 38 էին կաշակազմ եւն» (21 Մարտ 1732). «30 Մոլութեանց, որոց 2 էին արծաթապատ» (18 Դեկտ. 1731). «9 Սաղմոս ոսկէզօծ» (20 Ապրիլ 1732). «50 Խոկումն կազմեալք ին պէռկամի» (28 Օգոստ. 1732). «200 մեծ Աւետարան, որոց 30 էին հալօղի, իսկ 12 սեաւ, բայց մնացեալքն կարմիր եւ ոսկէնկար. 270 մեծ Սաղմոս, որոց 25 էին պլլա փրանչէզէ, բայց մինն էր կարմիր…, 2 Աստուածաշունչ փոքր, սեւ կողքով եւ ոսկէզօծ թուղթն» (29 Օգոստ. 1733):

Գիրքերը այսքան մեծ խնամքով կազմելու պահանջը առաջ կու գար գնողներէն, որոնք երբեմն գիրքին պարունակութենէն աւելի՝ անոր արտաքին վայելչութեան հետամուտ էին: Այս ուղղութեամբ՝ Պոլիսէն կը հասնէին շարունակական դիտողութիւններ, եւ այդ ցուցմունքներուն համաձայն՝ հրահանգներ կը տրուէին կազմարարներուն. «եւ եղեւ զի վաճառական ումն ձեռամբ մեր գրգածախին էառ զոմանս մեծ Քերականութիւն, զԿտակարան…, կը գրէ Պոլիսէն Հ. Պօղոս Վրդ., որոց ոչ դոլով բարւոք կազմեցեալք, եւ ոչ ունելով բաղումք ի նոցանէ զվարախ, կամ թէ ոչ ունելով չքարւոք վարախ, ոչ վաճառէին…: Խիստ լաւ կազմեալն՝ լաւ գնով վաճառի աստ, եւ ոչ ցածն. նաեւ խստուտիկ վարախըն, եւ ոչ հաստրակն. եւ ըստ այսմ հասկացուցանելի է գրգակազմին, զի մի՛ վասն աժանակազմութեան հայելով՝ աստէն յոյժ պակաս գնով վաճառիցին գրեանքն մեր»[114]: Բազմաթիւ են նման վկայութիւններ, յիշենք միայն քանի մը յատկանշական երեւոյթներ. «որքան կարելի է, կը գրէ Պոլիսէն Հ. Թոմաս Վրդ., որ ինչ տեսակ գրեանց եւ իցէ՝ իցէ վարախով եւ ծաղկամբք զարդարեալ արտաքուստ, զի վասն արտաքին զարդուցն՝ տան զգին եւ գնեն, եւ ոչ վասն ներքին զարդուցն՝ որով զարդարի միտն»[115]. «ո՞վ զայնքան դինս տայ այնմ Աստուածաշնչից, որք թարց

---

114. Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիսէն, 15 Նոյեմբ. 1735ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

115. Հ. Թոմաս Վրդ. Պոլիսէն, 29 Հոկտ. 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

ոսկեզօծի իցեն կազմեալք, որպէս միւսոցն՝ որք ոսկեղէն իցեն նկարեցեալք»[116]:

Մխիթար ալ ջանացած է լիուլի գոհացնել իր աշակերտներուն պահանջը եւ ջանացած է որ գիրքերը լաւագոյն կերպով ներկայանային հանրութեան: 1736ին, երբ Հ. Մանուէլ Վրդ. կը գտնուէր Վիեննա, Մխիթար կը գրէ իրեն՝ հետաքրքրուիլ տեղւոյն վրայ գիրեր գտնելու, կազմուած գիրքերու վրայ ոսկետառ դրոշմելու համար. «այդր ի Վենա շուատէսի զապուխի մէջն ոսպի չափ ոսկի շինուած, վասն գրելոյ ոսկեգիր՝ վաճառեն..., ուստի կէս ֆիօրին խարճեա եւ գնեա անտի. բայց զգուշ լեր, զի զայն որ ի պղնձոյ լինի՝ ոչ առնուցուս, այլ ճշմարիտ ոսկի լիցի: Եւ եթէ զյաւն գտանես՝ որ կարի փառաւոր իցէ եւ զպայծառ ոսկեգիրս գրէ, մի՛ խնայեր զգինն. եւ թէ զսորին թօղն (փոշին) գտանես, այն եւս լաւ է, եւ այդր տես՝ թէ լաւ ոսկեգիր գրելն որո՛վ լինի, անտի առ: Նաեւ զկերպն բաղադրութեան, եթէ կարելի իցէ, տեղեկացիր. եւ եթէ հարկն պահանջիցէ՝ մինչեւ ի մէկ եւ կամ երկու ֆիօրին կարես վատնել. ա՛ռ ի գտանելն զյաւն եւ զկատարեալն»[117]:

Եղած նկարագրութիւններէն կ'եզրակացնենք որ կազմերը կը կատարուէին մեծագոյն խնամքով. բնականաբար գիրքին տեսակէն ալ շատ բան կախում ունէր. ամէնէն շքեղը վերապահուած էր Աստուածաշունչին, որ կ'ըլլար երբեմն «ոսկեզառիկ զարդուք եւ ազնուանիւթ տփօք եւ գեղեցիկ յօրինուածովք... որպէսզի փափաքողքն այսմ աստուածային մատենիս հասանիցին փափաքանաց իւրեանց, եւ օգտեալ նովաւ փառաւորեսցեն զՔրիստոս»[118]:

Արդարեւ, մէկ քանի գիրքեր՝ որոնք իրենց նախնական կազմով տակաւին կը պահուին Ս. Ղազարի դրադարանին մէջ՝ փառաւոր վկաներն են Մխիթարի անխոնջ վաստակին եւ մանաւանդ գեղագիտական ազնիւ ճաշակին:

116. Հ. Թոմաս Վրդ. Պոլիսէն, 30 Յունիս 1738ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:
117. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 16 Յունիս 1736ին, առ Հ. Մանուէլ Վրդ., Վիեննա: Հ. Մանուէլ Վիեննայի մէջ կը հետաքրքրուի նոյն հարցով ու կը գրէ. «վասն ոսկէ գրէ փոշոյն, զոր գրեալ էք՝ թէ քան ոսպի չափ կաթուածք գոն ի մէջ մետիային, ես այնպէս գիտեմ՝ որ ոչ է ճշմարիտ զուտ ոսկոյ փոշի, այլ՝ թէ յորժամ դրի եւ փայլեցուցանի, որպէս զոսկի գոյն փայլի, եւ ես լաւ գիտեմ զնոյնն գրել եւ փայլեցուցանել խիստ լաւ, ի նմանէ գնելոց եմ. եւ հարցից եթէ ճշմարիտ ոսկի եւս գտանի՝ ի նմանէ եւս առնում» (25 Յունիս 1736):
118. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, Յունուար 1737ին, առ Տէր Մինաս, Կեռլա:

ԻԲ.

ՄԽԻԹԱՐԻ ՓՈՅԹԸ ՏՊԱԳԻՐ ՄԱՏԵԱՆՆԵՐ ՀԱՒԱՔԵԼՈՒ

Ո՛չ թէ միայն գիրքեր հրատարակելու եւ զանոնք ծաւալելու հոգը ունէր Մխիթար, այլ նաեւ հաւաքելու այլ եւ այլ տպագրութիւններ, ըլլան անոնք հայկական, ըլլան եւրոպական կամ արեւելեան այլ լեզուներով: Մխիթարի մտքին մէջ վառ էր գաղափարը՝ Ս. Ղազարը դարձնելու սրբութեան եւ գիտութեան կեդրոն մը. յետ այնքան գուրգուրանքով կերտելու իր աշակերտները՝ մէկիկ մէկիկ, ինքն իր ձեռքով կերտեց Ս. Ղազարի մէջ գեղազարդ ու պերճ գրադարան մըն ալ, հոն ժողովելու համար հայկական ձեռագիրներն ու տպագրութիւնները:

Գիրքեր հաւաքելու մտահոգութիւնը կը սկսի Միաբանութեան առաջին օրէն իսկ, Պոլսոյ մէջ, ու այդ հոգին կը քալէ իրենց հետ Մեթոն, եւ հուսկ՝ Վենետիկ: Մեթոն գտնուած շրջանին՝ Մխիթար ծանօթանալով վենետկեցի նաւապետներու, կը խնդրէ անոնցմէ՝ Վենետիկէն բերել հայերէն լեզուով տպագրուած գիրքեր: 1714ին, Մխիթար յանձնարարական թուղթ մը կը գրէ իրեն ծանօթ Վենետիկ բնակող Նորատունկ Զաքարեանին՝ ըսելով. «բերողն այսմ գրոյ, որոյ անունն է Ռէճինաթոյ Կոպիս, պարտի վասն մեր գնել զոմանս գրեանս՝ որոյ յանձնեալ եմ. ուստի որքան եւ վատնիցէ ի գին գըրեանց՝ աղաչեմ զի եղբայրութիւն քո տայցէ նմա զդրամ, մինչեւ 30 դուկատ կարես տալ նմա. եւ ես նորա յանձնեալ եմ զի գրեանքն գընեսցէ, եւ զգինն որքան լինիցի՝ ի քէն խնդրեսցէ»[119]:

Մեթոնի շրջանէն ունինք ուրիշ յատկանշական նամակ մըն ալ, գրուած Հ. Պօղոս Վրդ.էն, երբ սա կը գտնուէր Պոլիս, ուրկէ կ'իմացնէ Մխիթարի քաղաքին գրական եւ տպագրական շարժումները. «Պատրի Պետրոսն զերկու գիրք շարադրեալ է, մինն կոչի Մանանայ հոգւոյ, նորում մեկնաբանին բազումք բանք Աւետարանին. սա պասմայ եղեւ, եւ մեծութիւն որոյ է հանգոյն Թոմա Գեմբացւոյ: Միւսն է՝ նորում խօսի զերկու բնութենէ Քրիստոսի. սա տակաւին ոչ է եղեալ ստամբայ, որ շարադրեցեալ իցէ յումեմնէ Անճէմ Վրդ.է, եւ սա ի ձեռն հարցմանց եւ պատասխանախնդրութեան ի վերայ մարդեղութեան Քրիստոսի: Նաեւ լուայ թէ զՀարցմանց Գրիգոր Տաթեւացւոյն

119. Մխիթար Աբբայ՝ Մեթոնէն, Օգոստ. 1714ին, առ Նորատունկ Զաքարեան, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

տուեալք իցեն Հայք յըստամբայ. թէ իրաւ իցէ՝ ի հարկէ զմի հատ առնում, նաեւ զմին մին հատ ի միւսոցն եւս»[120]*: Բնականաբար, Հ. Պօղոս ինքնիրմէ չէ որ կը մտածէ այս բոլորը, այլ գիտէ Մխիթարի փափաքը, լսած ու դաստիարակուած է Մխիթարէ այդ ուղղութեամբ, ու վստահութեամբ կը հաղորդէ՝ թէ «ի հարկէ զմի հատ առնում»:*

1718*ին, Մխիթար Հռոմ կը գտնուի. Վենետիկ վերադառնալէն առաջ՝ «զքաղումս գրեանս տպեցեալս ի Փռօփականտան, ո՛չ միայն զհայերէն, այլ նաեւ իտալիաներէն եւ լաթիներէն գրգեր խնդրեցի, եւ հրամայեցին տալ»*[121]*: Վենետիկ մեկնելուն՝ հետը կ'առնէ հայերէն գրքերէն մաս մը միայն, որովհետեւ ճամբան երկար էր ու արդէն ծանրաբեռնուած էր. գիրքերը կը թողու Եւդոկիացի Ստեփանոս Վրդ.ի մօտ, որ ժամանակ մը ետք՝ կը հասցնէ Ս. Ղազար:*

Ինչ որ կը տեսնուի, Մեթոնէն Վենետիկ անցնելու ատեն՝ Մխիթար ո՛չ մէկ տպագիր գիրք կրցած է հետը բերել. ուստի հետամուտ է ստանալ ամէն տեսակ գիրք, մանաւանդ Պոլիս տպագրուածները: Իր աշակերտներուն՝ որոնք Վենետիկէն կը մեկնին Պոլիս, Մխիթար բերանացի կը յանձնարարէ Ս. Ղազար ղրկել ամէն տեսակ տպագրութիւններէ մէկական օրինակ. նոյնը շատ ստէպ կը յիշեցնէ նաեւ նամակներով. «ես բազմիցս գրեալ էի, նաեւ բերանով ասացեալ՝ թէ այդր որ ինչ պասմայ գիրք ելանիցէ եւ ելեալ է, ի բնաւիցն մէկ մէկ հատ առնուլ եւ յղել. մեք աստ այդր տպեցելոց գրեանց միայն զԿիւրղի գիրքն *ունիմք, եւ ոչ զայլ ինչ... այլազան ինչ եւ իցէ նոր գիրք տպեալ իցեն՝ մի մի առեալ յղես»*[122]*: Այնուհետեւ Մխիթարի գրչին յանկերգ կը դառնայ նոյնը յիշեցնել իր աշակերտներուն. եւ ամէն անգամ՝ որ այս կամ այն ճամբով կ'իմանայ թէ Պոլիս նոր գիրք մը տպագրուած է, խիկոյն կը գրէ որ օրինակ մը հայթայթեն Ս. Ղազարու համար: «*ԶՀարցմանց գիրն Տաթեւացւոյն *տպեալ են այդր. նախ գրեալ եմ այդր գնել. լաւ հոգ տար՝ զի ընդ քեզ բերցես... նաեւ զմի քերականութիւն՝ որ տպեցեալ է այդր, գնել եւ բերել, տաքին բնաւքն առանց զանցառութեան»*[123]*: «Լուաք թէ զ*Կաթուղիկէից Մեկնութիւնն յՈսկեբերանէ *արարեալ տպագրեալ են այդր. զմի հատ գնեսցես եւ առաքեսցես մեզ. նաեւ լուայ թէ զմի* Քրիստոնէական վարդապետութիւն *շարադրեալ է Մլքիմեանն եւ տպագրեալ. զմի հատ եւս ի նմանէ առաքեսցես»*[124]*:*

120. *Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլսէն,* 2 *Սեպտ.* 1714*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Մեթոն:*
121. *Մխիթար Աբբայ՝ Հռոմէն,* 19 *Նոյեմբ.* 1718*ին, առ Հ. Եղիա Վրդ. Վենետիկ:*
122. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 27 *Սեպտ.* 1721*ին, առ Հ. Պօղոս Վրդ. Պոլիս:*
123. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 26 *Ապրիլ* 1731*ին, առ Հ. Յակոբ Վրդ. Պոլիս:*
124. *Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն,* 21 *Դեկտ.* 1746*ին, առ Հ. Միքայէլ Վրդ. Պոլիս:*

Այս ուղղութեամբ շատ ճոխ են յարաբերութիւնները Մխիթարի եւ Պոլիս գտնուող իր աշակերտներուն, որոնք գրեթէ օրը օրին Մխիթարի կը հասցնէին տեղւոյն լուրերը, ըլլա՛յ ազգային, ըլլա՛յ կրօնական կամ գրական. միայն այդ փոխյարաբերութիւնները հրատարակել՝ կը նշանակէ պատրաստել ամբողջ հատոր մը: Այս անցուկ էջերուն վրայ անկարելի է սեղմել այդ ամէնը, սակայն պարզապէս քանի մը նմոյշ տալու համար՝ յիշենք գլխաւորները:

1722*ի Ապրիլին, Պոլսէն Հ. Պօղոս Վրդ. Ս. Ղազար կը ղրկէ բազմաթիւ տպագրութիւններ, այսինքն՝* 5 *հատ* Ոսկանի Աստուածաշունչ, Յովհաննու Ոսկեբերանի մեկնութիւն Աւետարանի (1717), երկու Ժամագիրք, Վարք հարանց (1720), Շարակնոց Ոսկանի (1669), Համառօտ իմն մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանի (1714), Տօմար, Գիրք պատմութեան Պղնձէ քաղաքին (1708), Խոկմունք ոմանք հզօրագոյնք (1705°), Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի (1721), Բառգիրք մի (1698°), Գիրք պատմութեան երկրին Տարօնոյ (1719), Գիրք որ անուանեալ կոչի լուսաշաւիղ (1704), Գիրք աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ (1668):

Դիւանական մանր թուղթի մը վրայ կը գտնենք Ս. Ղազար ղըրկուած գիրքերու ուրիշ երկար ցանկ մը, համապատասխան գիներով, զոր հոս կ'արտագրենք՝ ուսումնասէրներու գոհունակութիւն պատճառելու համար.

«1741 ին Ապրիլի 20, եդաք ի նաւն եւ առաքեցաք ի վանս ստորագրեցեալ գրեանք զորս գնեցի. են սոքա.

Հարցմանց Տաթեւացւոյն	270	փարայ
Մեկնութիւն ազօթից	70	
Կոչումն ընծայութեան	70	
Բուզանդեան պատմագիրք	50	
Ժողովածուի նառ	30	
Ոսկեբերանի նառ	30	
Ժողովածու	70	
Բառգիրք	30	
Գիրք Սահմանաց	100	
Տրամաբանութիւն	120	
Երկու մաս քերականութիւն	75	
Քրիստոնէական վարդապետութիւն	27	
Տօմարաց գիրք	23	
Տօնացոյց	23	
Տաղարան	23	
Գիրք խոստովանութեանց	20	
Կտակ չարչարանաց Քրիստոսի	20	
Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագի	15	
Գիրք դաւանութեան Աղեքսանդրու	20	
Աղօթից գիրք դէմ պատարագի	10	

© National Library of Armenia

Կաթողիկոսի տաղարան	18
Գիրք վասն ննջման Յոհանն․ Աւետ․	15
Գիրք տաղարանաց հայոց վրդ․աց	30
Գիրք աղօթից վարդանանց	10
Գիրք թագաւորաց Հայոց	10
Գիրք աղօթից Երբեմ խորին	20
Հանելուկի գիրք Ներսէս կլայեցւոյ	5
Գիրք աղօթից Հռիփսիմեանց	4
2 գիրք մինն հայերէն մինն տաճկերէն	36
Ադամագիրք	15
Գանձի գիրք	14
Գիրք Ագաթանգեղոսի	100
Բառգիրք ի Հռոմ տպեցեալ	—

որոց բովանդակութիւն արար 34 ղուռուշ եւ 13 փարայ»:

Այդ մեծ ցանկէն զատ՝ դեռ ունինք բազմաթիւ վկայութիւններ, ուր կը տեսնուի Մխիթարի աշակերտներուն մտահոգութիւնը՝ օրը օրին Ս․ Ղազար հասցնելու նոյն շրջանի տպագրութիւնները․ մտահոգութիւն մը՝ որ մինչեւ այսօր աւանդ մնացած է իւրաքանչիւր Մխիթարեանի:

Ահա՛ ուրիշ յատկանշական նամակ մըն ալ, ուր կը տեսնուի Մխիթարի աշակերտներուն հետաքրքրութիւնը պոլսական տպագրութիւններուն նկատմամբ․ «Տեսի գիրք մի տպեալ աստ, վեց եօթ ամ յառաջ, Պատմութիւն վասն սրբոյն մեծի Ներսեհի եւ զօրավարաց Հայոց, *մեծ՝ որպէս զԹէօփիլէ: Նաեւ զմի* Քերականութիւն, *մեծութեամբ որպէս զԿտակարան․ եւ այս վեց եօթն ամ է որ տպեցեալ է: Նաեւ զմի տաճկերէն* Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, *այս մի ամ է եւ կէս որ տպեցեալ է, մեծութեամբ մեր գրաբառ* Քրիստոնէականին *չափ է․ այս յետին երկու գիրքս ի Թէրլիկճի տիրացու Պաղտասարէն շարադրեցեալ է: Նաեւ տեսի զմի գիրք մեծութեամբ իբրեւ զԿտակարան, գեղեցիկ ստամբայ ի Մարտամայ, 40 ամ յառաջ,* Աստուածաշունչ գրոց մեկնութիւն, *դժուարիմացից՝ ի Ծննդոցէն սկսեալ, նաեւ յետ՛ մեկնութեան՝ ոտանաւոր ոմանք տաղք: Նաեւ զմի փոքր գիրք ի Մարտամայ վաղուց տպեալ, մեծութեամբ՝ աշխարհաբառ* Քրիստոնէականին *չափ․* Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին եւ աղօթք․ *Թղթի մի երեսն նորագոյն պատկերք պատարագի արարողութեանց՝ կէսն, եւ կէսն՝ տնօրէնութեանն եւ չարչարանացն Քրիստոսի, եւ եօթնօրեայ ժամակարգութիւն․ աւելի քան զքառասուն պատկեր է որ ունի․ այս երկու գիրքս դժուարագիւտ է, թերեւս մեք ունիմք»*[125]*: Երկու տարի ետք, դարձեալ նոյն Վարդապետը կը գրէ՝ թէ «լուայ եւս թէ փաթրիքն (այն է Յակոբ Նալեան Պատրիարքը) զայլ իմն նոր գիրք ինչ հանեալ,* Քրիստոնէական վարդապետութիւն *ասեն, եւ զայլ իմն սկսեալ՝ այսինքն* Մեկնութիւն Նարեկին, *ի պատրիարգարանն զտպարան ստացեալ՝ տպել տայ․ Նաեւ ասեն թէ զԼօթրանոյ գիրք մաքառմանց թարգմանի եւ տպելոց է»*[126]:

125․ Հ․ *Միքայէլ Վրդ․ Պոլիսէն,* 5 *Փետր․* 1744*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

Մխիթար իր մահուան նախօրեակին իսկ դեռ կը հետաքրքրուի պոլսական նորատիպ գիրքերով․ լսած ըլլալով թէ կը տպագրուի Նարեկի պարզաբանութիւն *մը, տեղեկութիւններ կը խնդրէ Հ․ Միքայէլէն, ու պատասխան կ՚ընդունի թէ «աստէն նոր տպեցեալ գիրք ոչ երեւի, ոչ* Նարեկի պարզաբանութիւն *եւ ոչ այլ, բայց յուստեք տեսի զմի գիրք որ տպեցեալ է* 1186 *թուին Հայոց, որ կոչի* Լուսաւորչի քարոզութեան գիրք, *որ եւ* Յաճախապատում *կոչի․ եթէ այդր ոչ գտանիցի այս գիրք՝ առնուցում»*[127]: Յաճախապատում *գիրքը Մխիթար տեսած էր, եւ որովհետեւ* Նարեկի պարզաբանութեան *տըպագրութեան մասին ունէր ստոյգ տեղեկութիւններ՝ սկսեալ* 1745*էն,* 1748*ին կը պնդէ եւ կ՚ուզէ ունենալ անպայման, եւ ի վերջոյ կը ստանայ Հ․ Միքայէլի դրական պատասխանը՝ թէ «*Նարեկի պարզաբանութեան *տպումն, որ ի պատրիարգարանի, եզերեալ է․ Աստուածաշընչին գիրքն է,* 250 *թապաղայ եւ այլ աւելի, միոյն գինն՝* 14 *ղռուշ կազմածն,* 12 *ղռուշ անկազմն․ տակաւին յարտաքս ոչ ել, այլ ի պատրիարգարանէ վաճառի, որոյ ծախսն Աթոռակալ Յարութիւն Վրդ․ն արարեալ է»*[128]:

Պոլսոյ տպագրութիւններէն զատ՝ Մխիթար հետամուտ եղած է ստանալ նաեւ Ամստերտամի բոլոր տպագրութիւնները: 1728*ին, երբ Յարութիւն Գէորգեան՝ Վենետիկէն Ամստերտամ կ՚երթայ, վաճառականութեան համար, Մխիթար կ՚ուզէ ստանալ անոր ձեռքով, բացի Ոսկանի գիրերէն, նաեւ Ամստերտամ տպուած բոլոր գիրքերէն գոնէ մէկական օրինակ: Նոյն տարուան Սեպտեմբեր* 9*ին կը գրէ Մխիթար․ «այդ տեղդ տպեցեալ գրքերուն ամէնէն մէկ մէկ հատ գնես վասն մեր, միայն թէ* Քերական, Շարական, Ժամագիրք *եւ* Թօմա Գեմբեցի *պէտք չէ, զի ունիմք, եւ այլ մնացածներուն որք տպեցան այդր՝ չունիմք, նորա համար շնորհ կանես որ մէկ մէկ հատ վասն մեր գնես եւ բերես, թէպէտ մէկ քանի խենդ գիրք եւս տպեցաւ այդր․ բայց թէ՛ խենդ, թէ՛ խելօք, ամէնէն մէկ հատ առ, բացի չորս գրքէն՝ զոր ի վերոյ գրեցի»: Յարութիւն Ամստերտամի մէջ կը հետաքրքրուի, սակայն գիրքերը տեղւոյն հոգեւոր հովիւ Տէր Եղիսէի ձեռքը ըլլալուն եւ սուղ գին պահանջելուն՝ շատ հաւանաբար չէ կըրցած զանոնք գնել եւ ղրկել Մխիթարի:*

126․ Հ․ *Միքայէլ Վրդ․ Պոլիսէն,* 6 *Մարտ․* 1746*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
127․ Հ․ *Միքայէլ Վրդ․ Պոլիսէն,* 8 *Օգոստ․* 1748*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*
128․ Հ․ *Միքայէլ Վրդ․ Պոլիսէն,* 26 *Նոյեմբ․* 1748*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

© National Library of Armenia

Ցիշեալ Տէր Եղիաէն 1730ին կը գտնենք Ս. Ղազար, ուր Մխիթարէ կը ստանայ տասնեւմէկ հատոր գիրք[129], *հաւանաբար փոխարէն խոստանալով ղրկել Ամսդերտամի տպագրութիւններէն: Եւ իրապէս, Տէր Եղիաէ հաւատարիմ կը գտնուի իր խոստումին, ղրկելով Ամսդերտամէն հետեւեալ գիրքերը. «1731 Ապրիլի 3ին եկին յԱմստէլօդամէ ստորեւ գրեցեալ գրեանքն...* Նոր Կտակարան, Հայելի Հին Կտակարանին (1713), Ձեռքածութիւն յերկինս (1705), Խորենացւոյ պատմագիրք (1695), Թովմա Գեմբացի (1696), Շարակնոց *յաւ կարգով*, Աշխարհացոյցի մեկնութիւն (1696), Համաձայնութիւն գանազանից թուոց Հայոց, Եբրայեցւոց, ևն. *որ էր կարի հին* (1698)»[130]:

* * *

Բացի հայկական տպագրութիւններէն, Մխիթար հետամուտ եղած է հաւաքելու նաեւ օտար լեզուներով հրատարակութիւններ, մանաւանդ հայրախօսական նիւթեր շօշափող գիրքեր, որոնք իր աշակերտներուն հոգեւոր զարգացումին համար անհրաժեշտ կը նկատէր. «եւ կարի փոյթ յանձին ունէր հետզհետէ դնել զգիրս հարցն սրբոց եւ վարդապետաց եկեղեցւոյ՝ վասն դրատան նորոյ»[131]:

129. «1730 *Մայիսի 27. շնորհեաց Գեր. քահանայի ումեմն Մարտամցւոյ, այսինքն Եղիաէի Վարդապետին՝* 1 Առաքինութեանց, 1 Մոլութեանց, 1 Ալպերտ, 1 Քրիստոնէական, 1 Տաղարան, 1 Կրթութիւն, 1 Դաշտիկ, 1 Դրախտ հոգւոյ, 1 Հրաշից, 1 վարք Յոհաննու, 1 Աղբիւր, 1 Բուրաստան, 1 Պարտէզ խոկմամբ». (Տոմսակ գրեանց):

130. Տոմսակ գրեանց, 3 *Ապրիլ* 1731: *Տէր Եղիաէ Լիվոռնոյէն գրած է նամակ մը Մխիթարի,* 16 *Մարտ* 1731*ին, ուր կը թուէ վերոյիշեալ գիրքերը մի առ մի. գիրքերէն զատ՝ ղրկած է նաեւ «դ պղնձէ պատկեր եւ մին արճըճէ, եւ դ փայտէ գրի ծաղիկ»:*

131. Մանր ժամանակագրութիւն, 20 Ապրիլ 1747: *Հաւաքելով Մխիթարի առձեռն* Հաշուեգիրքէն, *կը տեսնենք որ* 1743–1749 *տարիներուն ընթացքին գնած է հետեւեալ հատորները.*

1743	*Օգոստ.*	*Վասն Գալմէթ կոչեցեալ մեկնութեան Աստուածաշնչին*	*լիրէ* 162
		Վասն Ցունական բառգրքին	12
		Վասն գօնկօռտանցայի Աստուածաշնչին	16
		Վասն գրեանց Գրիգորի Աստուածաբանի եւ Կիւրղի Եմ.	134
	Հոկտ.	*Վասն Ցունարէն եւ Լաթիներէն Աստուածաշնչին*	160
1744	*Ցունիս*	*Եստ. երկու հատոր Ռրոդինէսի*	30
	Ցուլիս	*Վասն գրքին Խորենացւոյն Լաթին եւ Հայ*	30
1745	*Մայիս*	*Վասն սրբոյն Ցովհաննու Դամասկացւոյ գրոյն*	130
	Ցուլիս	*Վասն Կովտին փիլիսոփայութեանցն եստ.*	36
	Դեկտ.	*Վասն քարոզ գրքին*	12
1747	*Ապրիլ*	*Վասն գրքի աշխարհացուցի*	4
		Վասն գրեանց Ս. Գրիգոր պապին, նաեւ Ս. Անսելմոսի	120
		Վասն գործոց սրբոյն Նեղոսի	60

Ահա՛ Փրոփականտայի տպարանէն լոյս տեսած եւրոպական գիրքերու ցանկը, որոնք հաւատարիմներու ձեռքով կը հասնին Ս. Ղազար.

Fabrica ovvero dizionario della lingua volgare
Annali ecclesiastici del Baronio
Commentaria in tertium librum sententiarum
Eudiches Patriarca Alexandrinus vindicatus
Apologia pro christiana religione
Acta œcumenici concilii Florentini
Instruzione familiare per fare...
Via della fede mostrata agli hebrei
Zelo della propagazione della fede
Disciplina arcani...
Codex misterii missae Armenorum
Prodromi ad refutationem alcorani
Vocabolario italiano-turchesco
Missale Romanorum
Censura confessionis fidei
Gennadii scolarii patriarchae...

* * *

Այստեղ կ'ուզենք նշել ուրիշ հետաքրքրական երեւոյթ մըն ալ: 1733ին, Մխիթար պէտք է գրած ըլլայ նամակ մը, Հռոմ բնակող հայազգի Սուքիաս Եպս.ին, խնդրելով կարգ մը արաբերէն լեզուով գիրքեր, բայց թէ ի՛նչ նպատակի համար՝ անծանօթ կը մնայ մեզի: Սուքիաս Եպս. 5 Սեպտ. 1733 թուակիր նամակով կը պատասխանէ՝ թէ «արապի գրքերն կա պատրաստ ի Փրօփականդան, միայն Թովմա Գեմբեցի *ոչ կա, Աստուծով որոնեմ ի գրքածախսն, լինա որ գտանեմ, գինն մէկ այլ գրքոց* ժե (15)*ական պայոք է հատն. եթէ կամիս՝ գրէ, առնեմ, առաքեմ»: Սուքիաս Եպս.ի յաջորդ նամակներէն կ'իմանանք որ արաբերէն գիրքերը ճամբայ հանած է դէպի Վենետիկ, բոլորն ալ իր կողմէ նուիրելով Մխիթարի. «խնդրեմ որ այս արապի գրքերն իբրեւ գլխաւորն ընդունիս յիշատակ»*[132]:

		Վասն գործոց սրբոյն Բարսղի	180
		Վասն գործոց Կասիանոսի	30
	Դեկտ.	*Վասն Ցունաց Մաշտոցին զոր գնեցաք*	32
1748	*Փետր.*	*Վասն բառգրքի*	4
	Սեպտ.	*Վասն ֆռէնկէվար գրեանց*	12
	Հոկտ.	*Վասն վարձու բառգրքին որ Վէնայու*	16
1749	*Փետր.*	*Վասն լաթիներէն Հարանց վարքին*	88

132. *Սուքիաս Եպս. Հռոմէն,* 15 *Մայիս* 1734*ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:*

© National Library of Armenia

* * *

Մխիթար Աբբահօր դիւանին մէջ պահուած կը գտնենք 12 էջնոց տետրակ մըն ալ, որ ամբողջ գիրքերու ցանկ է, այն գիրքերուն՝ որ Մխիթար Աբբահօր օրերուն կը գտնուէին վանքիս գրատան մէջ։ Շատ հետաքրքրական է այս տետրակը իր պարունակութեամբ, որովհետեւ ցոյց կու տայ թէ Մխիթար ի՛նչ ուղղութիւն տուած է իր աշակերտներուն, եւ թէ ի՛նչ ուղղութեամբ կը հաւաքէր գիրքերը։ Առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է այս տետրակը, որու առաջին էջը կը կրէ հետեւեալ խորագիրը· «Յամի Տեառն 1744 եւ 1745 եւ 1746 եւ 1747 եւ 1749, գնեաց Գերյարգելի Աբբայհայրն զայսոսիկ գրեանըս»[133] ու կը թուարկէ 70 հատորներու անուններ, բոլորն ալ եւրոպական լեզուներով։ Յաջորդ էջով կը սկսի գրատան ցանկը, հետեւեալ բաժանումներով·

ա· «Յարեւմտեան կողմի դրքանոցն» 203 հատոր·

բ· «Յարեւելեան գրքարան» 130 հատոր·

գ· «Հիւսիսային արեւմտեան գրքանոցն՝ լատինացւոց եւ իտալացւոց գրեանց» 133 հատոր·

դ· «Ի կողմն հիւսիսային արեւելեան գրքանոցն՝ հայերէն գըրեանքն» 181 հատոր։

Մխիթարի եւ իր առաջին աշակերտներուն ջանքերով հաւաքուած են, ուրեմն, 647 հատոր, ինչ որ եղած է առաջին փայծը Ս· Ղազարու յաջորդական հաւաքածոյին։

Այս էր, ահա՛, Մխիթարի պաշտամունքը գիրքին հանդէպ։ Ու խորհելով թէ տարուէ տարի պիտի բազմանային հատորները, իրեն յատուկ հեռատեսութեամբ կանգնեց Նոր Մատենադարան մը՝ հիմէն, չքեղ ու ընդարձակ, որքան հնարաւոր էր իր օրերուն· Մատենադարան՝ որ մինչեւ օրս կը պահէ իր վեհութիւնը եւ զարմանք կ՚ազդէ ամէն այցելուի, Մխիթարի հոգիէն կայծեր փոխանցելով ամէնուս։

(Վերջ) Հ· ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

133· Մանր ժամանակագրութեան մը մէջ կը գտնենք սա ծանօթութիւնը՝ 1747ի Ապրիլ 20ին գրուած. «Գեր. Աբբայ Հայրն գնեաց զեօթն գիրս՝ 120 լիրէ, յորոց չորքն են՝ Գործք սրբոյ Մեծին Գրիգորի Պապին, եւ երկուքն սրբոյն Անսելմոսի. իսկ մին՝ սրբոյն Յուստինոսի մարտիրոսին։ Յետ այնորիկ գնեաց զբոլոր գործ սրբոյ Աբբային Նեղոսի երկու հատոր, 60 լիրէ. եւ զսրբոյն Բարսղի Մեծի՝ երեք հատոր, 180 լիրէ. եւ զգիրս Յոհաննու Կասիանոսի՝ 30 լիրէ»։

Résumé

L'APOSTOLAT ÉDITORIAL DE L'ABBÉ MEKHITAR

(P. SAHAK DJEMDJEMIAN)

Par l'étude de nombreux documents, pour la plupart inédits, des archives de St. Lazare — plusieurs centaines de lettres de l'Abbé Mekhitar et leurs réponses, la Chronologie officielle de la Congrégation, les petites chroniques et les journaux des moines Mekhitaristes, les cahiers de comptes et les feuillets d'annotations personnelles du Fondateur, les anciens registres et les mémoires des livres publiés — l'Auteur met en lumière, comme dans les articles précédants, fruit d'une longue et profonde recherche, d'importantes questions historiques et d'intéressants problèmes typographiques, avec des détails connexes, qui éclaircissent l'origine, l'organisation et le développement de l'apostolat éditorial et de l'activité littéraire de l'Abbé Mekhitar ainsi que les circonstances obscures de l'histoire du livre arménien imprimé au cours de la première moitié du XVIIIe siècle.

Pour la première fois, sont publiés les textes des contrats de travail et de collaboration entre Mekhitar et des libraires arméniens ou des imprimeurs de Venise, dont le plus important est Antonio Bortoli; on précise la date et la durée de composition et d'impression de chaque livre, la quantité du tirage, le choix des caractères typographiques et des ornements marginaux; on souligne le travail minutieux et les efforts souvent exceptionnels, soutenus par Mekhitar et ses élèves, durant la correction des épreuves; on met en relief l'intérêt porté aux problèmes de reliure, et enfin on fait ressortir la délicate question de la vente et de la diffusion des livres en Europe et en Orient.

Les différentes étapes de l'apostolat éditorial de l'Abbé Mekhitar sont étudiées selon l'ordre chronologique, en soulignant, non seulement les valeurs de chaque livre au point de vue typographique et artistique, mais aussi et surtout au point de vue culturel et arménologique.

Mekhitar a publié 55 volumes (avec un total de 19.300 pages), dont 14 écrits par lui-même.

On remarque partout le haut idéal spirituel dont il était animé dans son long travail, entièrement dédié à la restauration morale et religieuse et à «l'illumination spirituelle» de ses compatriotes arméniens.

L'énumération des titres des chapitres illustrent déjà l'importance des arguments traités dans l'étude:

Ouvrages publiés à Constantinople (1700-1701); Ouvrages entrepris à Morée (1702-1715); Premières éditions de Venise (1717-1722); Mekhitar correcteur du Missel Dominicain (1723-1724); Mekhitar et le libraire Sarghis de Constantinople (1715-1726); Mekhitar et les livres liturgiques arméniens de Pologne; Deuxième étape des éditions de Venise (1723-1727);

© National Library of Armenia

L'organisation de l'apostolat éditorial de Mekhitar; Les matrices d'acier d'Oskan d'Amsterdam et Mekhitar; L'Imprimerie Antoine Bortoli de Venise et Mekhitar; Troisième étape des éditions de Venise (1729-1733); Quatrième étape des éditions de Venise (1734-1737); Cinquième étape des éditions de Venise (1738-1749); L'Archevêque Sahak, dit l'Ahaghin, et Mekhitar; L'Archevêque Sarghis Sarafian et Mekhitar; Edition et diffusion des images sacrées; Le problème de la vente des livres en Europe; Le problème de la vente des livres en Orient; Libraires ambulants collaborateurs de Mekhitar; Autres formes de diffusion des livres et donations; Le problème de la reliure des livres; Les efforts de Mekhitar pour collectionner des livres imprimés.

ԿԱՐԵՒՈՐ ԱԶԴ

Առանձին տպագրութեամբ, ընդարձակ եւ յաւելեալ մասերով ու ցանկերով լոյս պիտի տեսնէ նոյն ուսումնասիրութիւնը, ընդամէնը՝ 350 էջ, նուիրուած Երանաշնորհ Մխիթար Աբբահօր ծննդեան 300ամեակին (1676–1976):

ՄԽԻԹԱՐԻ ՆՊԱՍՏԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1978, թ. 3–4, էջ 302–327)

Ջ.– ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՔ ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ

(ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ – ՄԱԿԲԱՅՆԵՐ – ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ)

Մխիթար Աբբահօր հրատարակած աշխարհաբարի այս փոքրիկ քերականութեան վերջին երեք գլուխները կ'առնչեն համառօտ գիտելիքներ նախադրութիւններու (գլ. ԺԶ. էջ 78–80), մակբայներու (գլ. ԺԷ. էջ 80–87) եւ շաղկապներու մասին (գլ. ԺԸ. էջ 87–90):

Ինչպէս ըսինք այլուր[89]*, Մխիթար առատաբան կը դառնայ հոս՝ ամէն տեսակէտով. կը ներկայացնէ 22 նախադրութիւն, 95 մակբայ, 20 շաղկապ, եւ անոնց համապատասխան՝ կու տայ հայերէն 137 նախադասութիւն, իւրաքանչիւրին տաճկերէնն ալ դնելով քովիկը:*

Հոս ալ կ'ուզենք նախ տալ ընդհանուր պատկերը Մխիթարի աւանդած քերականական գիտելիքներուն, ապա աւելցնել կարգ մը նկատողութիւններ՝ անոնց դասաւորութեան կամ ծագման հարցերուն վերաբերող:

1.– Նախադրութիւնները են.

Դուս, մէջը, ներքեւ, վրայ, առջեւ, էտեւ, յետքը*, առջեւէն, էտեւէն, համար, տեղն, հետ, մօտ*, հեռու, առանց, դէմ, դիմացն, դէպ('ի), իզատ*, (= բացի, *այսինքն*՝ բաց 'ի), քան, հինչօր (= մինչեւ որ), ըստ:

89. *Տե՛ս* «Բազմավէպ» *ՃԼԵ* (1977), *Թ*. 3–4, *Էջ* 510:

© National Library of Armenia